

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТРЕЛКОВ ВЛАДИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 328.131(477):321.022

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕХНОЛОГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ Й ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ
ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ**

052 – політологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Стрелков

Науковий керівник: **Байрак Сергій Олександрович**, кандидат
політичних наук, доцент

Луцьк – 2021

АНОТАЦІЯ

Стрелков В. В. Технології легітимації й делегітимації президентської влади в політичному процесі України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – «Політологія». – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2021.

Інститут президентства в Україні відіграє визначальну роль у сфері суспільно-політичних відносин, оскільки за існуючою традицією саме гарант Конституції й політичні сили, що його підтримують, здійснюють вирішальний вплив на формування та реалізацію стратегічного курсу держави. Проте вочевидь спостерігається неадекватність управління, невідповідність якості влади характеру завдань, що стоять перед країною. Вищі органи влади на інституційному рівні фактично не змінювалися весь період незалежності, перебуваючи поза системою політичної відповідальності.

На сучасному етапі державного будівництва президентська влада в Україні перебуває в стані кризи легітимності з тенденцією до перманентного відтворення. У цьому контексті науковий інтерес викликає питання застосування технологій легітимації й делегітимації президентської влади на політико-правовому та інституційному рівнях.

Метою роботи є дослідження нормативно-правової бази, інституційної структури, процедур і технологій легітимації й делегітимації президентської влади в Україні в контексті демократичної трансформації.

Об'єкт дослідження – проблема легітимації й делегітимації президентської влади в Україні.

Предмет дослідження – напрями, форми і засоби технології легітимації й делегітимації президентської влади в електоральних та позаелекторальних процесах в Україні.

У межах поставлених мети і завдань з'ясовано стан вивчення проблеми (де)легітимації президентської влади в Україні; визначено зміст теоретичних підходів дослідження політичного процесу в контексті технологічного виміру (де)легітимації президентської влади; обґрунтовано методологію дослідження проблеми (де)легітимації влади в політичному процесі; з'ясовано нормативно-правову базу легітимації президентської влади в Україні; розкрито інституційну структуру легітимації владних повноважень та особи глави держави в Україні; виявлено зміст технологій делегітимації інституту президентської влади в Україні в електоральних процесах 1999–2004 рр.; визначено особливості використання технологій делегітимації інституту Президента України на виборах 2010–2019 рр.; розкрито та узагальнено форми та напрями делегітимації Президента України в позалекторальних процесах.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження» розкрито стан наукового розроблення проблеми, її джерельну базу, здійснено теоретичний аналіз політичного процесу в контексті технологічного виміру легітимації й делегітимації президентської влади, обґрунтовано використання методів дослідження. Проблема легітимності політичної влади є одним з найактуальніших питань політологічного дискурсу, підтвердженням тому є наявність широкого кола джерел і наукової літератури. Якщо питання теоретичного обґрунтування легітимності політичної влади адекватно відображено в працях міжнародних та вітчизняних фахівців, то проблема технологій легітимації президентської влади у країнах, які перебувають у стадії переходу від авторитаризму до демократії, потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Легітимація влади є різновидом політичного процесу, спрямованого на утвердження влади, набуття нею суспільної підтримки. Водночас легітимація влади є органічною складовою політичного процесу загалом, оскільки влада здатна здійснювати ефективну політику лише завдяки широкій підтримці й схваленню громадян.

Здійснено аналіз та систематизацію понятійного апарату дослідження, зокрема таких понять: «президентська влада», «легітимність», «легітимація», «делегітимація», «технології легітимації президентської влади» та ін.

У розділі 2 «Інституційно-правові засади легітимації президентської влади в Україні» досліджено інституційну структуру та правову природу президентської влади в Україні, їх змістовні характеристики. Нормативно-правова база легітимації президентської влади складається із системи політико-правових норм, законів, процедур і традицій, які сукупно забезпечують відповідний рівень підтримки зазначеного інституту в суспільстві та за його межами. Йдеться, насамперед, про Конституцію України, закони та інші правові акти, які унормовують права та обов'язки глави держави, напрями його діяльності, порядок обрання на посаду та її заміщення тощо.

У контексті (де)легітимації глави держави дуже важливим є електоральний процес, коли претенденти на вищу посаду в державі мають можливість змагатися і проводити комплекс дій з метою власної популяризації і, навпаки, спрямовувати зусилля на дискредитацію своїх опонентів. Цей процес включає сукупність технологічних прийомів і заходів і часто залежить від фінансової спроможності кандидатів, вмінь та навичок членів його команди та виборчого штабу, політичної кон'юнктури тощо.

Інституційна структура легітимації Президента України складається із сукупності державних та недержавних інституцій, установ та організацій. Легітимацією президентської влади опікуються органи державної влади, насамперед Офіс Президента України, до недавнього часу державні адміністрації, пропрезидентські фракції в парламенті, підконтрольні засоби масової інформації й комунікації, політичні партії й громадські об'єднання тощо, лояльні або спеціально створені для підтримки й захисту цього інституту влади.

Легітимація президентської влади також відбувається шляхом ідентифікації суб'єктів суспільно-політичних відносин за ідейно-

політичними або соціально-культурними ознаками, прихильним ставленням громадян до вектору суспільного розвитку, який пропонує глава держави або кандидат під час виконання своїх функціональних обов'язків або під час виборів. Усе це потребує відповідної інституалізації й формалізується під час вироблення стратегічного курсу держави, у нормативно-правових актах, які регламентують порядок формування та діяльності вищих і центральних органів влади, у законах про вибори, про політичні партії, їх програмах і статутах, передвиборчих програмах кандидатів, судових позовах та ін.

У розділі 3 «Зміст і напрями використання технологій делегітимації президентської влади в Україні» розкрито суспільно-політичний контент, зміст, форми та напрями використання технологій делегітимації інституту президентської влади в електоральних процесах 1999–2004 рр. й 2010–2019 рр. а також у позаелекторальний період перебігу політичного процесу в Україні.

Науковий аналіз і розв'язання поставлених у вступі дослідницьких завдань дали змогу сформулювати низку висновків теоретико-методологічного й практично-політичного змісту. Зокрема, високий рівень персоніфікації української політики робить логічним висновки про те, що особа глави держави фактично уособлює собою інститут президентства. Початок активного застосування на виборах Президента України технологій делегітимації припадає на кінець 1990-х рр., що пов'язано із загостренням політичної боротьби, розвитком ринкових відносин, виходом на політичну арену регіональних політичних еліт, утворенням фінансово-промислових груп і кланів, які через систему партійного представництва, депутатський корпус, підтримки «свого» президента тощо намагалися захистити корпоративні інтереси або примножити власні статки.

Застосування технологій делегітимації інституту Президента України на виборах 2010, 2014 і 2019 рр. не уписуються в єдину парадигму і не має багато спільних знаменників, оскільки вибори проходили за відмінних суспільно-політичних умов й обставин, де визначальним став чинник

російської агресії та окупації частини української території. Водночас згадані вибори на відміну від виборів 1999 і 2004 рр. загалом характеризувало зменшення обсягів використання адміністративного ресурсу, фальшувань, «брудних» технологій тощо з одночасним розширенням використання ІТ-технологій, простору віртуальної комунікації, створення мережових структур тощо.

Специфікою застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі є їх негативний вплив не лише на особу конкретного політика, але й на інститут президентства як такий, довіра до якого падає разом із падінням рейтингів довіри до конкретного президента.

Масштабність фігури та інституту президентства в Україні обумовлює форми та зміст технологій їх делегітимації з боку контреліти. Технологічні прийоми, засоби, зміст і напрями делегітимації Президента України в позалекторальних процесах значною мірою ідентичні тим, що використовують під час виборчих перегонів, крім тих, що безпосередньо впливають на результати підрахунку голосів, зокрема фальшування, маніпуляції з виборчими бюлетенями, виборчою документацією тощо.

Розмах кампаній, спрямованих на підрив авторитету глави держави, його дискредитацію в очах громадськості, визначають «градус» боротьби між політичними угрупованнями, рівень згуртованості опозиції, чинник міжнародного втручання тощо. Показово, що такі кампанії набувають обертів за рік-два до чергових президентських виборів. Інколи масштабність антипрезидентських виступів, її технологічна складова обумовлені непередуманими й недалекоглядними діями та вчинками президента та його найближчого оточення. Найбільш масштабними виступами проти кандидата в президенти та діючого глави держави стали події Помаранчевої революції й Революції Гідності, які поклали край президентським амбіціям В. Януковича.

Ключові слова: Україна, президентська влада, легітимація, делегітимація, політичні технології, вибори.

SUMMARY

Strelkov V. V. Technologies of legitimization and de-legitimization of presidential power in the political process of Ukraine. – Qualification scientific work. Manuscript.

Dissertation thesis for a Doctor of Philosophy Degree in specialty 052 – «Political Science». – Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2021.

The Institution of Presidency in Ukraine plays a decisive role in the field of socio-political relations, since according to the existing tradition, the guarantor of the Constitution and the political forces that support it shall be decisive on the formation and implementation of the Strategic Course of the State. However, it is obviously observed inadequacy management, the mismatch of the quality of the nature of the tasks facing the country. Supreme bodies of the power at the institutional level have actually changed the entire period of independence, being outside the system of political responsibility.

At the present stage of state building, the presidential authorities in Ukraine are in a state of legitimacy crisis with a trend for permanent reconstruction. In this context, the issue of applying technologies of legitimization and delegitimization of presidential authorities at the political and legal and institutional levels raises scientific interest.

The purpose of the work is to study the regulatory framework, institutional structure, procedures and technologies of legitimization and delegitimization of the presidential power in Ukraine in the context of democratic transformation.

The object of research is the problem of legitimization and delegitimization of the presidential power in Ukraine.

The subject of research is the directions, forms and means of technologies of legitimization and delegitimization of the presidential power in electoral and non-electoral processes in Ukraine.

Within the bounds of the goals and objectives, the state of studying the problem of the (de) legitimization of the presidential authorities in Ukraine has been cleared out; the content of theoretical approaches of the political process studying in the context of technological dimension of (de) legitimization of the presidential authorities have been determined; the methodology of research of (de) legitimization of power in the political process has been substantiated; regulatory framework of the legitimization of the presidential power in Ukraine has been cleared out; the institutional structure of legitimization of power and the person of the head of state in Ukraine has been revealed; the content of technologies of delegitimization of the institution of presidential power in Ukraine in the electoral processes of 1999–2004 has been detected; the peculiarities of the use of delegitimization technologies of the institution of the President of Ukraine in the elections of 2010–2019 have been defined; the forms and directions of delegitimization of the president of Ukraine in non-electoral processes have been disclosed and summarized.

The state of scientific development of the problem, its source base have been revealed, theoretical analysis of the political process in the context of the technological dimension of legitimacy and delegitimization of presidential power has been carried out, the use of research methods has been substantiated in Section 1 «Theoretical and methodological principles of research». The problem of the legitimacy of political power is one of the most pressing issues of political science discourse, as evidenced by the presence of a wide range of sources and scientific literature. If the issue of theoretical substantiation of the legitimacy of political power is adequately reflected in the works of international and domestic experts, the problem of technologies of legitimization of presidential power in countries in transition from authoritarianism to democracy needs further in-depth study.

Legitimization of power is a kind of political process aimed at establishing power, gaining public support. At the same time, the legitimization of power is an organic component of the political process as a whole, as the government is able to pursue effective policies only through broad support and approval of citizens.

The analysis and systematization of the conceptual apparatus of research, in particular such concepts: «presidential power», «legitimacy», «legitimization», «delegitimization», «technologies of legitimization of presidential power», etc. has been carried out.

The institutional structure and legal nature of presidential power in Ukraine, their substantive characteristics have been studied in Section 2 «Institutional and legal principles of legitimization of presidential power in Ukraine». The legal framework for the legitimization of presidential power consists of a system of political and legal norms, laws, procedures and traditions, which together provide an appropriate level of support for this institution in society and beyond. These are, first of all, the Constitution of Ukraine, laws and other legal acts that regulate the rights and responsibilities of the head of state, the directions of his activity, the procedure for the selection board and its substitution, etc.

In the context of (de) legitimization of the head of state, the electoral process is very important, when candidates for the highest position in the state have the opportunity to compete and carry out a set of actions to promote themselves and, conversely, to discredit their opponents. This process involves a set of technological techniques and measures and often depends on the financial capacity of the candidates, the skills and abilities of the members of the team and the election headquarters, the political conjuncture, etc.

The institutional structure of the legitimization of the President of Ukraine consists of a set of state and non-state institutions, establishments and organizations. The legitimization of presidential power is taken care of by state authorities, first of all the Office of the President of Ukraine, until recently state administrations, pro-presidential factions in parliament, controlled mass media and communication, political parties and public associations, etc., loyal or specially created to support and protect this institution of power.

Legitimization of presidential power also occurs by identifying the subjects of socio-political relations on ideological, political or socio-cultural grounds, the favorable attitude of citizens to the vector of social development, which is

proposed by the head of state or candidate in the performance of their duties or elections. All of these things require appropriate institutionalization and is formalized during the development of the strategic course of the state, in regulations governing the formation and operation of higher and central authorities, in laws on elections, on political parties, their programs and statutes, election programs of candidates, lawsuits, etc.

Socio-political content, substance, forms and directions of using technologies of delegitimization of the presidential power institution in the electoral processes of 1999–2004 and 2010–2019, as well as in the non-electoral period of the political process in Ukraine have been revealed in Section 3 «The substance and directions of the use of technologies of delegitimization of presidential power in Ukraine».

Scientific analysis and solution of the research tasks set in the introduction allowed forming a number of conclusions of theoretical-methodological and practical-political content. In particular, the high level of personification of Ukrainian politics makes it logical to conclude that the person of the head of state actually embodies the institution of the presidency. The beginning of active use of the delegitimization technologies in the election of the President of Ukraine dates back to the late 1990s, which is associated with the intensification of political struggle, development of market relations, entry into the political arena of regional political elites, the formation of financial and industrial groups and clans, which through the party representation, deputies, support for «their» president, etc. tried to protect corporate interests or increase their own wealth.

The application of the delegitimization technologies of the Institute of President of Ukraine in the elections 2010, 2014 and 2019 do not fit into a single paradigm and has many common denominators, since elections were held for excellent socio-political conditions and circumstances, where the factor of Russian aggression and occupation of the part of the Ukrainian territory became determining. At the same time, in contrast to the 1999 and 2004 elections, these elections were generally characterized by a decrease in the use of administrative

resources, falsifications, «dirty» technologies, etc., while expanding the use of IT technologies, virtual communication space, etc.

The specificity of the application of the delegitimization of presidential power technologies in the Ukrainian political process is their negative impact not only on the identity of a particular politician, but also on the institution of the president as such, trust in which falls with falling ratings of confidence in a particular president.

The scale of the figure and the institution of the presidency in Ukraine determine the forms and content of the technologies of their delegitimization by the counter-elite. Technological methods, means, content and directions of delegitimization of the President of Ukraine in extra-electoral processes are largely identical to those used during election campaigns, except for those that directly affect the results of vote counting, including falsification, manipulation of ballots, election documents etc.

The scale of campaigns aimed at undermining the authority of the head of state, his discrediting in the eyes of the public; determine the «degree» of struggle between political groups, the level of unity of the opposition, the factor of international intervention, etc. Significantly that such campaign is gaining momentum a year or two before the next presidential election. Sometimes the scale of anti-presidential speeches, its technological component is due to ill-considered and short-sighted actions and deeds of the president and his inner circle. The most extensive protests against the presidential candidate and the current head of state were the events of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity, which put an end to Yanukovych's presidential ambitions.

Key words: Ukraine, presidential power, legitimization, delegitimization, political technologies, elections.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Стрелков В. Конфігурація делегітимаційного процесу та деініціалізація президентської влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 77–81.
2. Стрелков В. Методологія дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Літопис Волині: всеукр. наук. часопис*. 2020. Вип. 22. С. 83–87.
3. Стрелков В. Місце та роль делегітимації президентської влади в політичному процесі. *Регіональні студії*. 2020. № 22. С. 47–50.
4. Стрелков В. Практика застосування делегітимаційних технологій: законодавчий аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2018. № 5. С. 153–158.
5. Стрелков В. Технології делегітимації президента в контексті виборчої кампанії 2019 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 26. С. 195–200.
6. Стрелков В. Чинники агрегації процесу делегітимації президентської влади. *Політикус*. 2020. Вип. 6. С. 58–62.
7. Strelkov V. Technological measurement of delegitimation of presidential power: category apparatus of research. *KELM. Knowledge, education, law and management*. 2020. № 1. С. 254–273.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Стрелков В. Делегітимація президентської влади в електоральному та позаелекторальному періоді політичного процесу. *Сучасна політична наука: нові виклики та контексти (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)*: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (11

грудня 2020 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова, відп. за вип. А. М. Сабара, Г. В. Іленьков. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. С. 209–211.

2. Стрелков В. Державні комунікації в українському інформаційному просторі. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 210–212.

3. Стрелков В. Конкретно-науковий рівень методології дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (1–4 грудня 2020 р.) / за ред. проф. Є. І. Сокола. Харків: НТУ «ХПІ», 2020. С. 396–397.

4. Стрелков В. Політичні технології та політичний акціонізм. *Основи громадянського суспільства та політичних знань*: навч. посіб. / В. І. Бортніков, О. Б. Ярош, С. О. Байрак та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 348–358.

5. Стрелков В. Системний підхід до дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (15 грудня 2020 р.) / відп. ред. Зінченко М. О., Голуб Г. С. Луцьк, 2020. С. 343–345.

6. Стрелков В. Технологічний вимір легітимації та делегітимації політичної влади в працях Макса Вебера. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 травня 2020 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 332–334.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Проблеми легітимності політичної влади в науковому дискурсі.....	23
1.2. Теоретичний аналіз політичного процесу в контексті технологічного виміру легітимації й делегітимації президентської влади.....	45
1.3. Методологія дослідження проблеми технологій легітимації й делегітимації влади в політичному процесі.....	67
Висновки до розділу 1.....	87
Розділ 2. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	
2.1. Нормативно-правова база легітимації президентської влади в Україні...89	
2.2. Інституційна структура легітимації владних повноважень та особи глави держави.....	114
Висновки до розділу 2.....	131
Розділ 3. ЗМІСТ І НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	
3.1. Делегітимація інституту президентської влади в електоральних процесах 1999–2004 рр.....	133
3.2. Технології делегітимації інституту Президента України на виборах 2010–2019 рр.....	154
3.3. Форми та напрями делегітимації глави держави в позалекторальних процесах.....	171
Висновки до розділу 3.....	188
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196
ДОДАТКИ	231

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інститут президентства в Україні відіграє визначальну роль у сфері суспільно-політичних відносин, оскільки за існуючою традицією саме гарант Конституції й політичні сили, які його підтримують, здійснюють вирішальний вплив на формування та реалізацію стратегічного курсу держави. Проте вочевидь спостерігається неадекватність управління, невідповідність якості влади характеру завдань, що стоять перед країною. Вищі органи влади на інституційному рівні фактично не змінювалися весь період незалежності, перебуваючи поза системою політичної відповідальності.

На сучасному етапі державного будівництва президентська влада в Україні перебуває в стані кризи легітимності з тенденцією до перманентного відтворення. Головною причиною цього є неузгодженість правлячої еліти щодо стратегії суспільного розвитку та безкомпромісна боротьба за владу. У цьому контексті науковий інтерес викликає питання застосування технологій (де)легітимації президентської влади на політико-правовому та інституційному рівнях.

Важливу роль у процесах (де)легітимації президентської влади в Україні займають вибори глави держави. Якщо на президентських виборах 1991 і 1994 рр. вплив політичних технологій був поміркованим, то, починаючи з виборів 1999 р. він набув значного поширення, що пояснюється розвитком політичного плюралізму, загостренням політичної боротьби регіональних еліт та фінансово-промислових груп тощо.

Процес (де)легітимації президентської влади також відбувається в рамках позаелекторальних політичних процесів, а його зміст і форми залежать від політики, яку проводить президент та його команда. Як засвідчує досвід революційних подій 2004 і 2014 рр. в Україні, масштаби масових протестів проти політики діючих президентів можуть бути настільки

потужними, що призводять до зміни влади. Але відомо, що протестні рухи, крім елементу стихійності, мають вагому технологічну складову.

Не зважаючи на велику кількість праць, де здійснено аналіз публічної політики, питання технологій (де)легітимації президентської влади в Україні, як складової політичного процесу, не знайшли адекватного висвітлення в науковій літературі, що й зумовило обрання теми наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідницької теми кафедри політології, управління та державної безпеки ВНУ імені Лесі Українки: «Інституційні зміни процесу демократичної трансформації в Україні: Волинь» (номер державної реєстрації – 0119U002221).

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – дослідження нормативно-правової бази, інституційної структури, процедур і технологій легітимації й делегітимації президентської влади в Україні в контексті демократичної трансформації.

Поставлена мета дослідження передбачає виконання таких *завдань*:

- з'ясування стану вивчення проблеми (де)легітимації президентської влади в Україні;
- визначення змісту теоретичних підходів дослідження політичного процесу в контексті технологічного виміру (де)легітимації президентської влади;
- обґрунтування методології дослідження проблеми (де)легітимації влади в політичному процесі;
- з'ясування нормативно-правової бази легітимації президентської влади в Україні;
- розкриття інституційної структури легітимації владних повноважень та особи глави держави в Україні;
- виявлення змісту технологій делегітимації інституту президентської влади в Україні в електоральних процесах 1999–2004 рр.;

– визначення особливостей використання технологій делегітимації інституту Президента України на виборах 2010–2019 рр.;

– розкриття та узагальнення форм та напрямів делегітимації Президента України в позалекторальних процесах.

Об'єкт дослідження – проблема легітимації й делегітимції президентської влади в Україні.

Предмет дослідження – напрями, форми і засоби технологій легітимації й делегітимації президентської влади в електоральних та позаелекторальних процесах в Україні.

Гіпотеза дослідження: специфікою застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі є їх негативний вплив не лише на особу конкретного політика, але й на інститут глави держави як такий, довіра до якого падає разом із падінням рейтингів довіри до конкретного президента.

Методологічні основи дослідження. У роботі використано низку принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, які забезпечили реалізацію мети і завдань дослідження.

Принцип об'єктивності передбачав уникнення довільного або кон'юнктурного використання фактів й інтерпретацій подій без їх належного наукового обґрунтування. *Принцип історизму* дав змогу розглядати функціонування інституту президентства в Україні в органічному зв'язку із змінами парадигми історичного поступу України. *Системний підхід* уможливив аналіз технологій легітимації й делегітимації президентської влади в Україні, як складної системи, що включає соціально-економічні, політико-правові, культурно-духовні та ін. аспекти розвитку.

Одним із головних у дослідженні є *неоінституційний метод*, який дав змогу розглядати інституційну структуру політичного процесу в Україні в органічному зв'язку із соціокультурними й поведінковими детермінантами політичних акторів та інститутів. Послугуючись *методом компаративного аналізу* здійснено порівняння вітчизняного досвіду використання технологій

(де)легітимації президентської влади із відповідними міжнародними зобов'язаннями України у сфері дотримання демократичних принципів та стандартів розвитку політичного процесу.

Узагальнити й впорядкувати вітчизняний досвід застосування (де)легітимаційних технологій, як окремих блоків проблем, дав змогу метод *«case study»*. Метод *контент-аналізу* використано під час опрацювання окремих документів, що складають нормативно-правову базу інституту президентства в Україні, а також забезпечують належний перебіг процесу виборів глави держави. За допомогою *біографічного методу* досліджено політичні біографії очільників України у досліджуваний період.

Наукову новизну одержаних результатів конкретизовано в таких положеннях.

Уперше:

- систематизовано та узагальнено нормативно-правову базу легітимації президентської влади в Україні на етапі демократичної трансформації. Доведено, що вона містить комплекс правових норм, законів, традицій, міжнародних зобов'язань тощо, які кореспондують із реалізацією стратегічного курсу України на інтеграцію з Європейським Союзом. Головними документами, які визначають повноваження глави держави та інституційну структуру президентської влади, а відтак підстави для її легітимації, є Конституція України, Закон України «Про Президента Української РСР», які, у свою чергу, потребують вдосконалення й приведення їх положень до вимог сьогодення. Окремої уваги заслуговують нормативно-правові акти, що забезпечують і гарантують справедливий і чесний порядок виборів глави держави;

- розкрито інституційну структуру легітимації владних повноважень та особи глави держави в Україні, яка є похідною від нормативно-правової бази президентської влади. Вона включає сукупність державних й недержавних установ і організацій, інституцій громадянського суспільства, ЗМІ, онлайн середовища, партійної системи в країні,

парламентських політичних партій і фракцій в парламенті, парламентської і позапарламентської опозиції, міжнародних структур, установ та організації тощо. З'ясовано специфіку еволюції та якісні характеристики партійної системи України в контексті формування «пропрезидентських» й опозиційних структур і партій. Важливу роль в інституційній системі президентської влади грає Офіс (Адміністрація) Президента України, РНБО, МЗС, органи суду і прокуратури, силові структури, державні адміністрації тощо;

- здійснено теоретичний аналіз процесу делегітимації політичної влади, встановлено його складові елементи: чинники, ресурси, контент комунікації, канали транслявання інформації, агенти комунікації, цільова аудиторія; виділено стадії делегітимаційного процесу, а також розкрито їх характерні особливості: *агрегація, конфігурація, деініціалізація* тощо;

- визначено зміст і напрями використання технологій делегітимації інституту президентської влади в електоральних процесах виборів глави держави. Доведено, що від часу президентських виборів 1999 р. спостерігається збагачення форм і методів боротьби політичних сил за владу з відповідною (де)легітимацією президентів і кандидатів у президенти, що пов'язано із виходом на політичну арену регіональних еліт, фінансово-промислових груп, формуванням так званого олігархату, з одночасним зростанням кількості політичних партій. Ускладнення технологій делегітимації сьогодні пов'язано з накопиченням досвіду використання політичних технологій, у тому числі «брудних», поширенням мережі Інтернет, розвитком онлайн-середовища та ін.

Поглиблено:

- змістовну характеристику політичного процесу в Україні у контексті технологічного виміру (де)легітимації президентської влади шляхом виокремлення електоральних циклів обрання глави держави, визначення їх специфіки з точки зору розстановки політичних сил, особливостей політичної боротьби та використання політичних технологій;

– знання щодо спрямованості й характеру розвитку технологій (де)легітимації президентської влади в електоральних циклах кінця 1990-х – 2000-х рр., їх правової бази та інституційного забезпечення. Доведено, що процес технологізації електорального процесу в Україні загалом відбувається паралельно або одночасно із процесами демократизації нормативно-правової бази виборів, їх відповідності європейським стандартам і нормам проведення відкритих і чесних виборів в умовах рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії, що звужує «вікно можливостей» використання «брудних» технологій;

– уявлення про зміст демократичного контенту електоральних процесів обрання Президента України, обумовлений міжнародними зобов'язаннями України щодо забезпечення відкритості й прозорості виборчого процесу, створення рівних умов та можливостей для всіх його учасників.

Набули подальшого розвитку:

– дослідження механізмів і процедур (де)легітимації президентської влади в Україні, зумовлені розвитком ІТ-технологій, розгортанням в кіберпросторі мережових структур і загалом нових форм функціонування онлайн середовища;

– виявлення інституційних засад, а також розкриття форм і напрямів мобілізаційних технологій прибічників і противників діючих президентів (політичних партій, рухів, інституцій громадянського суспільства та ін.) у позаелекторальні періоди розвитку політичного процесу. Простежено їх традиційні та інноваційні форми, зокрема структуру сучасного громадсько-політичного активізму.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання головних положень та висновків дисертації для подальшого наукового дослідження проблеми використання технологій (де)легітимації президентської влади в політичному процесі України. Фактичний матеріал і теоретичні узагальнення дисертації можуть бути

використані в навчально-виховному процесі під час підготовки навчально-методичної літератури, читання курсів із суспільно-політичної проблематики. Матеріали дисертації також можуть бути корисними для органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій в їхній практичній діяльності, у розробленні основ внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження апробовано на п'яти наукових конференціях, три з яких – міжнародні, дві – вітчизняні, а саме: XIV Міжнародна науково-практична конференція магістрантів та аспірантів «Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців» (Харків, 3–4 грудня 2020 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (Луцьк, 15 грудня 2020 р.); VII Методологічні читання «Сучасна політична наука: нові виклики та контексти» (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка) (Львів, 11 грудня 2020 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 12–13 травня 2020 р.); IX Всеукраїнська наукова конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (Луцьк, 28 травня 2020 р.).

Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри політології, управління та державної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Публікації. Основні результати дослідження апробовано у 13 публікаціях, шість з яких – у наукових вітчизняних фахових виданнях із політичних наук, які внесені до міжнародних наукометричних баз; одна – у закордонному виданні з політичних наук, що внесено до міжнародних наукометричних баз; шість – у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура та обсяг роботи. Специфіка проблем, які стали предметом дисертації зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу,

трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (328 найменувань) й додатків. Загальний обсяг дисертації – 233 сторінок, із них основний текст – 180 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблеми легітимності політичної влади в науковому дискурсі

Влада є однією із фундаментальних засад суспільства і політики. Без розуміння природи влади неможливим є з'ясування соціальної стратифікації та політичної нерівності. Поняття «влада» є важливим інструментом дослідження і розуміння соціальної дійсності. Воно необхідно для опису і пояснення соціальних відносин, в яких одні індивіди або групи домагаються підпорядкування інших індивідів і груп. Поняття влади пов'язано зі сферою соціального контролю й управління, функціонування державних і недержавних інститутів, формування політики та механізмів прийняття рішень [143, с. 56]. Політичну владу уособлюють її носії – представники вищого ешелону влади, політична еліта, а також правителі – монархи, імператори, очільники урядів, президенти тощо.

Проблеми сутності влади, особливостей її організації, набуття й втрати легітимності тощо, є предметом зацікавленості вчених різних часів і народів, починаючи від часів античності й до наших днів. Проблеми дослідження легітимності політичної влади у своїх роботах у XX–XXI ст. піднімали такі зарубіжні автори, як Т. Адорно, Г. Алмонд і С. Верба, П. Бергер і Т. Лукман, П. Бурдьє, Є. Вятр, Ю. Габермас, Д. Гелд, М. Говлет, Л. Даймонд, Р. Дарендорф, М. Доган, Д. Істон, Т. Карл і Ф. Шмиттер, Ж.-Л. Кермонн, С. Ліпсет, С. Парсонс, П. Розанвалон, Д. Сіммонс, А. Скіперських, М. Фіоріна, Ф. Фукуяма, Ж.-Л. Шабо, Дж. Шарп, К. Ясперс [1, 318, 8, 16, 49, 50, 51, 53, 55, 58, 60, 67, 321, 90, 95, 323, 324, 159, 232, 325, 322, 244, 291, 292, 301, 302, 317] та ін.

Базові засади легітимності політичної влади як суспільно-політичного явища закладено у працях М. Вебера, який вийшов за межі чисто юридичного розуміння легітимності, як легальності й законності, – до ширшої, соціально-поведінкової детермінації сутності поняття. У відомій

праці «Три чисті типи легітимного панування» М. Вебер виділяє й характеризує три чисті типи легітимного панування: легальне, традиційне та харизматичне [21, с. 157–173].

Інший німецький філософ й історик К. Ясперс трактував легітимацію як процес встановлення відносин довіри між тими хто панує та їхніми підлеглими на відміну від відносин підкорення, що базуються на страхові. На його думку, довірі потрібна тверда опора, незламна основа, дещо таке, що викликає загальну повагу. Подібна незламність довіри іменується легітимністю. Як образно зазначав мислитель, «легітимність подібна до чарівника, що безперестанку створює необхідний порядок за допомогою довіри; нелегітимність – це насилля, яке повсюдно породжує насилля, що базується на недовірі й страхові» [317, с.172].

Американський соціолог і політолог С. Ліпсет напряду пов'язував легітимність із ефективністю політичною влади. Під ефективністю він розумів реальну продуктивність, те якою мірою система виконує основні функції керування, як їх уявляє більшість населення та такі групи впливу, як крупний бізнес або збройні сили [323, р.77]. Французький соціолог М. Доган вказує на те що затяжна низка економічних невдач може призвести до делегітимації. Послідовне падіння комуністичних режимів у країнах Східної Європи стало результатом їх економічної неефективності, не дивлячись на наявність досить «ефективного» політичного контролю [67, с. 155]. Американський вчений Д. Сіммонс, у свою чергу, вказує на те, що суспільство легітимне, коли його члени розуміють і цінують його, охоче беручи на себе відповідальність, яку передбачає членство. Легітимність знижується, коли громадянам бракує готовності виконувати зобов'язання перед суспільством [325, р. 132]. Вчений пов'язує кризу легітимності із знеціненням існуючої політичної системи. Коли громадяни перестають виконувати настанови керівництва, відбувається процес делегітимації влади.

Легітимація – це не абстрактне поняття, вона є процесом формування окремих інститутів, інституалізації загалом. П. Бергер і Т. Лукман у книзі

«Соціальне конструювання реальності. Тракта́т із соціоло́гії знання» (1995) визначають легітимацію як процес обґрунтування та виправдання інституційного порядку. Вони розглядають легітимацію як логічний, закономірний і необхідний етап процесу інституалізації, який детерміновано сукупністю психологічних, когнітивних, соціокультурних та історичних відносин й чинників. На твердження вчених, «легітимація виправдовує інституційний порядок, надаючи нормативний характер практичним імперативам» [8, с. 153–154].

Легітимність органічно поєднується з проблемою народовладдя. Напевно тому, що за справжньої демократії більшість людей мають широкі можливості контролювати владу й брати участь в управлінні справами держави і суспільства. Як зазначає американський вчений Л. Даймонд, демократія, це тип політичної системи, яким найбільш захоплюються. Серед усіх форм урядування «тільки демократія спирається на мінімум примусу і максимум згоди. <...> Адже демократія, оскільки вона спирається на згоду урядованих, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша форма врядування» [58, с. 93].

На твердження американського політолога Ф. Фукуями, легітимність політичної влади є певним запобіжником від раптових змін політичного ладу і може слугувати певним «резервом» щодо її утримання під час соціальних криз. Пояснюючі причини швидкого падіння авторитарних режимів сучасності, вчений зазначає, що відсутність легітимної верховної інстанції зумовило те, що коли авторитарне врядування зазнавало невдачі, «не було жодного вищого принципу, до якого режим міг би апелювати. Дехто порівнював легітимність з таким собі касовим резервом. Усі врядування, демократичні чи авторитарні, стикаються з власними успіхами та невдачами; однак тільки легітимні мають резерв, який вони можуть використати за кризових часів» [291, с. 1061].

Німецький соціолог і філософ Ю. Габермас у книзі «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське

суспільство» (2000) робить важливе методологічне зауваження, яке розкриває інший аспект наявності органічного зв'язку легітимності та демократії. Вчений зазначає, що легітимність суб'єктів суспільно-політичних відносин не є сталою величиною, її природа міститься у самому процесі комунікації: «Слід радикально змінити перспективу спільну як для ліберальних теорій, так і для демократичної думки: джерела легітимності не в упередженій волі індивідів, а радше у процесі її формування, себто в самому обговоренні. <...> Легітимне рішення не репрезентує волі всіх, а є результатом обговорення усіма. Це той процес, де формується воля кожного, що в результаті й надає легітимності, а не, як здавалося б, сума вже сформованих волевиявлень. Принцип обговорення поєднує в собі і позицію індивідуума, і демократичність» [51, с. 31].

Французький політолог П. Розанвалон у монографії «Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність» (2009), розкриваючи специфіку сучасного етапу розвитку демократії, наголошує на її принциповій незавершеності, тобто як процес, де вибори – є лише його початком. А загалом, на думку вченого, демократія включає величезну кількість неелекторальних форм легітимації, які перебувають у постійному русі й вдосконаленні демократичних практик залучення громадян до політичної участі.

Заслуговує на увагу аналіз вченого поглядів інших дослідників, які по-новому дивляться на питання легітимності. Так, за твердженням Л. Дюгі, «публічна влада ніяк не може легітимізувати себе своїм походженням, а лише послугами, що їй вона надає відповідно до норм права». Розкриваючи зміст цього висловлювання П. Розанвалон зауважує, що за такого підходу «на місце поняття загальної волі він ставить поняття загального інтересу, аби обґрунтувати легітимність адміністративної влади. <...> Як бачимо, відбувається повний розрив із поглядом Руссо на договір. Механізм побудови суверенної волі через виборчу процедуру втрачає своє центральне

значення на користь об'єктивної праці з визначення потреб суспільства, які походять від його форм організації та його природи» [232, с. 56–57].

Такий підхід мінімізує вплив процедури виборів на легітимність політичної влади. Натомість, акцентує увагу на реальних кроках влади щодо реалізації інтересів і потреб населення. Водночас, таке бачення природи легітимності засвідчує витoki процесів делегітимації суб'єктів суспільно-політичних відносин, які прийшовши до влади у демократичний спосіб, не задовольняють очікувань і прагнень громадян щодо покращення їхнього життя.

Процес втрати легітимності характеризується поняттям «делегетимація». Експерти Міжнародного інституту новітніх держав визначають делегітимацію, як «дії, спрямовані на дискредитацію процедури виборів або підриг довіри до влади з кінцевою метою втрати останньою легітимності» [72, с. 3].

Одними зі знакових історичних подій, які дали науковцям змогу спостерігати на практиці процес делегітимації, були події Французької революції 1789–1814 рр. Французький вчений Ф. Мін'є, описуючи цей процес, зазначав, що самовладдя у Франції було настільки дискредитоване, що король ледь наважувався їм користуватися, зустрічаючи несхвалення навіть з боку двору. Утворилася нова влада – «влада громадської думки», хоч, на той час, ще не визнана, але, тим не менш, вона отримала такий вплив, що її рішення ставали законами. До чинників, які спричинили делегітимацію короля Людовика XVI, він відносить фінансові розлади, неповагу до влади, непоступливий парламент, впливову громадську думку [127, с. 42, 43].

Ю. Габермас, у свою чергу, зауважає, що делегітимація влади неминуха у тому випадку, якщо державі не вдається утримувати дисфункціональні побічні дії капіталістичного економічного процесу в межах, які ще приймає весь загальний виборців. Прикладами таких дисфункцій можуть бути надмірні темпи інфляції, державна фінансова криза, високий рівень безробіття, відсутність ефективних реформ [50, с. 262].

К. Ясперс акцентує увагу на тому, що носій законної влади може правити безбоязно лише спираючись на згоду народу. Правитель, що не спирається на законність, відчуває страх перед народом, здійснюване ним насильство породжує насильство інших, зі страху він змушений вдаватися до дедалі більшого терору, а це, своєю чергою, веде до того, що страх стає пануючим почуттям у даному суспільстві [317, с. 172].

Вагомий внесок у практичну розробку технологій делегітимації влади засобами ненасильницького протесту зробив американський вчений Дж. Шарп у книзі «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» [302].

Російській вчений А. Скиперских у монографії «Легітимація й делігітимація пострадянських політичних режимів» (2006) акцентує увагу на процесуальності легітимації та її технологічності. За визначенням дослідника: «легітимація влади – це процес визнання за владою прав на прийняття і реалізацію політичних рішень, специфічна технологія і необхідна умова становлення владної суб'єктності» [244, с. 121].

Інший російський дослідник С. Мирзоев акцентує увагу на правових засадах перебігу так званих «кольорових» революцій. У книзі «Загибель права: легітимність у «помаранчевих революціях» (2006), він акцентує увагу на сучасних політичних технологіях завоювання влади. За твердженням автора, більшість спостерігачів, які стежили за подіями в Україні, «погодилися з думкою, що президентські вибори використано як час і місце розгортання інноваційної для країн СНГ технології завоювання влади мирним шляхом і в мирних формах і, на початку, навіть у певній відповідності з українським законодавством» [128, с. 9]. За слушним спостереженням автора книги, колись легітимність влади майже автоматично виникала із самого факту політичного перевороту або захоплення влади. Зараз це вже нікого не влаштовує: ні національну еліту, ні світове співтовариство. Легітимність сьогодні «стає ознакою демократичної

організації влади, інакше говорять про узурпацію влади, про її нелегітимність, що у свою чергу, послаблює владу» [128, с. 8].

Серед вітчизняних науковців проблему політичної легітимності в останні роки розробляли Г. Бережанський, Є. Бистрицький, О. Висоцький, О. Кокорська, О. Резнік, І. Рибак, С. Рябов, О. Середа, Є. Цокур, В. Чубаєвський, О. Шульга, Є. Юрійчук та ін. [9–11, 38–42, 101, 226–228, 236, 237, 241, 294–296, 298–300, 307, 309].

У витоків дослідження феномену легітимації в Україні стояв С. Рябов, який ще у 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему «Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз)» [236].

Теоретичний аналіз поняття «легітимація», здійснює вітчизняний соціолог О. Шульга в монографії «Легітимація і «легітимація»: феноменологічний аналіз» (2012). Метою книги є подання ексклюзивної концепції легітимації, обґрунтованої у категоріях феноменології [307, с. 7]. Пізнавальні можливості поняття розкриваються автором книги через аналіз поглядів таких вчених, як М. Вебер, А. Грамші, А. Шюц, Е. Гуссерель, А. Гуревич, Т. Лукман, П. Бергер тощо. Зокрема, дослідник дає наступне визначення легітимації: «Легітимація – це складний і багаторівневий процес пояснення і виправдання існуючих соціальних відносин, кінцевою метою якого є перевод домінуючого символічного універсуму та його смислів в розряд нерелевантних, включення їх в природну установку» [307, с. 179].

Є. Бистрицький звертає увагу на таку властивість легітимації, як її здатність до накопичення власного потенціалу унаслідок розгортання у суспільстві політичного дискурсу. Легітимація, за твердженням вченого, є складним процесом збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізовувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства. Водночас – це розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення обговорення, обміркування, зрештою – доведення колективної правильності й прийняття соціально-правових норм,

які переважно стихійно встановлюються політиками. Відповідно йдеться про легітимаційний потенціал політичного дискурсу. «Легітимаційний потенціал – це засади та мотиви, що можуть бути мобілізовані для публічного доведення легітимності політики, мають соціальну силу утворювати консенсус – найважливішу умову легітимації» [11, с. 319].

Легітимність влади не є лінійним процесом, – вона детермінована змістом політики, яку проводять очільники держави. У цьому контексті науковий інтерес викликає дослідження вітчизняного вченого Є. Цокура, який запропонував власну періодизацію процесу легітимації вищих органів влади в Україні, що природньо співпадає з президентськими каденціями. На думку дослідника, кожний із виділених етапів характеризує певна технологія або вектор спрямування:

- (1991–1999 рр.) – в основу технологій і моделей легітимації покладено чинник ідеології;
- (1999–2004 рр.) – домінування адміністративно-корупційної моделі легітимації, джерелом якої є примус, застосування сили та маніпуляція;
- (кінець 2004 – початок 2006 рр.) – події «помаранчевої революції» означили перехід до персоналізованої легітимації, джерелом якої стали особистісні якості лідера та активна позиція суспільства;
- (середина 2006 – середина 2010 рр.) – глибока криза легітимності політичної влади;
- (середина 2010 – кінець 2013 рр.) – стрімке, граничне падіння рівня легітимності влади [296, с. 172–178].

Вчений наголошує на тому, що делегітимаційні процеси в Україні «мають як персоналізований характер, що виявляється в низькому рівні довіри до більшості представників вищого керівництва держави, так і структурний характер – висловлення та демонстрація недовіри з боку суспільства всій системі державних органів влади та інститутів управління» [296, с. 184].

Легітимність є політичним станом, який набувається в процесі легітимації. Оскільки цей стан є набутим, робимо висновок, що легітимність можна втрати – перейти до стану за якого влада може бути нелегітимною. Так, підхід Г. Бережанського до характеристики стану нелегітимності державної влади ґрунтується на визначенні міри готовності до співпраці із нею внутрішніх та зовнішніх політичних акторів. На його думку, нелегітимність є станом, за якого переважна частина суспільства не довіряє або не визнає офіційну державну владу. Готовність суспільства працювати спільно з такою владою є вкрай низькою. На міжнародній арені подібна влада не отримує підтримки, спостерігається недовіра до неї з боку міжнародної спільноти, що може проявитися в ізоляції держави на міжнародній арені [9, с. 40–41].

Делегітимація президентської влади може стати наслідком втрати функціональних здібностей самого інституту президентства, як це сталося у 1991 р. за часів президентства М. Горбачова. Розпад СРСР підтвердив нелегітимність глави держави. Виходячи з цього, кризу легітимності президентської влади можна розуміти як втрату главою держави підтримки з боку джерел легітимації (суспільства, внутрішніх політичних акторів, міжнародної спільноти). Втрата такої підтримки призводить до змін у політичній системі, які можуть відбуватись мирно або із застосуванням насильницьких методів боротьби.

І. Рибак, визначаючи делегітимацію як процес втрати політичної легітимності, наголошує на тому що делегітимація – це процес повністю протилежний легітимації, водночас це взаємозалежні процеси, оскільки складають основу життєвого циклу політичної легітимності. Наразі спостерігається певна обережність та уникнення широкого наукового впровадження концепту делегітимації як універсального поняття, що «має значний теоретико-методологічний потенціал для пізнання феномену втрати політичної легітимності у всіх вимірах» [227, с. 118–119].

На справедливе твердження дослідниці, головною закономірністю впроваджуваних делегітимаційних технологій є «ескалація політичного протистояння в Україні в інформаційно-комунікативній сфері. Причому, в першу чергу, на рівні політичних особистостей, а вже потім негативна інформаційна проекція від особистості транслюється на його політичні ідеї, політичну силу, програму, оточення, навіть прибічників. Останнє особливо небезпечно, оскільки створює чимало загроз для світоглядного розколу української нації» [228, с. 408].

О. Сахань пов'язує процес делегітимації із втратою довіри та зазначає що до неї призводить розчарування в ідеалах, в цілях, в методах їхнього досягнення, в людях, які представляють владу та політику. Він наголошує на тому, що делегітимація є ознакою деструктивності політичної влади [240, с. 214–215]. На думку О. Бабкіної делегітимація влади це політична криза, в основі якої лежить втрата політичною елітою контролю над соціально-економічними процесами і, водночас, втрата правочинності її панування в очах суспільства [5, с. 40].

У структурі політичних відносин особливе місце займає влада глави держави. За республіканської форми правління – це президент країни, юрисдикція влади якого поширюється на всю її територію. Водночас влада президента є вираженням не лише його політичної волі, а й уособленням прагнень політичних сил, які його висунули та підтримують. У політичній сфері життя суспільства президент, як виразник сукупної політичної волі, виступає суб'єктом впливу на діяльність державних і недержавних інститутів, поведінку громадян та їх об'єднань, які своєю чергою виступають об'єктом впливу в дихотомії «панування-підкорення».

Органічною складовою проблеми легітимності політичної влади є президентська влада. Інститут президентства в Україні, за історичними мірками є зовсім молодим, відповідно й монографічної літератури, присвяченої цьому інституту влади, відносно не багато. Тут, насамперед, слід згадати роботи Ю. Тодики і В. Яворського «Президент України:

конституційно-правовий статус» (1999), Н. Плахотнюка і В. Мельниченка «Інститут президентства в Україні: становлення і розвиток (2004) та М. Кармазіної «Президентство: український варіант» (2007) [272, 174, 92].

На справедливе зауваження вітчизняного політолога Г. Зеленько, в українських дослідженнях поняття «інститут президентства» частіше за все трактується як структурна складова державного організму, а його роль пов'язують з конституційними нормами. Разом з тим неформальна роль і неформальні функції загалом залишаються поза увагою. Також доволі поширеним є історичний підхід, коли дослідники включають аналіз конституційних повноважень і хронологію подій навколо президента країни [81, с. 92–93].

Автор фундаментальної праці «Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політико-поведінковий аспекти» (2018) вітчизняний політолог В. Литвин доводить, що напівпрезидентська система державного правління, будучи домінуючою моделлю в країнах Центрально-, Південно-, Східної Європи, «зазнала й досі зазнає значних теоретико-методологічних, концептуальних і практично-емпіричних модифікацій та змін». Дослідник зазначає, що «формальна сторона конституції й системи правління не завжди відповідають її фактичному змісту. Зумовлено це передусім міжінституційними політичними, а також формальними і неформальними чинниками (зокрема навколо відносин у трикутнику влади «глава держави—уряд/прем'єр-міністр—парламент») демократичних та недемократичних країн, які історично чи чинно окреслюються напівпрезидентською конституційною системою правління, хоч на практиці доволі часто тяжіють або до президенталізму, або до парламентарізму» [120, с. 5–6].

Аналіз специфіки організації та функціонування політичної влади на пострадянському просторі дозволив М. Кармазіній зробити важливі для політичної науки висновки й узагальнення. За спостереженнями дослідниці, пострадянська модель президенства має такі характерні риси й особливості:

- еволюціонування від демократичного до авторитарного і тоталітарного типів або режимів;
- президенти у колишніх радянських республіках переважно мають владні повноваження, які не санкціоновано демократичними процедурами;
- окремі з президентів здобували чи намагалися здобути владу в спадок;
- персоніфікований характер влади під час її трансформації;
- антизахідництво, як специфічна форма президентства в РФ;
- авторитарний характер з його міцною прив'язкою до Москви;
- сімейно-клановий характер президентської влади;
- заміна міждержавних відносин міжклановими;
- поширеними методами управління державами є насилля, обман, популізм;
- недорозвиненість опозиції як політичного інституту [92, с. 78–90].

Вочевидь, що деякі із наведених вище рис притаманні й Україні.

Розкриттю змістовних характеристик інституту президентства в Україні присвячено велику кількість публікацій і досліджень різної тематичної спрямованості. У систематизованому вигляді уявлення про політичний дискурс президентів України дають мемуари, спогади, збірники виступів та інтерв'ю перших осіб держави. Йдеться, насамперед, про мемуарну літературу. Перу Л. Кравчука належать такі праці «Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні» (2001); «Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми» (2002) [109–112].

Л. Кучма відзначився декількома книгами, які мали достатньо широкий суспільний резонанс: «Про найголовніше» (1999), «Вірю в український народ» (2000), «Україна – не Росія» (2003), «Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні» (2004) [114–117], також становлять інтерес і книги та промови В. Ющенка [44, 310, 311]. Значну допомогу у пошуку й опрацюванні бібліографії з питань життя та діяльності президентів України

надає збірник «Президент України. Бібліографічний покажчик (1991–1999)» (2000) [189].

Політичні погляди В. Януковича, П. Порошенка, В. Зеленського їх розуміння стратегії суспільного розвитку країни, практичних кроків щодо реалізації завдань демократичної трансформації України демонструють зміст їх передвиборчих програм, виступів тощо. Цінність таких публікацій полягає у тому, що політики, як правило, говорять те, що має суспільний резонанс і значний легітимаційний потенціал. Часто в їх виступах простежується непослідовність, перебільшення або применшення гостроти суспільних проблем, популістські висловлювання тож.

Інститут президента є органічною частиною державного механізму і водночас складовою інших інститутів політичної системи України. Специфіка змін, порівняльний аналіз політичних систем та інші інституційні аспекти демократичної трансформації є предметом уваги вітчизняних дослідників: С. Бостана, О. Верстюка, О. Гаркуші, М. Дмитренка, Г. Зеленько, А. Колодій, А. Романюка, В. Литвина, Н. Панчак-Бялоблоцької, Р. Плюща, Ю. Рубана [15, 64, 82, 129, 131, 177–179, 276] та ін.

Легітимація політичної влади безпосередньо пов'язана з її технологізацією, оскільки остання є супутнім продуктом цього процесу або його інструментом. Серед вітчизняних учених і дослідників ближнього зарубіжжя ці проблеми розглядали М. Афанасьєва, А. Баронін і А. Колпаков, В. Бебик, В. Бортніков і В. Чубаєвський, І. Буркут і О. Колесников, О. Висоцький, В. Грищенко, Л. Дорош, С. Єсімов і В. Бондаренко, І. Кіянка, В. Лісничий, Є. Малкін, В. Мокан, В. Іванов, Н. Перебийлоголова, В. Полторак, Г. Почепцов, Є. Сучков, С. Телешун, Є. Хан, Ю. Шведа, Є. Юрійчук [4, 6, 7, 14, 17, 38–42, 71, 77, 96, 97, 102, 123, 132, 160, 182, 186, 187, 246, 267, 269, 293, 303–305, 309] та ін.

За останні десять років напевно найбільш помітний внесок у науковий аналіз проблеми технологічної складової легітимації політичної влади у низці публікацій здійснив вітчизняний політолог О. Висоцький [38–42]. Важливим

для розуміння механізмів легітимації, на думку вченого, є розмежування легітимації як: по-перше, результату застосування технологій переконання у значущості політичної влади суб'єктами політики та, по-друге, легітимації як визнання соціальними суб'єктами цієї влади як такої, що в силу певних причин їх влаштовує. Із цього випливає, що носії політичної влади можуть набути легітимного статусу й поза технологічних впливів. Технології легітимації у такому випадку є додатковим ресурсом влади, яким вона сповна користується.

О. Висоцький окреслює чотири різних підходи до розуміння поняття «легітимація політичної влади»: елітистський (в основі – уявлення про легітимність як результат діяльності еліти щодо обґрунтування правомірності отримання влади); демократичний (розуміння легітимності як визнання з боку більшості суспільства); тоталітаристський (легітимність як єдність обґрунтування та визнання в силу специфіки міфологізованої масової свідомості та пропагандистських зусиль влади); об'єктивістський (легітимність як об'єктивна відповідність влади принципам функціонування суспільства чи уявленням його представників, а зовсім не результат обґрунтування та визнання) [42, с. 17, 19–20].

Як зазначає С. Телешун, окремі фахівці серед політичних технологій які використовуються в Україні, «виділяють дві великі групи: технології, які є реальним інструментом владної боротьби – спеціальні технології (спрямовані на взяття, утримання і маніпулювання владою) і системоутворюючі технології – зміст яких полягає у стратегічному розвитку суспільних інституцій» [269, с. 4]. На думку вченого, в умовах кризового стану суспільства, відбувається соціальний розрив між політичною елітою та громадянським суспільством. Через це виникає брак взаємодії та комунікації, для подолання якого політична еліта застосовує інститут «медіакратії». Через нього відбуваються формальні стосунки між політичним істеблішментом і громадянином. Інститут «медіакратії» небезпідставно використовує «спеціальні» технології як засіб маніпуляції суспільною свідомістю, з метою

створення «ерзац» принципів квазідемократичного суспільства. Тому й не дивно, що виникла потреба в аналітиках, експертах, коментаторах, ретрансляторах, пропагандистах, технологах, маніпуляторах. Їх завдання полягає у налагодженні комунікативних зв'язків між політикумом та їх виборцями. Відповідно, «вибори (при нинішньому законодавстві) стають налагодженим механізмом усунення певних політичних осіб від влади, тобто, вибори в українському політичному процесі стають не тільки засобом легітимації нового суб'єкта влади але й засобом делегітимації «попередників» [269, с. 4, 5–6].

Одним із поширених технологічних прийомів на президентських виборах в Україні став популізм. Слід погодитися із твердженням І. Кіянки, авторки монографії «Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології» (2016), що політичне протистояння між кандидатами набувало відвертих рис популізму, набуваючи форм боротьби добра і зла, правди і неправди, а не просто змагання стратегій суспільного розвитку. Так, під час кожної із виборчих кампаній 1994–2004 рр. особливо активно експлуатувалася тема небезпеки націоналізму й насильницької українізації або комуністичного реваншу [97, с. 294–295].

Електоральна легітимація. На справедливе твердження В. Бортнікова й В. Чубаєвського, проблема легітимності влади залишається актуальною впродовж усього часу її існування, однак визначальним тут є електоральний процес, коли закладається підґрунтя масової підтримки політичних сил населенням країни. Процес легітимації суб'єктів суспільно-політичних відносин відбувається на всіх етапах виборчого процесу задовго до офіційного висунення претендентів на здобуття владних повноважень. Не випадково, що за рік і більше до виборів спостерігається явище масової реєстрації нових партій. Навіть «зондування» суспільної думки у міжвиборчий період за допомогою соціологічних опитувань, де згадуються фігуранти майбутніх виборчих перегонів, є технологією їх легітимації [14, с. 56].

Однією із перших ґрунтовних робіт із дослідження проблеми електоральної легітимації є монографія вітчизняної дослідниці Є. Юрійчук «Електоральна та референтна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти» (2012). За визначенням авторки книги, «електоральна легітимація – це процес набуття владою електоральної (референтної) легітимності внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимаційних методів і технологій, у результаті яких політична довіра трансформується в підтримку влади через голосування чи інші види конвенційної участі» [309, с. 34].

Легітимність суб'єктів електорального процесу – партій і кандидатів – значною мірою залежить від їх визнання міжнародною спільнотою. У цьому контексті науковий інтерес викликає виділення Є. Юрійчук індикаторів зовнішньополітичної легітимації влади в Україні у 2009–2010 рр., тобто під час підготовки та проведення виборів Президента України, які певною мірою залишаються актуальними й для наступних періодів. Серед них: ступінь публічної довіри міжнародної спільноти до законодавчої бази виборів та діяльності інститутів громадянського суспільства; ступінь довіри до виборчого процесу, сформований унаслідок діяльності спостерігачів; публічне схвалення представниками іноземних держав і міжнародних організацій, науково-дослідних установ організаційної діяльності суб'єктів виборчого процесу; позитивна оцінка проведення виборів у закордонних засобах масової інформації, подана незалежними журналістами; кількість звернень громадян до Європейського суду з прав людини тощо [309, с. 122, 126, 128, 129, 130].

Значний науковий інтерес викликає монографія Н. Ротар «Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду» (2007), де здійснено аналіз логіки електоральних циклів в Україні в контексті формування трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах

– електоральної, дискурсивної і протестної [235]. Авторка книги акцентує увагу на зміні парадигми політичного, соціального та економічного розвитку українського суспільства від початку 1990-х рр., що відкрила перед громадянами України можливість автономної участі у процесах політичного управління та вільного волевиявлення під час виборів політичної еліти України. Особливу увагу дослідниця приділяє виборам Президентів України, де розкриває такий малодосліджений їх аспект, як зміст перевибірчих програм кандидатів у президенти.

Як зазначає Н. Ротар, незважаючи на те, що досвід передвиборчих кампаній більшості країн світу засвідчує майже ідентичність політичних платформи кандидатів, які умовно відрізняються хіба що біографіями кандидатів і нюансами політичних позицій, відомих до початку виборів, «саме передвиборчі гасла кандидатів у Президенти дозволяють виборцям розставляти певні акценти та сформувати для себе уявну модель політичного розвитку, реалізовану політиком у разі перемоги» [235, с. 97].

На підтвердження цієї тези дослідниці, слід сказати, що зміст передвиборчих програм кандидатів в президенти України характеризується обережністю й поміркованістю у питаннях власного відношення щодо контраверсійних питань внутрішнього і зовнішнього розвитку країни.

Корисним для дослідження є науковий доробок Ю. Остапця, де здійснено аналіз електоральних процесів різного рівня, включно вибори Президента України на Закарпатті [145–147].

Значний науковий інтерес викликає монографія В. Бортнікова «Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи» (2005), де розкриваються технологічні аспекти легітимації новообраного Президента України В. Ющенка й делегітимації В. Януковича [13]. Книга є одним з перших наукових доробків, де простежується перебіг Помаранчевої революції на регіональному рівні.

Підвалини легітимації виборчого процесу ґрунтуються на конституційно-правовій базі і закладаються під час розроблення виборчого

законодавства. Не менш важливим є і право та можливість оскарження результатів виборів у справедливому суді. Зокрема, деякі країни на пострадянському просторі мають закони, які передбачають спеціальну процедуру судової перевірки результатів голосування в межах електорального процесу. Так, відповідно до Кодексу про вибори Молдови виборчий процес до національного парламенту може закінчуватися не оголошенням результатів виборів, а (за необхідності), судовою перевіркою підсумкових протоколів ЦВК конституційним судом. На слушне зауваження С. Мірзоєва, «участь суду в якості незалежної інстанції, що створює додаткові підстави, що легітимізують перемогу на виборах, може розглядатися як належне співвідношення різних гілок влади та їх збалансовану участь в легальному формуванні інституту влади» [128, с. 190–191].

Окремі аспекти проблеми з'ясовано дисертантом у ході опрацювання авторефератів кандидатських і докторських дисертацій таких вітчизняних дослідників, як І. Алексєєнко, М. Бучин, І. Кіянка, В. Литвин, І. Мацишина, М. Розік, О. Сакрієр, О. Третяк, В. Чубаєвський, О. Ямельницький [2, 19, 96, 121, 124, 233, 239, 274, 298, 315] та ін.

Попри тривали спроби оптимізації поділу влад в Україні, ця проблема залишається нерозв'язаною. На справедливе твердження І. Алексєєнка, зміст принципу поділу влад в Україні є незбалансованим і внутрішньо неузгодженим: у системі стримувань і противаг на фоні порівняно сильних позицій парламенту України, а особливо її Президента, слабкими є позиції Кабінету Міністрів. На переконання вченого, «внутрішня суперечливість форми державного правління та невизначеність статусу Президента України в державному механізмі негативно впливають на функціонування всієї системи державної влади України» [2, с. 25–26].

Вагомим чинником легітимації президентів України є зміст їх політичних дискурсів. О. Третяк, який ґрунтовно вивчає проблеми публічної сфери політики, зауважує, що політичний дискурс є середовищем

змістовного наповнення публічної сфери політики. Саме тому між публічною сферою політики і політичним дискурсом вибудовуються відносини форми і змісту. Публічна сфера політики і політичний дискурс «перебувають у відносинах взаємодії та взаємодоповнення. Вони здійснюють окреслення різних площин політико-комунікативної взаємодії і комунікаційної політичної діяльності. Загалом публічна сфера політики й політичний дискурс співвідносяться як загальне і часткове. При цьому, публічна сфера політики є більш широким поняттям, яке охоплює структурні аспекти, загальну предметність публічних політичних виступів і проявів, і значною мірою збігається з межами політичного загалом. Політичний дискурс має виразну специфіку прив'язки до мови та інституційних статусів мовців» [274, с. 17].

За висновками І. Мацишиної, існують два рівні дискурсних практик: 1) мікрорівень, як повсякденна практика, що формується через діяльність політичних інститутів, парламенту, політичних організацій, політичних лідерів; 2) макрорівень, як повсякденна практика неурядових організацій, лідерів думок, окремих громадян, які мають прямий та непрямий вплив на формування офіційного політичного дискурсу, як рефлексія на його мовні акти. Дослідницею встановлено, що «дискурсно-політичний процес значно ширший за політику, оскільки в нього залучені не тільки пропаганда, агітація, ЗМІ, але й громадський дискурс повсякденності, що вбудовується в політичний процес. І хоча він перебуває за межами офіційного політичного дискурсу, існують групи тиску, які здійснюють прямий та непрямий вплив на риторику влади» [124, с. 21].

Аналіз політичного дискурсу лідерів політичних партій, народних депутатів, кандидатів і діючих президентів України, інших політиків, засвідчує їх прагнення до використання популістських гасел й тверджень, які знаходять відгук у суспільній свідомості. Аналіз теоретичних і практичних засад популізму дав змогу І. Киянці зробити певні висновки та узагальнення. На думку дослідниці, «існує декілька чинників чималого і

тривалого впливу ідей популізму в незалежній Україні. Один із них – якість політичної культури, насамперед така її складова, як несформованість у багатьох громадян здатності до критичного осмислення складних соціально-економічних і політичних реалій, схильність робити нехайні та надто прості висновки стосовно непростих суперечливих речей. Підвалини такого стану справ закладалися протягом кількох десятиліть радянського періоду української історії, коли, за браком основних свобод, реальної публічної політики та дискусій, достатня культура аргументації, доказового аналізу, вочевидь, не могла сформуватися» [96, с. 25].

Еволюція електоральних процесів в Україні засвідчує певні коливання рівня їх демократичності, відповідно й ступеня легітимності вищого ешелону влади включно з Президентом України. Так, за спостереженнями М. Бучина, найменш демократичною була виборча практика під час президентських виборів 2004 р., коли масштаби порушень демократичних принципів та використання адміністративного ресурсу сягнули свого піку. «Подальша виборча практика стала більш демократичною. Однак після зміни політичної еліти у 2010 р. виборчі кампанії в Україні знову показували тенденцію до зростання рівня порушення демократичних принципів виборів. Водночас після Революції Гідності з'явилися всі підстави для сподівань щодо подальшої демократизації інституту виборів, що підтвердилося під час позачергових президентських і парламентських виборів 2014 р.» [19, с. 24].

Свідченням збагачення форм впливу на електоральну участь громадян, на їх електоральний вибір є використання різноманітних мобілізаційних технологій, форми та обсяг яких постійно зростають. Рефлексією на зазначені процеси є дисертації, де розглядаються питання політичної мобілізації громадян у контексті активізації їх політичної участі, мобілізаційні чинники електоральної участі громадян України на виборах різного рівня – від центрального до місцевого.

Так, за свідченням М. Розік, попри збереження класичних та розвитку нових віртуальних форм політичної активності, електоральний процес

модифікується завдяки образним, емоційно насиченим технологіям, які ще називають «політичним акціонізмом». Йдеться про астротерфінг – технологію штучного формування та маніпуляції суспільною думкою, який ще називають «тролінгом». Онлайн-обговорення, автоматичне поширення хештегів – атрибути сучасних виборчих кампаній. Поширеними стали також мейнстрімні «тролфейси» та інтернет-меми (безглузді на перший погляд фрази чи інформація, що здобули популярність в мережі), в центрі уваги яких стають здебільшого політики. До сучасних форм віртуальної політичної поведінки, що володіють мобілізаційним потенціалом, також належать медіавіруси. Також, під час позачергових президентських і парламентських виборів, бойові дії на Сході країни стали причиною появи нового виду піару, «адже з'явилися «кандидати-фронтовики», «кандидати-волонтери» та кандидати, які «дуже співпереживали» людям, які залишилися на Донбасі. Майже у всіх партійних списках були командири добровольчих батальйонів, а також кадрові й мобілізовані військові» [233, с. 11].

Джерельну базу роботи також складає широке коло документів і матеріалів, довідникові видання, словники та енциклопедії, статистика й результати соціологічних опитувань громадської думки, моніторингові обстеження політичних процесів, матеріали засобів масової інформації, законодавчі акти, їх проекти та ін. Серед них: Конституція України і закони України, насамперед закони «Про вибори Президента України» та Виборчий кодекс України, укази Президента України, Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення Конституційного Суду України, матеріали соціологічних опитувань й моніторингів соціальних змін українського суспільства, матеріали ЗМІ, передвиборчі програми кандидатів в Президенти України тощо.

Процес інтеграції України до ЄС засвідчує її прагнення застосовувати у всіх сферах публічного управління європейські демократичні стандарти і норми. Відповідно в дисертації використано матеріали, дотичні до діяльності Венеціанської комісії щодо вдосконалення виборчого законодавства:

«Заключний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами Президента України від 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 року» (2004); «Спільний висновок ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської Комісії Ради Європи щодо Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24 липня 2009 року» (2009); «Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи» (2009); «Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. Вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 року» (2010); «Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. Дostroкові вибори Президента 25 травня 2014 року» (2014); «Аналіз стану законодавчої бази про вибори Президента України: напрями та шляхи удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії)» (2015); «Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії» (2016) та ін.

Значна частина джерел, дотичних до проблеми дослідження, стосується аналізу стану виборчого законодавства та перебігу виборчого процесу на виборах Президента України. Серед них важливо зазначити такі: «Вибори Президента України 1999: інформ.-аналіт. вид.» (2000); «Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика: інформ.-аналіт. вид.» (2005); «Вибори Президента України 2010: інформ.-аналіт. зб.» (2010); «Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року: інформ.-аналіт. вид.» (2016).

У роботі широко застосовано інформаційні матеріали науково-дослідницьких та аналітичних центрів і фондів, зокрема: Інституту соціології НАН України, Центру Разумкова (УЦЕПД), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Національного інституту стратегічних досліджень, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька

Кучеріва», Комітету виборців України, Громадянської мережі «ОПОРА», Громадянського руху «ЧЕСНО», інформаційного порталу Комітету виборців України та ін.

На окрему увагу заслуговують сайти Інформаційного управління Верховної Ради України, дані офіційного інтернет-представництва Президента України, офіційного сайту ЦВК України тощо.

Отже, проблема технологій легітимації президентської влади в Україні має комплексний характер, детермінований складністю самого феномену політичної влади, яка має нескінченну кількість вимірів, що загалом можна звести до теоретичного і практично-політичного. Відповідно увагу здобувача зосереджено на аналізі наукової літератури, де розкриваються питання теорії легітимності політичної влади, процесах легітимації й делегітимації, формах організації президентської влади тощо.

Особливу увагу в дисертації приділено публікаціям, де йдеться про технологічний вимір електорального процесу, в ході якого відбувається (де)легітимація суб'єктів суспільно-політичних відносин, у тому числі й Президента України. Аналіз сучасної наукової літератури, дотичної до проблеми дослідження довів, що проблема вивчення процесу (де)легітимації Президентів України за допомогою сучасних електоральних та позаелекторальних технологій залишається малодослідженою й потребує уваги наукової спільноти.

1.2. Теоретичний аналіз політичного процесу в контексті технологічного виміру легітимації й делегітимації президентської влади

Легітимація влади є різновидом політичного процесу, спрямованого на утвердження влади, набуття нею суспільної підтримки. Водночас легітимація влади є органічною складовою політичного процесу загалом, оскільки влада здатна здійснювати ефективну політику лише завдяки широкій підтримці й схваленню громадян. Практично жодна ґрунтовна наукова робота з суспільно-політичної проблематики не оминає увагою проблему змісту

політичного процесу, його інституційної складової та спрямованості розвитку. Дослідження та характеристика стадій політичного процесу, включно процесу легітимації, є одним з базових завдань, які постають як перед політичною наукою загалом, так і під час вирішення проблем прикладного характеру [46, с. 41].

Характеристика політики як процесу (процесуальний підхід) дозволяє побачити особливі грані взаємодії суб'єктів із приводу публічної влади. Однак у силу масштабності політичного процесу, що збігається з усією політичною сферою, деякі вчені ототожнюють його або з політикою загалом (Р. Доуз), або з усією сукупністю поведінкових акцій суб'єктів влади, зміною їх статусів і впливів (Ч. Мерріам). Автор системного підходу Д. Істон розуміє його як сукупність реакцій політичної системи на виклики навколишнього середовища. Р. Дарендорф, у свою чергу, наголошує на динаміці суперництва груп за статуси й ресурси влади, а Дж. Мангейм і Р. Рич трактують його як складний комплекс подій, що визначає характер діяльності державних інститутів та їх вплив на політичний процес. Прихильники інституційного підходу пов'язують політичний процес із функціонуванням і трансформацією інститутів влади (С. Хантингтон) [84, с. 15].

С. Гайдай стверджує, що процес – це загалом як спрямований і послідовний, так і неупорядкований та різноспрямований рух, який може мати певні етапи та стани, а також зорієнтований на досягнення певних, хоча й не завжди визначених, мети й результату. На його думку, «політичний процес – це сукупність дій його учасників, що відбуваються у певних окреслених межах й спрямовані як на підтримку й формування політичної системи, так і руйнування й підірив усталених принципів, норм і політичного ладу загалом» [52, с. 85–86].

Політичний процес має темпоральний вимір і розглядається як послідовна зміна станів політичної системи. У ньому, як правило, виокремлюють такі фази або стадії його перебігу: конституювання (унормування) політичної системи; інституалізація; функціонування

(реалізація) і контроль. Політичний процес може відбуватися як розвиток або як занепад, стагнація тож.

Для виділення стадій політичного процесу вітчизняний політолог А. Волинський пропонує залучати критерій якісної оцінки стану політичної системи. У цьому контексті вчений виділяє три стадії політичного процесу: відтворення вже існуючих соціально-політичних зв'язків (цю стадію визначають поняттям «стадії нормального розвитку»); реагування на зміни у соціальному середовищі (як сукупність реформаційних, модернізаційних та адаптаційних політичних процесів); руйнація політичної системи, коли, за словами Д. Істона, кількість вхідних даних значно перевищує можливий потенціал реагування політичної системи [46, с. 50].

За такого підходу процес легітимації політичної влади загалом і президентської, зокрема, можна розглядати як субпроцес, якому притаманні певні особливості. Йдеться, насамперед, про його технологічний вимір. Як влучно зазначає О. Висоцький, «усі ефективні політичні практики, які так чи інакше впливають на процес легітимації політичної влади, можуть розглядатися як технології її легітимації. <...> До технологій легітимації політичної влади можна віднести лише такі політичні практики, які істотно змінюють ступінь легітимності влади політичних суб'єктів, посилюючи чи послаблюючи їх соціальну підтримку, тим самим спрощуючи чи ускладнюючи їм процес здобуття чи реалізації влади» [42, с. 58–59].

Процес легітимації, на твердження вченого, здійснюється як взаємодія суб'єктів обґрунтування й переконання та суб'єктів визнання й підтримки політичної влади в тих або інших формах персональної чи інституційної репрезентації. Таким чином, «легітимаційний процес відбувається завдяки перетину двох взаємопов'язаних векторів соціально-політичної активності – з одного боку, діяльності, спрямованої на пояснення та виправдання способів отримання, форм відправлення, специфіки персонального чи інституційного наповнення політичної влади, а з іншого – суспільного визнання політичної влади, яке є результатом переконання в її значущості» [42, с. 18].

Таким чином, політичний процес у сучасній політичній науці розглядається у багатьох вимірах: структурному, технологічному, темпоральному, організаційному, кількісному і якісному тощо. У політичному процесі також виокремлюють два рівні існування або перебігу, які умовно можна визначити як макро- і мікрорівень. На макрорівні політичний процес визначається як динамічна характеристика всієї політичної системи загалом, послідовна зміна її станів, стадій розвитку тощо. Що ж до мікрорівня, то у цьому випадку під політичним процесом розуміється певна рівнодіюча сукупності акцій різноманітних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів, або мікропроцесів. Таким чином, політичний процес розгортається як сукупність субпроцесів, а політична діяльність його окремих учасників постає в якості вихідного субстрату [61, с. 102].

За важливістю політичні процеси прийнято поділяти на базові та периферійні. Відповідно до такої класифікації, «базові політичні процеси характеризують різноманітні способи включення широких соціальних верств у відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичних еліт тощо. Периферійні ж політичні процеси розкривають динаміку функціонування політичних інститутів, зокрема політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, органів місцевого самоврядування тощо, які не роблять визначального впливу на домінуючі форми і способи відправлення влади. Водночас, відбувається вплив окремого на ціле або загальне з одночасною зміною якості або змісту цілого. Тому, визначення структурної будови цілісного політичного процесу та окремих політичних субпроцесів потребує розгляду не лише у дихотомії «частина – ціле», але й у визначенні єдності стану, змін та розвитку політичного процесу загалом» [253, с. 258–259].

Президентська влада, як один із центральних інститутів політичної системи, функціонує в межах політичного простору, визначених політичною системою, та еволюціонує й розвивається в певних часових рамках. Слід

зауважити, що легітимність – це не вихідний стан президентської влади – вона є станом набутих, а процес набуття владою легітимного стану відбувається у процесі легітимації. Можна характеризувати президентську владу як легітимну в тому випадку, коли спираючись на визнання та підтримку більшості громадян президент спроможний забезпечувати сталий розвиток політичної системи.

У межах політичного процесу в циклах набуття і здійснення президентської влади (часовими рамками якого виступають не лише каденції президентського правління, а й електоральний процес) правомірно виділити три субпроцеси – легітимація, легітимне функціонування, делегітимація і три стани – долігітимний (вихідний), легітимний та нелегітимний. Відмінність нелегітимного від долігітимного станів полягає у тому, що зміст поняття «нелегітимний» по відношенню до суб'єкта суспільно-політичних відносин характеризує його як такого, що не має підтримки у суспільстві. Зазначене судження має аксіологічне (ціннісне) негативне навантаження. Натомість, поняття «долегетимний» не має аксіологічного виміру і розглядається як нейтральне.

Фактичний процес легітимації президента розпочинається не тоді, коли він обіймає посаду і стає фактичним главою держави де-юре, а набагато раніше. Часто цей процес триває роки і є наслідком суспільно-політичної діяльності майбутнього президента як політика і громадського діяча. Завдяки авторитету і популярності, такий політик під час виборів має значні переваги перед іншими кандидатами й вправі розраховувати на перемогу. Отже, президент, як правило, починає свою каденцію не від нелегітимного або долегітимного, а від достатньо високого стану легітимності. Інша справа коли президентом обирають людину, яка була практично поза політикою (В. Зеленський) або особа стає главою держави за рахунок масових маніпуляцій й фальшування результатів виборів.

У процесах легітимації й делегітимації президентської влади важливу роль грають політичні технології. Характерною ознакою сучасних

політтехнологій і всіх інших технологій впливу на масову свідомість, на думку Г. Почепцова, є оперування на рівні віртуального простору. Віртуальні об'єкти легше створювати, «підганяючи» їх під поставлені завдання. Серед постійних віртуальних об'єктів українських виборів є демократія, Європа тощо. Зауваживши про недостатнє теоретичне обґрунтування проблеми політичних технологій, вчений пропонує такі перспективні напрями їх розроблення:

- перехід до системних, об'єктивних і доказових методів, коли за кожним кроком має стояти не просто дія, яка виникає через безліч простих причин: а) як в усіх, б) як колись робилося у власному минулому досвіді, в) як збираються робити конкуренти; а дія, що запрограмована на зміну в процесі прийняття рішень;
- використання досвіду минулого;
- розширення потенціалу емоційного і мотиваційного досвіду [186, С. 8–9, 10].

Учені пропонують займатися науковою розробкою політичних технологій як сукупності способів і шляхів послідовного досягнення бажаного результату в політиці. Наприклад, Л. Тупчієнко розрізняє «позитивні» та «негативні» технології. «Позитивними» технологіями він вважає науково обґрунтовані, професійні, чесні, ефективні методи політичної діяльності, коректне суперництво, толерантне ставлення до опонента. «Негативні» технологій у політиці вчений трактує як дії, що спрямовані на досягнення часткових чи сьогоденних результатів без врахування загальних довготривалих наслідків [275, с. 21–22].

Д. Видрін, у свою чергу, по відношенню до технологій подібного характеру застосовує визначення «політичні антитехнології» [36, с. 72–93]. На думку здобувача, такий підхід по відношенню до технологій легітимації й делегітимації не є досить слушним, адже історія людства не знає прикладів вакууму влади в політичному процесі (навіть у анархії є свої лідери), тому

навіть деструктивний вплив на легітимність одного лідера призводить до легітимації іншого.

Дисертант вважає за доцільне дотримуватись утилітарного підходу, відповідно до якого, пропонується не торкатись морально-філософської сторони питання, натомість оцінювати технології делегітимації відповідно до показників їх ефективності. До того ж, інструментальний підхід до визначення сутності зазначених технологій, дає змогу перейти від розробки теоретичних конструктів делегітимації до застосування конкретних технологій у практичній політичній діяльності. Отже, технології делегітимації президентської влади – це методологічно-інструментальний апарат, який застосовується для управління делегітимаційним процесом, з метою ефективного та керованого приведення президентської влади в нелегітимний стан.

Найбільш масштабним прикладом використання політичних технологій останнього двадцятиліття в Україні залишається Помаранчева революція, де мобілізаційні чинники значною мірою сприяли збільшенню масштабів народного повстання проти несправедливості за свободу і демократію. На справедливе твердження Н. Ротар, «сьогодні ніхто не заперечує політтехнологічних аспектів політичної мобілізації громадян. Дійсно суттєвим чинником поширення ідеї протестної активності була діяльність чисельних громадських організацій. «ПОРА», «За чисту Україну», «Знаю як» тощо, активісти яких проходили тренінги щодо тактики та громадської мобілізації під керівництвом міжнародних експертів» [235, с. 162].

Зміст політичного процесу радянської доби в Україні, з його авторитарно-тоталітарними конотаціями й притаманними йому характеристиками, набув нового вектору розвитку разом із початком демократичного транзиту, що розпочався за доби існування СРСР. Процес лібералізації, як органічної складової частини демократичного транзиту, пов'язують з часами так званої «перебудови» кінця 1980-х рр. Безпосередньо

процес демократизації в Україні розпочався за доби незалежності, специфіку якого визначає пошук оптимальної моделі націє- та державотворення.

Загалом перебіг і зміст політичних процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах, мають певну специфіку і характеризуються, як:

- *ідеократичний* – властивий традиційним суспільствам, де відсутня автономна політична особа і слабка диференціація політичних ролей-функцій (Албанія, Вірменія, Хорватія, Україна 90-х рр. XX ст.);
- *харизматичного типу*, раніше характерний для східної соціокультурної і політичної традиції, у 1980–2000 рр. відновлюється у посттоталітарних країнах (Росія, Білорусь, Грузія, Азербайджан, Туркменія, Сербія);
- *технократичний*, який акцентує увагу на політичних технологіях, засобах легітимації влади, опануванні методів і процедур прийняття та реалізації політичних рішень. Еліти та інші учасники політичного процесу свідомо дотримуються нормативних приписів у виконанні ролей-функцій; політична культура основних груп соціуму активістська і більш гомогенна; політична система досить стабільна, а зміни йдуть еволюційним шляхом (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Болгарія) [54, с. 22].

Можна припустити, що в Україні відбулася зміна сутнісних характеристик політичного процесу, який еволюціонував від ідеократичного, зміст якого визначала боротьба комуністичних й національно-патріотичних ідей та принципів організації суспільно-політичного життя, до технократичного, уособленням якого стало змагання не ідей, а технологій, які використовували партії ліберально-демократичного й соціал-демократичного спрямування.

Генезу інституту президентства в Україні пов'язують з політичними змінами в СРСР його останніх років існування, коли було запроваджено посаду Президента СРСР й відбувався процес центробіжних тенденцій в союзних республіках. «Раптовість політичних змін, відсутність повноцінної

контреліти, яка б прийшла на зміну радянській номенклатурі, відсутність досвіду державного управління в очільників незалежних держав тощо, усе це обумовило специфіку формування вищих органів влади загалом й президентської, зокрема. Цим і пояснюється гібридний характер інституту президентства, котрий, з одного боку, мав риси класичних президентських і напівпрезидентських республік, а з іншого – за сферою компетенцій і неформальному впливу – зберігав рудименти вищих органів комуністичної партії часів СРСР» [81, с. 92].

Консервативність та неготовність до сприйняття соціально-політичних новацій суверенного державотворення зумовлені відсутністю в українській політичній системі носіїв відповідного досвіду й традицій. Натомість, наявні традиції державного будівництва пов'язані із періодом панування радянської номенклатури та відповідними технологіями політичної діяльності й управління. Серед них: надмірна централізація в управлінні політичними процесами – всупереч потребам децентралізації й демократизації, правовий нігілізм, нестабільність, спричинена конфліктним характером взаємовідносин, як між конкретними політичними силами, так і між інститутами політичної системи загалом.

Наведені вище особливості зумовлюють відповідну специфіку застосування технологій (де)легітимації президентської влади в українському політичному процесі. Вона полягає в її персоніфікованому характері. Вітчизняний політичний процес засвідчує наростаючу динаміку цільового впровадження інформаційно-маніпулятивних технологій та вкотре актуалізує необхідність переосмислення новітніх вимірів легітимаційного процесу в Україні [228, с. 407]. Їх характерною ознакою є те, що політичні сили намагаються легітимувати себе через делегітимацію опонентів. Однак кожен наступний легітимаційний цикл, за таких умов, стає менш ефективним та більш витратим, адже незважаючи на персоніфікований характер технологій, відбувається екстраполяція делегітимаційного впливу на інститут президентства й вищі органи влади загалом.

Зокрема, С. Мирзоев наголошує на своєрідності політичного процесу пострадянських країн, який демонструє одне й те саме явище – «легітимність попереднього володаря або президента на ньому ж і закріплена настільки міцно, що не може бути трансльована іншому президенту» [128, с. 23]. Тобто, легітимність президентської влади визначається не інститутом, а лише його носієм. Фактично кожному президентові, включно з українськими, приходилося починати майже з «нуля». Водночас, як це і не парадоксально, чим нижчим був рейтинг попереднього президента, тим вищим – наступного. Особливо яскраво ця тенденція проявилася в дуальних зв'язках «Л. Кучма vs В. Ющенко» «В. Янукович vs П. Порошенко» і «П. Порошенко vs В. Зеленський».

На справедливе твердження вітчизняного політолога Г. Зеленько, високий рівень персоніфікації української політики робить логічним інтегральний підхід, коли особа президента може уособлювати собою формальний інститут того або іншого характеру. Власно тим й пояснюється поява таких понять, як «кучмізм», «режим Януковича», якими оперують українські дослідники і які поєднують формальні правила гри й політичні практики, наслідками яких стало тотальне домінування президентських інститутів, а пізніше й неформальних інститутів в українській політиці [81, с. 93].

Наприклад, під час формування уряду після парламентських виборів 2002 р. Л. Кравчук казав: «Ми штучно прив'язуємо проблему формування уряду до політичної волі чи бажання певних сил і Президента. Тобто прив'язуємо не до закону і Конституції, а до політичної волі» [119].

У цьому контексті заслуговує на увагу теза про те, що українських виборців не стільки цікавить партійна ідеологія, скільки лідерські якості кандидата в президенти. Тому, сучасні політтехнологи велику увагу звертають на формування відповідного іміджу. Імідж політика – це символічний образ, який формується у свідомості виборців і виникає як продукт комунікативних процесів між політиком та його соціальними

групами. З цього погляду, імідж важливий і для самого політика, і для тих соціальних груп, які себе з ним ідентифікують. Політичний діяч формує зразки поведінки, які закріплюються у його іміджевих характеристиках. У політиці вдало сформований імідж політичного діяча визначає перемогу на виборах. Це пов'язано зі специфічним українським феноменом так званої «персоніфікації» політики, що практично актуалізує проблему формування іміджу політичного лідера [243, с. 352, 353].

Зазначену тезу підтверджує і Є. Цокур, який зазначає, що «процес легітимації в Україні має персоніфікований та структурний характер і відіграє дуже важливу роль в політичному процесі загалом. Складність сучасного стану української держави та її керівництва полягає у тому, що криза легітимності охопила всі рівні політичного та державного управління. Дії владних структур часто не знаходять позитивної оцінки та необхідної підтримки у суспільстві на всіх рівнях – від місцевого, до вищого загальнодержавного» [296, с. 172–184].

Важливе теоретичне значення має теза П. Розанвалона, що «ми дедалі більше прагнемо, щоб суспільство управлялося принципами і процедурами, заснованими на проекті ліквідації переваг для окремих осіб і привласнення тих чи інших функцій заангажованими силами. Саме віддалення від окремих інтересів найбільш адекватно гарантує забезпечення загального інтересу в цих рамках» [232, с. 121].

Електоральний процес. Лакмусовим папірцем демократичності політичного процесу є зміст електорального процесу. Інститут виборів відіграє вирішальну роль у визнанні легітимності президентської влади не лише в середині країни, а й світовою спільнотою. І. Поліщук визначає виборчий процес, як «послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними» [180, с. 143].

В. Бортніков і В. Чубаєвський вважають електоральний процес різновидом політичного процесу, який визначає часові межі електоральної легітимації. Вчені наголошують на необхідності дослідження проблем електоральної легітимації як мінімум у трьох аспектах: визначення структурних елементів (фаз) електорального процесу, а, відповідно, і його меж; вивчення інституційного середовища, що забезпечує електоральну легітимацію влади, оскільки в умовах демократичної трансформації ця інституційна структура постійно збагачується; узгодження практики проведення виборів на національному рівні з міжнародними стандартами демократичних виборів із одночасним збагаченням останніх позитивним досвідом країн, які стають на шлях демократії [14, с. 57–63].

Дійсно, Україна, як незалежна держава, добровільно приєдналася до системи міжнародно-правових зобов'язань з проведення виборів відповідно до демократичних принципів і стандартів, що є загальноприйнятими у світовій спільноті. У Конституції України зазначено, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ст. 9).

На думку Н. Ротар, «електоральний процес – це впорядкована послідовність дій та взаємодій політичних акторів, що відбуваються у логічній динамічній черговості та пов'язані з реалізацією владних інтересів, створенням та відтворенням політичних інститутів, здійсненням публічної політики». Дослідниця виділяє такі етапи електорального процесу: передвиборчий – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якого основні актори електорального процесу визначають стратегію і тактику передвиборчої боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору; етап виборів – етап активних дій основних суб'єктів виборчого процесу, які вступають у відносини електорального змагання за голоси виборців. Водночас виборці отримують можливість вжити низку специфічних форм, пов'язаних з передвиборчою активністю, які підкреслюють їх політичну

суб'єктність; поствиборчий етап – час відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що розуміється істеблішментом як пасивна підготовка до виборів, тому громадяни визначаються ним переважно як ресурс у досягненні тих чи інших політичних цілей. Загалом загальнонаціональний дискурс міжвиборчого періоду, характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу [235, с. 10].

Рамки електорального процесу визначаються виборчими циклами. Сьогодні створюється велика кількість виборчих політичних технологій, які сприяють легітимації одних політичних лідерів та делегітимації інших. Електоральному процесу притаманні специфічні форми політичної активності населення та відповідні форми політичної участі широких верств населення. Усе це дозволяє виокремлювати електоральний політичний субпроцес, як самостійний об'єкт дослідження.

Водночас, дисертант вважає контрпродуктивним встановлювати надто широкі часово-просторові межі електорального процесу, як от, наприклад, «передвиборчий, виборчий та поствиборчий електоральний процес». Такий підхід підштовхує до думки про перебування української політичної системи у перманентному виборчому процесі. І хоч він є близьким до істини, в контексті оцінки діяльності окремих політичних сил, останній викривляє загальну картину сприйняття сфери політичних відносин загалом. Діяльність політичних лідерів та еліт, після їх обрання на державні посади та у представницькі органи публічної влади, як правило, спрямовані на управління справами держави та суспільства. Відповідно в межах політичного процесу доцільно виокремлювати два періоди, для яких притаманні специфічні політичні субпроцеси: *електоральний* та *позаелекторальний*.

Легітимність президентської влади має мінливий характер – політична еліта не наділяється легітимністю назавжди. Питання визнання президентської влади населенням може бути актуалізоване щодня упродовж

усього періоду його перебування при владі. Тому, дисертант вважає за необхідне досліджувати процес легітимації президентської влади не лише в електоральних циклах, а й у відповідних циклах позаелекторального періоду політичного процесу. І для кожного з цих періодів характерним є застосування відповідних йому політичних технологій.

До виборчих технологій вчені відносять найбільш загальні заходи та дії, порядок і припинення застосування яких регламентується умовами виборчої кампанії. Під виборчими технологіями зазвичай розуміють методи організації виборчих кампаній кандидатів (партій), які спрямовані на досягнення успіху на виборах. У цьому значенні всі дії кандидатів і його команди від моменту ухвалення рішення про участь у виборах до підрахунку голосів можна зараховувати до виборчих технологій [305, с. 5].

Процес делегітимації політичної влади. Поряд з процесами легітимації президентської влади, існує процес *делегітимації* – це діяльність політичних суб'єктів метою якої є позбавлення діючого президента легітимності, через цілеспрямований вплив на інститути політичної системи. Цей процес має технологічну складову і супроводжується якісними змінами інституту президента та його взаємодій із іншими елементами політичної системи й зовнішнім середовищем по відношенню до вихідного, легітимного, стану.

Процес делегітимації складається з таких елементів: *чинники*, за яких він зароджується та *ресурси*, які функціонально підтримують його перебіг; цими чинниками зумовлено *зміст комунікації* – політичні технології та інформаційний контент, що транслуються через спеціально підібрані канали та агентів комунікації, які залучені до процесу транслювання контенту (вони часто є детерміновані наявними ресурсами); *цільова аудиторія*, яка є об'єктом комунікаційного впливу (де)легітимаційних політичних технологій.

Технології делегітимації президентської влади в цьому сенсі спрямовано на інструментальне забезпечення діяльності, яка пов'язана із управлінням (де)легітимаційним процесом. Складовими елементами такої

діяльності є методи, способи та прийоми досягнення вищезазначеної мети. Результати застосування технологій делегітимації унаочнюються в політичних подіях, які змінюють стан політичної системи на бажаний (тобто такий який створював би передумови для досягнення цілі) для суб'єкта делегітимаційної діяльності. Дисертант пропонує виділяти три етапи процесу делегітимації: агрегація, конфігурація, деініціалізація. Запропоновані назви для етапів делегітимації президентської влади є логічним продовженням ідей Г. Алмонда в рамках системного підходу до дослідження політичних явищ та процесів [250, с. 156–159]. Оскільки теоретичні концепції системного підходу ґрунтуються на науковому доробку Н. Вінера у галузі кібернетики, доцільним є запозичення вищезазначених назв етапів делегітимаційного процесу із галузі комп'ютерних технологій та програмування [37].

Етап *агрегації* делегітимаційного процесу напряму пов'язаний із верифікацію президентської влади суспільством. Вона відбувається на основі поєднання запитів та вимог суспільства до глави держави із наявними ресурсами політичних акторів, зацікавлених у делегітимації президентської влади. Об'єднанні суспільні запити й інтереси певних груп впливу, в поєднанні із наявними та потенційними ресурсами фінансово-промислових груп та політичного лобі, можна визначити через сукупне поняття «чинники делегітимації» президентської влади. Дослідження зазначених чинників сприятиме кращому розумінню ключових умов та базових принципів, які є підвалинами зазначеного процесу та каталізаторами його розвитку.

Можна говорити й про чинник *ефективності влади*. Він грає ключову роль у теорії раціонального вибору Е. Даунса та у характеристиці раціонального типу легітимності М. Вебера [320; 21]. В сучасних демократіях основним мірилом ефективності державного управління виступає рівень добробуту населення та економічного розвитку країни. З цієї причини економічні негаразди часто стають джерелом делегітимації президентської влади, особливо відчутним цей чинник стає в президентських

республіках, де президент є головою виконавчої гілки влади або очільник уряду призначається за президентською квотою.

Із вищезгаданим чинником тісно пов'язані *економічні чинники*. Економічні мотиви великою мірою визначають електоральну поведінку виборців. М. Фіоріна, виходячи із досліджуваної ним моделі ретроспективного економічного голосування, стверджує що «адміністрація процвітає в добрі економічні часи та страждає в погані, вона несе відповідальність незалежно від того що спричинило економічні негаразди – її власні дії або бездіяльність чи об'єктивні зовнішні фактори. Модель передбачає, що громадяни дивляться на економічні результати, а не на заходи та події що до них призвели» [322, р. 430].

Встановлення винних та їх покарання допомагає амортизувати невдоволення населення прорахунками влади в економічній сфері. Так, Л. Кучма за дві каденції змінив сім прем'єр-міністрів, кожен з яких встиг пропрацювати на своїй посаді трохи більше року. Президентів Л. Кучмі було дуже зручно перекласти відповідальність за політичні та соціально-економічні негаразди в країні на уряди та їх очільників. В. Ющенко, у свою чергу, також скористався цим досвідом, змінивши два уряди за перший рік президентства. Тому, відставку уряду можна розглядати як ефективну технологію керування (де)легітимаційним процесом. Вона здатна тимчасово зміцнити політичні позиції президента, тобто є своєрідною політичною технологією [244, с. 14].

Корумпованість державної влади також є одним із чинників, який сприяє делегітимації: чим більше рівнів влади вона охоплює, чим більш вона пронизує політичну систему, тим сильніший негативний ефект вона чинить і тим важче їй протидіяти.

Відсутність «соціального ліфту» може стати чинником делегітимації політичної влади. М. Доган зазначає, що відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні з високими показниками соціальної нерівності може підривати легітимність влади [67, с. 155]. Американська дослідниця Х.

Арендт, у свою чергу, стверджує, що громадянська непокора виникає тоді, коли значна кількість громадян переконалась, що нормальні канали змін більше не функціонують, і скарги не будуть почуті, що, всупереч, уряд зберігає моделі дії, в яких законність і конституційність відкриті для серйозних сумнівів [319, с. 74].

Втрата монополії держави на насильство є ще одним чинником, який призводить до делегітимації президентської влади. Відсутність впливу на силові структури, які виступають апаратом примусу та легітимного насилля в правовій державі, їх не підконтрольність главі держави може призвести до падіння його рейтингів і довіри в суспільстві. Підтвердження цій думці знаходимо в працях С. Кара-Мурзи, який вважає що втрата державою монополії на насильство є першою ознакою краху державності [89, с. 19]. До речі, наявність приватних озброєних силових структур, які використовують політичні партії та групи тиску у політичному процесі, є неприпустимим проявом втрати владою монополії на насильство.

До *етнічно-територіальних* чинників делегітимації відносяться етнічні групи та адміністративно-територіальні структурні одиниці, які мають претензії та потенціал до автономізації, сепаратизму та інших форм посягання на територіальну цілісність держави. Президент є носієм загальнодержавної (політичної) або національної ідентичності. Коли ж в державі посилюється роль регіональної ідентичності, вона може стати чинником делегітимації глави держави.

Зокрема, німецький вчений Р. Дарендорф, в контексті дослідження проблем демократизації у Східній Європі, пов'язує слабкість центральної влади (до якої відносимо і президентську) із відновленням старих національних, регіональних, етнічних та релігійних протиріч [60, с. 70]. Підвалинами для делегітимаційних процесів може слугувати асиметрична підтримка президента на регіональному рівні, низька підтримка в тому чи іншому регіоні. Підтвердженням тому може слугувати ситуація яка склалась після оголошення попередніх результатів другого туру президентських

виборів 2004 р. Тоді західні області України не визнали легітимність В. Януковича, не зважаючи на те що ЦВК оголосила його переможцем виборчих перегонів.

Близькими до етнічних та конфесіональних є *аксіологічні чинники*. Вони є похідними від культурних цінностей суспільства, політичних традицій, які склались в процесі історичного розвитку. Норми, традиції та мораль, культурна та релігійна ідентичності можуть стати потужними чинниками делегітимації президентської влади. У свій час Д. Істон робив суттєвий акцент на ролі культури в політичній системі суспільства, можливостях її впливу на політичний процес. Пояснюючи природу механізму зворотного зв'язку в політичній системі, він приходить до висновку, що культура відображає загальноприйняті у суспільстві цінності та стандарти. Тому, культура може вказувати на потенційні зони конфлікту, які можуть перейти в стадію конфлікту у випадку зіткнення різноспрямованих ціннісних настанов членів системи [321, р. 388].

Водночас, С. Ліпсет акцентував увагу на тому, що ступінь легітимності в сучасній демократичній політичній системі багато в чому залежатиме від методів, якими буде вирішено ключові проблеми, що історично роз'єднують суспільство [323, с. 77].

Невизнання легітимності президента міжнародною спільнотою також є вагомим чинником його делегітимації всередині країни. Кожна політична система оточена іншими політичними системами і бере як пряму, так і опосередковану участь в політичних процесах, які в них відбуваються. Не випадково, що інтереси провідних гравців світового політичного співтовариства можуть перетинатися. Так, політичний майданчик України став місцем перетину геополітичних інтересів США, ЄС і РФ. Іноді, для того, щоб змінити співвідношення сил між опозицією і правлячим політичним режимом буває досить одної лише участі потужного геополітичного гравця-сусіда, можливості якого здатні значною мірою визначати вектори

легітимаційного або делегітимаційного сценарію щодо конкретного політичного режиму [244, с. 80].

Геополітичні гравці доволі часто практикують участь інституту неурядових громадських організацій у делегітимаційному процесі в якості агента застосування делегітимаційних технологій. Проте, надмірна опора на чинник міжнародної легітимації зарубіжними суб'єктами політики («геополітичними акторами») також може мати делегітимаційний вплив на президентську владу: у людей може скластися враження, що президент приймає політичні рішення не самостійно, а під впливом і на угоду зарубіжному суб'єкту легітимації. Такі процеси мали місце за каденції В. Ющенка, правління якого пов'язували із зовнішнім управлінням державою з керівним центром у США та В. Януковича, якого звинувачували у здачі національних інтересів та роботі на Російську Федерацію.

На етапі *конфігурації* делегітимаційний процес набуває чітких форм у вигляді кризи легітимності президентської влади. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає кризу як різку зміну звичайного стану речей, злам, загострення становища [22, с. 586]. Суть політичної кризи полягає в тому, що влада не в змозі управляти. Політична криза може розглядатися як один з етапів політичного процесу, а також як підсумок політичного протиборства і розвитку соціально-політичного конфлікту [78, с. 346].

Кризю легітимності можна розглядати як кризу відносин панування та підкорення між суб'єктом та об'єктом політичного впливу, в наслідок якої суб'єкт втрачає здатність здійснювати вплив на об'єкт. Характерним для кризи легітимності є оскарження правомірності політичної влади, фрагментованість політичної влади та наявність чисельних «центрів сили». Криза легітимності президентської влади ініціюється нездатністю президента виступати гарантом політичного порядку в державі.

У контексті делегітимації президентської влади, пропонується розрізняти такі типи криз легітимності: інституційна, нормативно-

процедурна, суспільно-політична, міжнародних зносин. *Інституційна криза легітимності* пов'язана із проблемами функціонування інститутів державної влади. Вони можуть проявлятися у формі незгоди із наявним обсягом повноважень, що закріплені за інститутом президентства, конфліктному характері відносин з приводу перерозподілу владних повноважень між гілками влади, не визнання президентської вертикалі влади та її ієрархічної структури «ролей» в структурах бюрократичного апарату та «на місцях» (регіональними представництвами президентської вертикалі – місцевими державними адміністраціями; органами та інститутами місцевого самоврядування – обласними та районними радами, об'єднаними територіальними громадами), яке може проявлятися через саботаж виконання президентських рішень та ін. Наслідком цього є неефективне виконання політичними інститутами своїх функцій та обов'язків, що закономірно призводить до зниження підтримки правлячого режиму.

Нормативно-процедурна криза легітимності може знаходити свій вияв у делегітимації інституту виборів, дисфункції механізму стримувань і противаг, правовому нігілізмі, електоральному абсентеїзмі. *Суспільно-політична криза легітимності* відбувається у площині взаємодії президентської влади з громадянським суспільством, пов'язана із суспільним визнанням або невизнанням президентської влади, ґрунтується на недовірі мас, відсутності громадської підтримки. *Криза легітимності у міжнародних зносинах* відображається у невизнанні легітимності президента на міжнародній арені, лідерами інших держав та міжнародними організаціями, може знаходити свій вияв також у формі санкцій, міжнародної ізоляції тощо.

Зазначена класифікація у чистому вигляді практично не зустрічається, адже для процесу делегітимації притаманна динамічність перебігу, через яку він швидко поширюється й переходить на різні рівні кризових явищ.

На етапі *деініціалізації* відбувається відчуження президентської влади. Під час цього етапу застосовуються технології управління процесом делегітимації, які спрямовані на роботу з інформаційним середовищем

політичної системи – метою цієї роботи є легітимація наступного очільника держави. Сам термін «деініціалізація» запозичений з мови програмування *Swift*, де, по суті, він означає відновлення середовища, яке передувало запуску процесу [266]. На етапі деініціалізації здійснюється оцінка ефективності та контроль за результатами застосування технологій делегітимації.

Для емпіричної перевірки та оцінки легітимності М. Доган пропонує у соціологічних опитуваннях ставити питання з трьома варіантами відповідей, які відображають сутність суперечок про легітимність. Спираючись на його методику, по відношенню до президентської влади ці питання можна сформулювати наступним чином: а) «Я визнаю чинного президента та прийняті ним рішення і вважаю себе зобов'язаним їх виконувати»; б) «Я бачу багато недоліків в роботі та рішеннях чинного президента, але буду їх виконувати, через віру у можливість поступового вдосконалення наявної політики президента»; в) «Я повністю не визнаю владу чинного президента та рішення які він приймає, відмовляюсь їх виконувати і бачу єдине рішення в докорінних соціально-політичних змінах». На його думку перший варіант відповіді передбачав би наявність віри в легітимність президента. Другий свідчив про наявність переконання в тому, що, незважаючи на всі його недоліки, чинний президент є кращим з можливих. Крім того, політика, яку він здійснює, піддається вдосконаленню. Третя відповідь вказувала б на те що чинний президент сприймається як нелегітимний [67, с. 150].

З огляду на те що комунікаційний інформаційний контент є центральним елементом технологій делегітимації президентської влади, для здійснення контролю за досягненням прогнозованих наслідків впливу комунікації на громадську думку доцільно використання запропонованої Д. Віртліном технології комп'ютерного прогнозування. Принцип дії цих технологій полягає у створенні карти ієрархії цінностей – *HVM (Hierarchial Values Map)*. Він дав цим технологіям назву «політична інформаційна система» – *PINS (Political Information System)* [328, p. 40, 142].

Для здійснення контролю та оцінки результатів застосування делегітимаційних технологій пропонується застосовувати такі методи: активне спостереження – із визначенням тригерів, відповідним та своєчасним реагуванням на сигнали зовнішнього середовища; експертиза – оцінка із залученням фахівців, лідерів громадської думки, представників ЗМІ тощо; визначення індикаторів ефективності застосованих технологій; контент аналіз технічних звітів виконавців; медіа-аналіз інформаційного простору – на предмет реакції аудиторії на комунікацію, дослідження результатів декодування закладеного у комунікацію контенту цільовою аудиторією; моніторинг соціальних мереж; фокус-групи й контрольні соціологічні заміри та ін.

Такий контроль є надважливим, адже саме успішний контроль на етапі деініціалізації дозволяє уникнути негативного впливу на сам інститут президентства та забезпечити, в межах існуючого конституційного ладу, легітимне правонаступництво на цій посаді наступному народному обранцю. Політтехнологи дуже часто нехтують заходами та інструментами контролю за застосуванням делегітимаційних технологій – це призводить до недбалого управління процесом делегітимації на етапі деініціалізації. Як результат – необхідність змінювати конституційний лад в державі під наступного президента, через неймовірно низьку довіру до інституту президентства за існуючих правил політичної гри.

Отже, політичний процес складається із великої кількості субпроцесів, де виборчий процес є лише одним з його складових частин, під час якого особливо активно використовуються технології (де)легітимації. Водночас слід розрізняти технології (де)легітимації президентської влади які застосовуються в електоральному та позаелекторальному політичному процесах. Етап деініціалізації президентської влади залишається найменш дослідженим – в науковій літературі спостерігається брак інформації про особливості цього етапу делегітимаційного процесу та про можливості застосування політичних технологій для керування ним. У цьому вбачається

перспектива більш поглибленого дослідження етапів делегітимаційного процесу в контексті застосування політичних технологій для управління цим процесом.

1.3. Методологія дослідження проблеми технологій легітимації й делегітимації влади в політичному процесі

Дослідження проблеми технологій (де)легітимації президентської влади включає сукупність принципів, підходів методів із залученням способів пізнання багатьох наук: філософії, політології, соціології, історії, культурології, а також окремих дисциплін, галузей і напрямів наукових досліджень, зокрема теорії держави і права, політичної антропології та ін. Тобто йдеться про запровадження полідисциплінарної методології наукового аналізу, оскільки «найбільш актуальною для сучасних наукових розвідок є багаторівнева концепція методологічного знання» [306, с. 38].

Понятійний апарат дослідження. Методологія дослідження, зміст якої визначають мета й завдання дисертації, вимагає застосування не лише відповідних принципів, підходів, методів і прийомів пізнання, а й з'ясування сутнісних характеристик базових категорій і понять, які використано в процесі наукового пошуку: «президентська влада», «легітимація», «делегітимація», «довіра», «долегітимний стан», «технології (де)легітимації політичної влади» та ін.

Кожне поняття разом з дотичними категоріями утворюють певну пізнавальну систему і лише у такому зв'язку набувають сенсу й значимості: у реальному процесі пізнання кожне наукове поняття перебуває в певному логічному зв'язку з іншими категоріями і разом з ними утворює деяку теоретичну систему знання, водночас ця система «модифікує наукові поняття, визначає їх смислові межі, надає їм специфічного, належного їм лише всередині даної структури значення, забезпечує однозначність наукового функціонування та об'єктивність їхнього змісту» [86, с. 183–184].

Проблеми влади перебувають у центрі уваги політичної науки й з давніх часів є предметом зацікавленості вчених. Водночас не існує єдиного погляду на визначення поняття «влада», оскільки застосовуються різні підходи до її характеристики, що, своєю чергою, засвідчує глибину, багатоплановість проблеми та розмаїття форм прояву влади. За відсутності загальноприйнятого трактування цього поняття в науковій літературі, послуговуємося визначенням, яке пропонують автори Енциклопедії державного управління: «Влада (англ. *power*) – це здатність і можливість особи, соціальної групи, інституту, організації провадити свою волю через певні засоби та канали впливу на діяльність і поведінку людей, їх спільності. Сутнісно владою є відносини управління (керівництва), панування, підпорядкування, покори» [74, с. 90].

У суспільстві існують різні види влади, різняться й підходи до її класифікації. Для розуміння змісту поняття «президентська влада» доцільно розглядати її відповідно до сфери реалізації та суб'єкта здійснення влади, а також відповідно до інструментів і засобів, які суб'єкт використовує для впливу на об'єкт. Влада президента є різновидом політичної влади, адже вона є вираженням його політичної волі та має вплив на всю політичну сферу взаємовідносин між індивідами, організаціями і соціальними групами. У політичній сфері життя суспільства президент і політичні сили, що його підтримують, виступають суб'єктами впливу на діяльність і поведінку громадян та їх об'єднань, які, своєю чергою, виступають об'єктом політичного впливу у відносинах панування та підкорення.

Президент, за нормами Конституції, обіймає вищу посаду в структурній ієрархії органів влади, що за республіканської форми правління засвідчує існування «інституту президента». Водночас вчені послуговуються визначенням «інститут президентства», що є більш широким поняттям, яке включає інституційний каркас усієї держави і є наближеним до поняття «президенталізм». Його уособленням є президентські та напівпрезидентські республіки з різним рівнем впливу глави держави на органи влади. Однак

згадані поняття розкривають лише формальний бік влади президента, залишаючи за лаштунками вплив суб'єктивного чинника – політичну волю й особисті якості глави держави, які часто є визначальними для долі країни і суспільства. Інтегральним поняттям, яке поєднує різні аспекти влади глави держави є поняття «президентська влада» конкретної країни.

Зважаючи на відсутність у науковій літературі чіткої дефініції поняття «президентська влада», дисертант пропонує його авторське визначення задля однозначного його розуміння в тексті роботи: *«президентська влада – це можливість і здатність очільника держави провадити свою політичну волю через систему повноважень і механізмів, що застосовуються від імені держави спеціально утвореними органами, установами та організаціями»*.

Дослідники проблем легітимності політичної влади так чи інакше спираються на теорію легітимності М. Вебера, тому актуальні визначення легітимності походять саме від неї. Щоб влада була цілком легітимною, необхідно щоб суспільство визнавало правомірними її цілі, установлений режим і лідерів, співвідносячи їх із загальноприйнятими нормами ідеології, права і моралі. Легітимність, як наукова категорія, виступає предметом зацікавленості широкого кола сучасних науковців і тому ґрунтовно опрацьована та має велику кількість різнопланових дефініцій. У дисертації, для недвозначного розуміння цього поняття, застосовано загальноприйняте сучасне визначення, яке широко використовується в словниках з політології та державного управління: *«легітимність влади – це визнання та прийняття основною частиною населення діючої політичної влади, її інститутів, рішень і дій правомірними і справедливими»* [73, С. 366].

П. Бергер та Т. Лукман визначають легітимацію як історичний процес обґрунтування та виправдання інституціонального порядку. Вчені вважають, що єдність історії та біографії переривається. Для того щоб її відновити і зробити тим самим зрозумілими обидва її аспекти, необхідні «пояснення» і виправдання елементів інституційної традиції, що «кидається в очі». Легітимація пояснює інституційний порядок, «надаючи когнітивну

обґрунтованість об'єктивованим значенням. Легітимація виправдовує інституційний порядок, надаючи нормативного характеру його практичним імперативам» [8, с. 153].

У свою чергу, В. Нечипоренко пропонує таке визначення зазначеного поняття «*легітимація* – це публічний процес засвідчення, схвалення, виправдання або доведення обґрунтованості та необхідності певної соціальної дії, статусу або інституції» [136, с. 63].

Поряд із станом легітимності, суб'єкти суспільно-політичних відносин можуть перебувати й у стані *нелегетимності*. Дослідження нелегітимності, як стану політичної влади, наразі значною мірою перебуває поза увагою вітчизняних науковців. Такий висновок можна зробити через низьку репрезентацію чітких визначень цього стану в науковій літературі. У контексті дослідження пропонується таке визначення поняття «*нелегітимність*»: «*Нелегітимність* – це стан політичних відносин, за якого панівний суб'єкт втрачає потенціал впливу на об'єкт підкорення – не може домогтися від нього гарантованого підпорядкування та здійснювати над ним ефективний контроль».

Стан нелегетимності може існувати у двох вимірах: а) як стан, що передує легетимному стану, коли суб'єкти соціально-політичних відносин ще перебувають поза увагою суспільства, оскільки не беруть участі в громадському житті. Тоді такий стан правомірно називати як «*долегетимний*» або «*вихідний*»; б) як стан, коли легітимність втрачається унаслідок цілеспрямованого впливу процесів делегітимації.

Має рацію твердження І. Рибак про те, що наразі спостерігається певна обережність та уникнення широкого наукового впровадження концепту делегітимації як універсального поняття, що має значний теоретико-методологічний потенціал для пізнання феномену втрати політичної легітимності у всіх вимірах [227, с. 118–119].

Із врахуванням цього та з метою збагачення категоріального апарату політичної науки дисертант вважає за доцільне запропонувати власне

визначення поняття «делегітимація». Робити таке визначення пропонується на базі фундаментального конституційного положення про те, що народ є основним джерелом політичної влади. Україна, як демократична та правова держава, закріпила цей принцип в Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч. 2, ст. 5). Виходячи з вищезазначеного, авторське розуміння сутності делегітимації ґрунтується на закономірностях зворотного зв'язку в політичних відносинах. Він полягає в тому, що народ, шляхом вільного волевиявлення, легітимує закони та державні інститути, що сформовані із дотриманням його норм. Разом з цим, народ визнає свої зобов'язання по дотриманню законів та виконанню наказів і розпоряджень відповідних державних інститутів, «зголошуючись» таким чином на роль об'єкта впливу в політичних відносинах відповідно до представницьких принципів делегування повноважень. Отже, *делегітимація* – це процес відчуження політичної влади від джерел легітимності, в наслідок якого відбувається втрата суб'єктності по відношенню до них.

Для розуміння впливу технологій (де)легітимації на президентську владу, а також на стабільність та сталий розвиток інституту президентства як такого, дуже важливими є моніторинги громадської думки та їх усебічний політологічний аналіз, який відкриває можливість для наукової інтерпретації отриманих даних, а також встановлення й відстеження якісних змін у політичних інститутах та процесах. Ключова роль статистичного аналізу даних отриманих під час соціологічних досліджень полягає у тому, що він надає можливість для визначення кількісних показників впливу технологій (де)легітимації президентської влади – як на рівні постаті конкретно взятого президента, так і показники екстраполяції такого впливу на інститут президентства.

Під час аналізу даних соціологічних досліджень в центрі уваги дослідників є поняття «підтримка» та «довіра», які не є тотожними. За

результатами електорального процесу підбиваються підсумки певного періоду змагань та завершується процес електоральної легітимації кандидатів на посаду президента – результати цього процесу виражені у кількісних показниках *підтримки* виборців («за», «проти»). Позаелекторальний період політичного процесу так само не залишається поза увагою соціологів, вони також періодично проводять дослідження громадської думки, у ході яких встановлюють рівень *довіри* до кандидатів на президентську посаду.

Поняття «підтримка» на відміну від дефініції «довіра» за своєю сутністю містить питому ситуативну та відносну складову. Так, за певних умов або у відповідній ситуації виборець може підтримувати президента або опозиційних кандидатів, може висловити підтримку певному кандидату через те, що він вигідно вирізняється відносно наявних на даний момент часу політичних конкурентів, може підтримувати президента коли той ініціює чи ухвалює бажані для нього рішення, і, навпаки, відмовити у підтримці коли прийняті президентом рішення перестануть влаштовувати виборця.

Поняття ж «довіра» має більш фундаментальний та сталий характер. Довіру важче завоювати але й втратити важче, ніж ситуативну та мінливу підтримку. Інституційні концептуальні інтерпретації *політичної довіри* акцентують увагу на ендогенній природі довіри і раціональності довіри (тобто її зумовленості внутрішньополітичними чинниками, пов'язаними з політичним та економічним курсом уряду, оцінками з боку громадян рівня ефективності поточної політики). «Інституційна довіра розглядається як наслідок, а не причина ефективності чинних політичних інститутів. Якщо політичні інститути діють ефективно, то вони генерують довіру, а інакше – скептицизм і недовіру», – наголошує вітчизняний соціолог О. Князева [99, с. 29–30].

Можна погодитися із таким трактуванням поняття «політична довіра» О. Князевої, але лише частково. Як засвідчує практика, довіра до політика може базуватися не лише на чинниках раціональності, але й на *ірраціональному* фундаменті, коли йдеться про віру або цінності. Як свого

часу зазначав М. Вебер, соціальна дія може бути традиційною, ціннісно-раціональною, цілораціональною й афективною. Для людини, яка схильна діяти відповідно власним ціннісним установкам, раціональні аргументи не мають значення: комуніст скоріше за все буде підтримувати комуніста, націоналіст націоналіста та ін. Виборець також може довіряти політику незалежно від стану соціального та економічного розвитку держави. Він може не відмовити йому у підтримці, незважаючи на те, що якісь політичні рішення чи дії політика ідуть у розріз з відповідними очікуваннями виборця на певному етапі, підтримуючи в собі ірраціональну віру в особисті якості, непорушність ідей та принципів свого обранця, істинність запропонованої ним мети, його політичних рішень та політичної діяльності загалом.

Виходячи з наведеного вище, виборців, які під час опитувань громадської думки висловлюють довіру президенту чи певному політику, визначають як «електоральне ядро» політика. Інколи йдеться про його «сталій електорат». Виборці з «електорального ядра» президента будуть підтримувати його владу не завдяки якимось раціональним чинникам, а навіть всупереч ним. Тому, такий електорат є найбільш стійким і захищеним від впливу делегітимаційних технологій, оскільки він є несприйнятливим до їх впливу. Різницю в кількісних показниках між рівнем довіри до президента та підтримкою його влади у певний момент часу можемо вважати *потенціалом його легітимації*: додатним або від'ємним.

Водночас президентська влада залишається «заручницією» особи політика, попри її інституційні властивості. Показовими у цьому відношенні є відповіді на питання: «Чи згодні Ви з тим, що незалежно від того, хто стане наступним Президентом України, ця людина буде представляти інтереси лише своєї партії та лише тих виборців, які проживають на певній території країни, а не всього народу України?», майже третина – 29,8 % «Безперечно, згодні» із таким твердженням, 34,2 % «Скоріше, згодні», «Скоріше, не

згодних» виявилося менше чверті – 21,9 %, «Безперечно, не згодних» – 6,1 % [133].

Можна висловити припущення, що інститут президентства в Україні залишається структурою, яка є залежною від політичної волі та діяльності її носіїв – конкретних політиків і можновладців. Цей інститут надто персоніфікований, щоб бути виразником волі всього народу, а не особистих й вузькогрупових інтересів.

Процес легітимації може бути не керованим та відбуватись хаотично, однак, частіше за все, він є наслідком цілеспрямованого впливу й має певних виконавців. Для керованого приведення президентської влади у легітимний стан застосовуються *технології легітимації*. Перш за все такі технології слід розуміти як різновид політичних технологій. Яскравою ілюстрацією успішного використання політичних технологій стало їх ефективне застосування на виборах Президента України і обрання главою держави не політика, а «людини з телевізора» [18, с. 90].

Вирішальним легітимаційним чинником у боротьбі з опонентами стало створення В. Зеленському іміджу захисника народу за аналогією із фільмом «Слуга народу», де він виконав головну роль людини «з народу», яка раптом стала президентом. Щоправда іншим чинником, що сприяв успіху В. Зеленського – катастрофічне падіння рейтингу довіри до діючого президента П. Порошенка.

Л. Кочубей дає узагальнюючі чинники поняття «*технологія*»: сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чогось; наука про переробку і обробку матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності; сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення виробничих операцій тощо; будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, нехай то будуть люди, інформація чи фізичні матеріали, для одержання бажаної продукції чи послуг [108, с. 58–59].

Дослідження технологій легітимації й делегітимації влади є порівняно новим трендом в українській політичній науці. На доцільність такого наукового пошуку та розробки нових політичних технологій вказує, зокрема, О. Титаренко. Вчений вбачає потребу у таких дослідженнях через необхідність подолання перманентного кризового стану влади, який зумовлено поглибленням негативних тенденцій в державному управлінні. На його думку, основною проблемою трансформаційних процесів в Україні є те, що нові завдання вирішуються в основному старими засобами, оскільки нові демократичні механізми в державних інституціях та суспільстві відсутні. Дослідник розуміє технологію як, «цілісну динамічну систему, яка включає апаратні засоби, операції й процедури діяльності з ними, управління цією діяльністю, необхідні для цього інформацію й знання, енергетичні, сировинні, кадрові й інші ресурси, а також сукупність економічних, соціальних, екологічних та інших наслідків, які певним чином впливають і змінюють соціальне й природне «середовище перебування» даної системи». О. Титаренко, у своїх дослідженнях, приходить до висновку, що «політична технологія – це методи рішення політичних проблем, вироблення політики, її реалізації, здійснення практичної політичної діяльності» [271, с. 30–32].

За визначенням відомого вітчизняного політолога М. Головатого, «*політичні технології* – це сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску тощо)» [56, с. 33]. На думку здобувача, таке визначення вказує на суб'єктів, що послуговуються політичними технологіями у своїй практичній діяльності, не розкриваючи сутнісних характеристик самих технологій.

Забезпечення добровільного підкорення, під яким розуміється легітимність політичної влади, є основним призначенням політичних технологій на сучасному етапі розвитку політичного процесу. Так, на справедливе твердження А. Денисової, сучасні політичні технології державного та соціального управління неухильно еволюціонували впродовж

тисячоліть, особливо останніх століть, у результаті чого, «сьогоденні інформаційні технології володіють принципово новими можливостями трансформації політичних відносин і способів управління в суспільстві. У технологій володарювання на сьогодні одне основне завдання: домогтися при мінімальних фінансових і взагалі матеріальних затратах максимального впливу на людей, тобто, забезпечити їх «добровільне» підкорення» [63, с. 84].

Розгорнуту класифікацію політичних технологій, відповідно до їх функцій, пропонує Д. Наріжний – він виділяє три групи політичних технологій: *технології політичної діяльності* (технології влади, технології політичного управління, технології державного управління, технології прийняття політичних рішень, технології політичного лідерства, технології політичного конструювання (політична інженерія), технології політичних конфліктів, технології політичних реформ, антикризові політичні технології, технології тоталітарного панування, технології демократії, технології захисту прав людини); *технології політичного аналізу* (технології політичних досліджень, технології політичного прогнозування, технології політичного планування, технології політичного моделювання, технології аналізу політичних ризиків); та *технології політичних комунікацій* (PR-технології, виборчі технології, технології політичної реклами, технології політичного впливу і маніпулювання, технології формування політичного іміджу, технології міжнародних політичних комунікацій) [135, с. 10].

Методологічні засади і принципи дослідження. Методологічним фундаментом дослідження є система знань, що базується на принципах і підходах до процесу пізнання. В. Даль зазначав, що вчений у своєму дослідженні має дотримуватись певних принципів – наукового чи морального підґрунтя, засад, правил – від яких він не повинен відступати протягом усього процесу дослідження [59, с. 431]. Сучасний словник української мови визначає принцип як те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду, а також як внутрішнє переконання людини,

практичні моральні й теоретичні засади, якими вона керується у своїй діяльності [268, с. 720].

Принцип об'єктивності дав змогу розглядати технології легітимації як багатогранне та суперечливе явище, яке має і позитивні, і негативні сторони. До отримання об'єктивних та істинних знань спонукає розуміння того, що результати дослідження будуть затребувані у процесі практичного розв'язання сучасних проблем здійснення президентської влади, тому свідоме викривлення об'єктивної політичної дійсності може призвести до негативних наслідків для інституту президентства та українського державотворення загалом. За допомогою аналізу великого масиву фактичного матеріалу та прецедентів застосування технологій (де)легітимації президентської влади в Україні розкрито їх сутність та вплив на інститут президентства в дійсності, не замовчуючи при цьому їх негативні наслідки. Об'єктивність запропонованих у роботі висновків та рекомендацій ґрунтується на доказовості висвітлених у дисертації наукових фактів, неупередженій оцінці та інтерпретації опрацьованого теоретичного та емпіричного матеріалу.

Принцип детермінізму сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків розвитку процесів легітимації й делегітимації із урахуванням впливу економічних, соціокультурних, історичних тощо чинників. Політична система України розвивається у притаманній лише їй внутрішній динаміці, а характер цього процесу обумовлено специфічними умовами історичного розвитку. Необхідною умовою успішного дослідження технологій (де)легітимації президентської влади є розгляд їх існування в контексті відповідної історичної доби. Використання принципу історичного детермінізму дало змогу визначити етапи та стадії (де)легітимаційного процесу і відповідних змін якісних станів інституту президентської влади.

Принцип єдності теорії й практики уможливив здійснення гармонійного переходу від теоретичних моделей і концепцій до розгляду емпірики – практичного втілення (де)легітимаційних політичних технологій,

а також навпаки – від вивчення практичного досвіду до широких узагальнень. Відповідно до цього принципу дослідження побудоване за логічною схемою: від спостереження за явищем (де)легітимації президентської влади в українському політичному процесі до узагальнення практик застосування технологій управління цим процесом та пояснення його впливу на інститут президенства, і далі – до надання практичних рекомендацій по управлінню процесом легітимації за допомогою політичних технологій.

Теоретично розроблені моделі й технології неодмінно мають перевірятись на практиці, бо саме їх імплементація у повсякденне політичне життя може або підтвердити їх правомірність та ефективність або спростувати їх, надаючи орієнтири для їх коригування. Так само і політична практика не може вдосконалюватись без використання новітніх теоретичних розробок. У випадку їх ігнорування відбувається стагнація політичного процесу, виникають застійні явища та кризи у політичній системі суспільства.

Наукові підходи дослідження. Методологія дослідження, покладена в основу дисертаційної роботи передбачає застосування низки наукових підходів. Так, *історичний підхід* передбачає аналіз технологій легітимації президентської влади в конкретно-історичних умовах перебігу українського політичного процесу та змін, які відбулися в політичній системі України за часи незалежності, де увагу автора зосереджено на часових межах від кінця 1990-х рр. й до сьогодення.

Соціокультурний підхід спонукав до концентрації уваги на соціально-політичних реаліях українського державотворення з урахуванням його національної культурної специфіки. Такий підхід розширив пізнавальні можливості багатофакторного аналізу українського соціокультурного простору в контексті виявлення механізмів впливу політичної культури на легітимаційний процес. *Аксіологічний підхід* тісно пов'язаний із соціокультурним, адже базується на дослідженні цінностей, які сформовано в

процесі об'єктивного історично-культурного розвитку суспільства. На основі аксіологічного підходу визначено роль цінностей (у формі норм та ідеалів) у технологіях мотивації й спонукання суспільства до певних форм політичної участі та їх вплив на мотиви політичного вибору [238, с. 76–77].

Системний підхід (аналіз) дав змогу дослідити процес (де)легітимації як динамічну цілісність, елементи якої пов'язані між собою за допомогою структурно-функціонального зв'язку. Системний аналіз застосовано у пошуках шляхів та способів інтеграції методів і результатів дослідження суміжних дисциплін (історія, соціологія, право, психологія та ін.) у виявленні комплексу чинників, умов, засобів, що супроводжують процеси легітимації президентської влади [270, с. 17]. Системний підхід дає змогу визначити складові елементи системи, розкрити їх специфіку, досліджувати систему як єдине ціле через встановлення системо-утворюючих зв'язків між елементами, які забезпечують її функціонування та обумовлюють динаміку розвитку. Важливою складовою системного методу є визначення впливу системи та її елементів на середовище та впливу середовища на саму систему.

Застосування системного аналізу передбачає декомпозицію політичної системи спочатку на підсистеми першого, далі другого та інших рівнів і так аж до отримання елементів системи. У центрі уваги дослідження перебуває політична система України. Взаємодія її складових елементів між собою призводить до утворення динамічних взаємозв'язків між підсистемами та їх складовими елементами. Таким чином, інститут президента є складником інституційної підсистеми, а процеси (де)легітимації – субпроцеси в рамках політичного процесу.

У країнах консолідованої демократії влада інституалізована і має абстрактну природу, тобто відділена від особи правителя, в той час як Україна відноситься до низки країн, де влада має персоніфікований характер і безпосередньо пов'язана з особою-носієм. Україні притаманна політична система лідерського типу – роль лідера в функціонуванні політичних

інститутів (від окремих політичних партій до держави загалом) часто є домінуючою. На думку С. Ліпсета й В. Шидера, такі системи більш вразливі до делегітимаційних впливів тому, що люди втрачають довіру до своїх лідерів значно легше, ніж довіру до інститутів [324, р. 378].

Специфіка системного підходу обумовлює використання *структурного аналізу*, адже вона передбачає вивчення структурних елементів системи, умови їх функціонування та розвитку. У дослідженні застосовано теорію структуризації Е. Гідденса. Поняттям «структура» позначено правила та ресурси, що не лише обмежують, але й уможливають дії. Правилком вважається свого роду генералізована процедура, методика, техніка або й формула дій у різних ситуаціях. Виокремлено два типи правил: 1) нормативні правила, що перетворюються на знаряддя легітимації, оскільки вони уможливають сприйняття дієвцями певних речей як правильних та належних; 2) інтерпретативні правила, що використовуються для створення сигніфікації або значущих символічних систем, оскільки вони надають дієвцям спосіб бачення та інтерпретації подій. «Відповідно ці два типи правил забезпечують два типи опосередковуючих процесів у контексті соціальних відносин: 1) нормативний процес – створення прав та обов’язків дієвців; 2) інтерпретативний процес – інтепретацію або створення схем та запасів знань дієвців» [225, с. 31–32].

Структурно-функціональний метод допомагає сформувати уявлення про процеси, що відбуваються в середині політичної системи та за її межами – у відносинах системи із зовнішнім середовищем. Цей метод дозволяє розкрити відповідну функціональну взаємозалежність між структурними елементами системи. В його рамках будь-який соціальний об’єкт (культура, суспільство, інститут, організація, група, особа) розглядаються в якості системно-організованої структурної цілісності, де кожний елемент має певне функціональне значення (виконує конкретну функцію). Цей підхід поєднав в собі функціональний і структурний підходи в суспільних науках, що мали

загальні «генетичні корені», які простежуються в роботах значної кількості суспільствознавців різних епох [142, с. 89].

Дослідження проблеми застосування технологій (де)легітимації президентської влади передбачає розгляд політичних інститутів як сталих форм організації державної влади, тому *інституційний підхід* є одним із центральних у дослідженні. Адже саме політичні інститути організації суспільства є структурними елементами підсистем, які складають політичну систему. Легітимація довершує та усталює існування символічних порядків, політичну та економічну інституалізацію, а також започатковує правову інституалізацію суб'єктів суспільно-політичних відносин.

У свою чергу, *неоінституалізм* (Дж. Марч, Й. Олсон, Г. Пітерс, П. Хол, Р. Тейлор та ін.) – гнучкий підхід, за яким інститути є обмежувальними нормами, в межах яких індивіди вибудовують політичні відносини. Він увібрав в себе найкращі досягнення «старого інституціоналізму», біхевіоралізму, соціально-детерміністських теорій тощо. Його сутність полягає у тому, що неоінституціоналізм – не лише визнання провідної ролі інститутів, а й виокремлення формальних і неформальних інститутів [161, с. 37].

Зазначений підхід пов'язує легітимаційний процес із трансформацією інститутів влади та зі зміною політичних лідерів, які представляють інститут президента у певний період часу, адже явище легітимності в українському політичному процесі, як вже про це йшлося, має персоніфікований характер. Такої позиції дотримується і Є. Цокур, який вважає, що «українська модель легітимності та легітимації в більшості випадків виявилась «персоналізовано-технологічною». Тобто суспільство визнавало обґрунтованими претензії певних особистостей і груп на владу, виходячи не з їх державотворчого потенціалу, а зважаючи на їх особистісні якості й технології, які використовувалися для легітимізації їх владних зазіхань. Тому, перманентні кризи легітимності стали ознакою української політичної системи. Домінування емоційної складової над прагматичною переважно не

виправдовувало себе. Причому головною причиною делегітимації інститутів власної політичної системи, еліти, лідерів та руйнації державності загалом, як не парадоксально, ставало саме суспільство» [294, с. 66].

Підґрунтям застосування *діяльнісного підходу* у дослідженні є предметна діяльність людини або групи людей, соціальних спільнот, суспільства загалом, яка виступає у формі активності, що має потенціал до впливу на зміни в політичному житті. У цьому контексті важливим є розуміння специфіки людської діяльності Т. Парсонсом. Видатний соціолог розглядав людську діяльність як самоорганізуючу систему, яка відрізняється від систем фізичної або біологічної дії, тим, що є:

- по-перше, символічною, тобто має такі символічні механізми регуляції, як мова, цінності та ін.;
- по-друге, нормативною, оскільки залежить від загальноприйнятих цінностей і норм;
- по-третє, волюнтаристською або певною мірою ірраціональною і незалежною від пізнавальних умов середовища, але у той же час залежної від суб'єктивних чинників [142, с. 133–134].

З методологічних позицій цього підходу політичні технології розглядаються як множина конкретних прийомів, дій та їх алгоритмів – одиниць діяльності конкретних суб'єктів суспільних відносин, за допомогою яких досягається мета діяльності. Остання ж складається із сукупності завдань, потреб і запитів суспільства, суб'єктивних бажань і уявлень окремих людей, які можуть бути вирішені за допомогою певним чином структурованої діяльності.

Однією з важливих особливостей політичної дії є її орієнтація на поведінку (очікувану реакцію) інших людей. Проте, проблематично відносити до політичних дій масові вчинки натовпу, які є результатом наслідування, паніки та ін. Італійський соціолог і кримінолог С. Сигеле якось зауважив, що «коли перед судом постають декілька осіб, що затримані у натовпі, судді впевнені, що перед ними знаходяться люди, що добровільно

потрапили на лаву підсудних; проте вони – не більше як люди, що потерпіли від морської стихії – від психологічної бурі, яка затягнула їх без їх відома» [242, с. 13].

Інформаційний підхід є одним із визначальних, для успішного вирішення поставлених у дисертації завдань, адже на сучасному етапі розвитку суспільства інформація набуває «наскрізного» характеру – проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності і супроводжує їх, стає однією з найважливіших категорій соціального розвитку. Також зростають обсяги інформації, активно вирішуються проблеми її доступності та ефективного використання. Стрімко вдосконалюються інформаційна техніка і технології, відбувається становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання.

Значимість цього підходу для роботи полягає в тому, що технології (де)легітимації президентської влади по суті мають інформаційну природу, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації задля здійснення політичної комунікації. Під час застосування цього підходу дотримано таких принципів: врахування універсального характеру інформації як наукової категорії, розуміння того, що явище (де)легітимації має інформаційне підґрунтя і складає зміст легітимаційних технологій, які використовують в межах політичної системи, де функціонують та взаємодіють комунікаційні системи різного рівня.

Важливого значення цей підхід набуває у контексті розробки технологій ефективного використання каналів розповсюдження інформації, підбору комунікаційних посередників та агентів комунікації під відповідні (де)легітимаційні технології. Також цей підхід надає широкі евристичні можливості для дослідження специфіки інформаційних потоків. Інформаційний підхід сприяв виявленню нових якостей, важливих для розуміння сутності технологій (де)легітимації президентської влади, та

можливих напрямів їх розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів [238, с. 73–75].

Синергетичний підхід у дослідженні технологій (де)легітимації президентської влади полягає у вивченні механізмів саморегуляції президентської влади. За його допомогою розглянуто стани стійкої нерівноваги інституту президента в Україні по відношенню до інших елементів політичної системи та зовнішнього середовища, що відбувалося майже у кожную каденцію діючих Президентів України. На базі синергетичного підходу також досліджено кризи та біфуркації легітимності президентської влади – нестійкі фази функціонування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку [238, с. 71–73]. Їх пік припав на 2004 і 2014 рр. – часи двох політичних революцій.

Загальнонаукові методи дослідження. Успішному вирішенню завдань дисертації сприяло використання загальнонаукових методів, зокрема таких як аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного та ін.

Надважливу роль у логічному осмисленні технологій легітимації президентської влади відіграють методи *аналізу* та *синтезу*. За їх допомогою стало можливим дослідження окремих частин проблеми технологій (де)легітимації президентської влади як складових елементів загальної системи управління політичним процесом. Розчленування досліджуваного об'єкта та аналіз усіх його елементів, як складових частин цілого, наближає нас до пізнання сутності та масштабів легітимаційних політичних технологій, але не робить його вичерпним. Водночас пізнати досліджуваний об'єкт в його цілісності дає змогу *синтез* отриманих під час аналізу даних. Використання синтезу полягало у логічному поєднанні отриманих в результаті аналізу даних про окремі складники (де)легітимаційного процесу із притаманними йому системо-утворюючими взаємозв'язками та взаємодіями у його цілісності. Також синтез дав змогу об'єднати результати дослідження різних тематичних блоків в цілісну логічну структуру.

Метод *класифікації* став інструментом впорядкування чинників виникнення процесів (де)легітимації та форм його проявів, а також суспільно-політичних явищ, які породжені його перебігом. За його допомогою вдалося розрізнити досліджувані у процесі спостереження об'єкти відповідно до ключових характерних ознак.

Близьким до класифікації але не тотожним йому є метод *типологізації*, який сприяв виокремленню найбільш типових технологій (де)легітимації президентської влади. Метод *абстрагування* сприяв акцентуванню уваги на ключових властивостях та якостях технологій (де)легітимації президентської влади із одночасним відволіканням від неістотних властивостей та якостей, що дозволило розробити наукові абстракції – поняття, категорії, концептуальні моделі. Метод *індукції* допомагав у логічних переходах в процесі пізнання від конкретних фактів та прецедентів (де)легітимації президентської влади до узагальненої картини використання політичних технологій, які застосовано для управління цими процесами в межах визначених кейсів.

Метод *дедукції* використано у переходах від абстрактних теоретичних узагальнень до конкретної практики застосування легітимаційних технологій. На основі *компаративного аналізу* зроблено зіставлення зарубіжного та вітчизняного досвіду (в межах електоральних циклів) використання політичних технологій (де)легітимації президентської влади з метою виявлення спільного та особливого. Це сприяло встановленню специфіки й характерних рис легітимаційних технологій, які притаманні політичному процесу в Україні на конкретному історичному етапі його перебігу.

Вищезазначені принципи та підходи є своєрідним дороговказом. Вони встановлюють рамки для використання у дослідженні відповідних методів, скеровують науково-дослідний процес на цілеспрямоване розв'язання поставлених завдань.

Спеціальні методи дослідження. Крім загальнонаукових в роботі використано й спеціальні методи політичної науки. Так, *біхевіоральний метод*

сприяв у дослідженні проекції індивідуального виміру політичної поведінки на групові форми політичної діяльності. За його допомогою встановлено домінуючі мотиви участі та особливості політичної орієнтації електорату, досліджено моделі політичної поведінки індивідів та їх груп, які мають евристичну та прогностичну цінність. За допомогою біхевіорального підходу здійснено інтерпретацію явища (де)легітимації та визначено необхідні для управління (де)легітимаційним процесом технології відповідно до мотивів політичного вибору, зразків політичної поведінки та практик політичної участі, характерних для українського суспільства. Це має важливе значення для вивчення політичних технологій, адже дає можливість встановити вихідні чинники формування та спрогнозувати й оцінити можливі наслідки (де)легітимаційного процесу.

Опрацювання першоджерел, у тому числі нормативно-правових актів, виборчих програм, промов та інтерв'ю політичних діячів, у яких міститься актуальна інформація, необхідна для успішного вирішення дослідницьких завдань, здійснено на основі *методу контент-аналізу*.

Метод case study уможливив накопичення емпіричного матеріалу з метою його подальшого аналізу, обробки та узагальнення, за його допомогою розглянуто численні приклади виникнення, розвитку і вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з процесами (де)легітимації президентської влади, його застосовано у визначенні загальної тенденції при розгляді окремих випадків застосування політичних технологій [98, с. 109–110]. Виявлено і досліджено тотожності й відмінності між конкретними кейсами їх застосування, встановлено місце легітимаційного процесу у політичному процесі України, сформовані взаємозв'язки процесів (де)легітимації з елементами політичної системи у формі гіпотези та здійснено подальшу перевірку останніх. За допомогою цього методу дано оцінку досвіду застосування політичних технологій, їх впливу на інститут президентства, поведінку виборців та політичний процес загалом з точки зору причинно-наслідкових зв'язків.

Застосування *методу політичного моделювання* полягало в дослідженні процесів (де)легітимації шляхом конструювання та вивчення їхніх штучно створених моделей. На цій підставі зазначені процеси відображено у вигляді логічних схем. Моделювання процесів (де)легітимації в роботі здійснено не лише на підставі вже відомих, емпірично перевірених даних, але і на основі гіпотези яку сформульовано у вступі до дисертації.

Висновки до розділу 1

Отже, проблема застосування технологій (де)легітимації президентської влади є актуальною для сучасної української політичної науки і практики та, разом з цим, малодослідженою. Зважаючи на відсутність у науковій літературі чітких дефініцій понять *президентська влада, делегітимація, нелегітимний й долегітимний стани, технології делегітимації президентської влади*, дисертантом запропоновано авторське визначення цих понять. Запропоновані визначення збагачуватимуть категоріальний апарат політичної науки та відкриватимуть нові перспективи подальших теоретичних досліджень проблем (де)легітимації президентської влади.

Роль процесів (де)легітимації в політичній системі суспільства є надзвичайно важливою, оскільки специфікою свідомості українських громадян є персоніфікація політичних ролей та інститутів на відміну від свідомості людей у сталих демократіях, де вирішальну та системоутворюючу роль грають політичні інститути. У цьому полягає специфіка технологій управління легітимаційними процесами та характерні особливості його перебігу в українському політичному процесі. Алгоритм конструювання моделі делегітимації включає три етапи: агрегацію, конфігурацію та деініціалізацію, а також чинники та складові елементи делегітимаційного процесу.

Моніторинги суспільної думки в Україні у досліджуваний період засвідчують вкрай низькі рейтинги довіри до існуючої влади, тобто її головні

інститути не є легітимними в очах громадян. Криза легітимності існуючої влади, що неухильно загострюється, створює неабиякі загрози не лише для існуючого порядку, а й для незалежності країни. Високі показники довіри до деяких Президентів України після їх перемоги, є скоріше «кредитом довіри», ніж довірою у власному значенні цього слова.

У дисертації дотримано багаторівневої концепції методологічного знання. В її рамках методологічна база дослідження представлена філософським (фундаментальним) рівнем пізнання – в межах якого ми розкриваємо сутність принципів, яких ми притримувались в процесі дослідження; загальнонауковим – складається з традиційних та сучасних методів дослідження, що виступають з'єднувальною ланкою між теоретичним рівнем пізнання та прикладним; конкретно-науковим – представлено способами пізнання окремих наук, насамперед, спеціальних методів політології.

Основні положення розділу автором викладено у таких публікаціях: [256, 257, 258, 262, 264].

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

2.1. Нормативно-правова база легітимації президентської влади в Україні

У структурній ієрархії держави Президент України обіймає найвищу сходинку. Нормативно-правова база легітимації президентської влади складається із системи політико-правових норм, законів, процедур і традицій, які сукупно забезпечують відповідний рівень підтримки зазначеного інституту в суспільстві та за його межами. Йдеться, насамперед, про Конституцію України, закони та інші правові акти, які унормовують права та обов'язки глави держави, напрями його діяльності, порядок обрання на посаду та її заміщення тощо.

За нормами Конституції Президент України є не лише главою держави, який виступає від її імені – він є «гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина» (ст. 102) [105]. Таким чином, президентська влада є найвищим інституціональним рівнем політичної влади в країні, вона покликана забезпечувати спроможність соціально-політичної системи, головним інститутом якої є держава, виконувати рішення політичного керівництва, реалізовувати функції управління та регулювання, попередження криз і розв'язання конфліктів у суспільстві тощо.

Публічна легітимація Президента України відбувається під час процедури обіймання посади глави держави. За Конституцією новообраний президент «вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України» (ст. 104). Президент України складає присягу такого змісту: «Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий

пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Специфіка нормативно-правової бази існування поста Президента України полягає у тому, що за роки незалежності у нас не було вироблено і прийнято закону, який би визначав повноваження глави держави. На сьогодні чинним є Закон «Про Президента Української РСР» № 1295-XII від 5 липня 1991 р., підписаний Головою Верховної Ради Української РСР Л. Кравчуком [213]. Чинний закон є лаконічним і нараховує усього 11 статей. Зокрема, положення закону про те, що Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і «главою виконавчої влади» (ст. 1), закріплювало форму правління як президентську республіку. Водночас у Конституції України така норма відсутня. Там ідеться лише про те, що Президент України «є главою держави і виступає від її імені» (ст. 102).

З точки зору процедури легітимації, важливими є положення ст. 4 закону про терміни й процедуру прийняття присяги, її текст, визначення особи, яка здійснює приведення президента до присяги тощо. На відміну від Конституції України, закон передбачав прийняття присяги у п'ятнадцятиденний, а не тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення глави держави до присяги мав здійснювати Голова Верховної Ради УРСР, а не голова Конституційного суду України, як сьогодні.

Головні положення закону 1991 р. щодо певних умов і процедурних питань обіймання посади, повноважень тощо, не лише відтворені у Розділі V Конституції України (ст. 102–112), а й значно розширені: Конституція

України наразі є найбільш повним зводом політико-правових норм, які унормовують існування цього політичного інституту в країні.

На сьогоднішній день прийняття нового закону про Президента України не має сенсу без внесення змін до Конституції України, зумовлених потребою реформування політичної системи України загалом. Зокрема, восени 2017 р. народним депутатом України Ю. Деревянком до Верховної Ради України внесено проєкт Закону України «Про Президента України і порядок припинення його повноважень», що нараховує 178 статей [212].

Поясненням факту відсутності закону про Президента України є наявність перманентної політичної кризи в Україні, брак консенсусу в колі правлячої еліти щодо змісту політичного ладу й форми правління Української держави. Підтвердженням тому слугує тривала епопея з прийняттям Конституції України, коли конституційний процес тривав понад п'ять років – від 1991 до 1996 р.

Конституційні зміни форм правління в Україні. Конституція 1996 р., яку прийнято за часів першої каденції президентства Л. Кучми, закріпила в Україні президентсько-парламентську форму правління, де глава держави отримав значні повноваження. Він відгравав вирішальну роль при визначенні кандидатури прем'єр-міністра, формуванні уряду, призначенні голів місцевих державних адміністрацій. Становище президента у цей період посилювали і тимчасові додаткові повноваження, які він отримав відповідно до перехідних положень конституції на три роки з дня їх прийняття, а саме – «право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України...» (п. 4. Розділу XV. Перехідні положення). Зокрема, перехідні положення встановлювали час чергових виборів глави держави – останню неділю жовтня 1999 р.

Але прийняття Конституції України не поклато край протистоянню різних впливових гілок влади та їх лоббістів – новонароджених кланово-олігархічних і фінансово-промислових груп. Вдосконалення норм

конституції вимагало й потребувало демократизації суспільно-політичних відносин на засадах децентралізації й реформування адміністративно-територіального устрою країни. Як зазначають вітчизняні вчені, на межі 1990–2000-х рр. режим «ручного управління» економікою та частково суспільними процесами, що виник як засіб подолання кризи, став функціональною сутністю виконавчої вертикалі. Але вже на початку 2000-х він увійшов у протиріччя з дедалі очевиднішою тенденцією до децентралізації у зв'язку зі змінами форм власності, розширенням сфери ринкових відносин, формуванням економічних і суспільних механізмів і структур, здатних до високого ступеня саморегуляції [281, с. 956].

Внаслідок компромісу різних політичних сил вдалося провести конституційну реформу, яка відбувалася на тлі подій Помаранчевої революції і приходу до влади політичних сил на чолі з новим Президентом України В. Ющенко. 8 грудня 2004 р. проєкт закону щодо внесення змін до Конституції прийнято загалом в пакеті зі змінами до Закону України «Про вибори Президента України». Одним із найгостріших питань під час розгляду остаточного варіанта конституційних змін був термін їх введення в дію. У результаті, прийнято рішення про набуття чинності політичної реформи з 1 січня 2006 р., а основної її частини, що стосувалася нової процедури формування уряду, – у травні 2006 р., після проведення виборів до Верховної Ради України п'ятого скликання [273, с. 90].

Прихід до влади Президента України В. Януковича та Партії регіонів, ознаменували новий етап реформування конституції. За твердженням відомого політика й політолога М. Томенка, за досить короткий час діяльності В. Януковича на цій посаді де-факто була сформована виконавча вертикаль практично президентської форми правління. З огляду на це постало завдання конституційної легітимації розширення повноважень глави держави та виконавчої гілки влади загалом. Для цього 1 жовтня 2010 р. Конституційний суд України визнав, що Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. не відповідає конституційним

нормам у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття, а відтак втрачає чинність з дня ухвалення судового рішення. Конституційний суд поновив чинність Конституції України 1996 р. [273, с. 94].

Із відновленням Конституції України 1996 р. президент повернув собі право призначати Прем'єр-міністра України (за згодою Верховної Ради), інших членів уряду (за поданням прем'єр-міністра), керівників центральних органів виконавчої влади, відправляти у відставку уряд, його членів та керівників інших центральних органів виконавчої влади, утворювати, реорганізовувати та ліквідувати центральні органи виконавчої влади, затверджувати положення про них, тобто визначати їх функції, скасовувати акти уряду та органів виконавчої влади. Кабмін був відповідальним перед президентом, підконтрольним і підзвітним парламенту [161, с. 289].

У 2014 р., на хвилі суспільно-політичного підйому, викликаного подіями Революції Гідності, відбулося відновлення норм Конституції, прийнятих 8 грудня 2004 р. Це було оформлено у вигляді Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», прийнятого 21 лютого 2014 р. [193]. Верховна Рада відновила дію Конституції України 2004 р. голосуванням за відповідну постанову, оскільки президент В. Янукович не підписав закон, ухвалений в українському парламенті напередодні. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про організаційні питання, пов'язані з введенням в дію акта про відновлення дії Конституції України 2004 року». За це проголосували 325 народних депутатів [223].

Отже, 21 лютого 2014 р. український парламент ухвалив Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», який набув чинності 2 березня 2014 р., а також Постанову від 22 лютого 2014 р. «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 р., із змінами, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р., від 1 лютого 2011 р., від 19 вересня 2013 р.», тим самим відновивши в Україні парламентсько-президентську модель як форму державного правління.

Загалом за роки незалежності, внаслідок перманентної боротьби у трикутнику: «президент–парламент–уряд», декілька разів змінювалася форма правління республіки з різним ступенем політичної ваги глави держави. Так, за твердженням вітчизняного політолога В. Литвина, «збалансований напівпрезиденталізм в Україні...характеризувався переважно горизонтальним дуалізмом виконавчої влади, а відтак і надмірною конфліктністю міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави–уряд–парламент». Відтак безпосереднім наслідком апробації збалансованого напівпрезиденталізму в Україні (у форматі чи то президент-парламентаризму, чи то прем'єр-парламентаризму) кожного разу...було фактично/політично-поведінкове посилення повноважень президентів, а потім й конституційно/інституційно-процесуальне закріплення цього». Зокрема, «чинний впродовж 1991–1995 рр. збалансований напівпрезиденталізм було реформовано спочатку в президенталізм (1995–1996 рр.), а вже в 1996 р. (до 2004/2006 рр.) – у президентсько-парламентський високопрезидентіалізований напівпрезиденталізм, який перманентно реалізовувався у президент-домінуючої фазі. У 2010 р. збалансований прем'єр-парламентаризм 2006/2010 рр. трансформувався у високопрезидентіалізований президент-парламентаризм 2010–2014 рр.» [120, с. 478–479].

Періодизація становлення й розвитку інституту президентства в Україні, якщо її розглядати у контексті форм або систем правління, виглядає так:

1. Липень 1990 – грудень 1991 рр. – перехідна форма правління з домінуванням парламенту;
2. Грудень 1991 – червень 1995 рр. – президентсько-парламентська республіка;
3. Червень 1995 – 28 червня 1996 рр. – президентська республіка;
4. Червень 1996 – грудень 2005 рр. – президентсько-парламентська республіка;

5. Січень 2006 – жовтень 2010 рр. – парламентсько-президентська республіка;

6. Жовтень 2010 – лютий 2014 рр. – президентсько-парламентська республіка;

7. З лютого 2014 р. – парламентсько-президентська республіка [81, с. 93].

Законодавча база виборів Президента України. У контексті легітимації глави держави дуже важливим є електоральний процес, коли претенденти на вищу посаду в державі мають можливість змагатися і проводити комплекс дій з метою власної популяризації. Цей процес включає сукупність технологічних прийомів і заходів і часто залежить від фінансової спроможності кандидатів, вмінь та навичок членів його команди та виборчого штабу, політичної кон'юнктури тощо.

Легітимація кандидатів у президенти відповідно до норм виборчого права має якісний та кількісний вимір. Ідеться про участь на всіх етапах виборчого процесу різних вітчизняних і міжнародних інституцій, структур, юридичних і фізичних осіб, державних установ та громадських об'єднань, а також їх кількісні показники, які загалом дають уявлення про масштаби та рівень публічності перебігу електорального процесу.

Правова підстава виборів – виборче законодавство, яке складається із законів, Виборчого кодексу та нормативно-правових актів різного рівня (урядові постанови, накази, розпорядження, рішення інших державних установ і організацій, наприклад роз'яснення ЦВК, тощо). До нього відносяться порядок формування списку виборців (Державний реєстр виборців), виборчих округів та дільниць, центральної та дільничних виборчих комісій, положення, які регламентують право участі кандидатів у виборах різних рівнів, порядок фінансування суб'єктів виборчого процесу, висвітлення виборів у ЗМІ та ін.

Прийняття у 2019 р. Виборчого кодексу України знаменує не лише початок нового етапу розвитку виборчого законодавства, а й фактично

перехід на більш високий рівень функціонування інститутів демократії загалом. Ця подія засвідчила послідовність євроінтеграційного курсу України, оскільки в Європі існує тенденція об'єднувати всі основні норми виборчого законодавства в єдиному кодексі. В Україні ж, до останнього часу існували законодавчі і нормативні акти, які окремо регулювали президентські, парламентські та місцеві вибори, що створювало додаткові перешкоди в організації виборів, залишало широке поле для маніпуляцій та використання недоброчесними політиками різноманітних технологій з метою спотворення справжнього волевиявлення українських громадян.

Дотримання демократичних принципів і стандартів у політичному процесі стає важливим чинником реалізації стратегічного курсу України на євроінтеграцію. У цьому контексті інститут виборів відіграє вирішальну роль у визнанні легітимності президентської влади світовою спільнотою. Україна, як незалежна держава, добровільно приєдналася до системи міжнародно-правових зобов'язань з проведення виборів відповідно з демократичними принципами та стандартами, що є загальноприйнятими у світовій спільноті. Тобто потенціал легітимності нормативно-правової бази президентської влади значно зростає, коли остання відповідає загальноприйнятим демократичним нормам і традиціям європейської спільноти [69; 76; 100].

Вступивши до Ради Європи (РЄ) та набувши членства у Парламентській Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Україна приєдналась до низки конвенцій та зобов'язалась виконувати низку юридично обов'язкових принципів і норм стосовно демократизації електорального процесу. Недотримання їх положень тягне за собою політичну відповідальність, небажаним наслідком якої може стати втрата довіри до владних інститутів України з боку світової спільноти. Відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод й додаткових протоколів до неї, українська держава гарантує забезпечення права на вільні вибори: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які

забезпечують вільне вираження думки народу...». Згідно положень вищезгаданої конвенції та її протоколів, функції по забезпеченню дотримання підписантами зазначених положень покладені на Європейський суд з прав людини. Нагляд за виконанням прийнятих вищезазначеним судом рішень здійснює Комітет Міністрів Ради Європи [221].

Як держава-учасник Організації з безпеки та співтовариства в Європі (до 1 січня 1995 р. – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, далі в тексті – ОБСЄ), Україна приєдналась до виконання Документу Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру від 29 червня 1990 р., у якому, поміж іншим, зазначено наступне: «Держави-учасники заявляють, що воля народу, яка висловлюється вільно та чесно в ході періодичних і непідроблених виборів, є основою влади і законності будь-якого уряду <...> Вони визнають свою відповідальність за захист і охорону в рамках свого законодавства, своїх зобов'язань за міжнародним правом в області прав людини і своїх міжнародних зобов'язань, вільно встановленого шляхом волевиявлення народу демократичного порядку <...> Для того щоб воля народу слугувала джерелом політичної влади, держави-учасники забезпечують: щоб закон і державна політика допускали проведення політичних кампаній в атмосфері свободи і чесності; щоб не встановлювалися будь-які юридичні або адміністративні бар'єри для безперешкодного доступу до засобів масової інформації на недискримінаційній основі для всіх політичних сил і окремих осіб, які бажають взяти участь у виборчому процесі. Держави-учасники вважають, що присутність спостерігачів...може підвищити авторитетність виборчого процесу для держав, в яких проводяться вибори. Тому вони запрошують спостерігачів від будь-яких інших держав-учасниць НБСЄ і будь-яких відповідних приватних установ та організацій...спостерігати за ходом їх національних виборів в обсязі, що допускається законом...» [68].

Вибори Президента України 1999 р., які відбулися у два тури 31 жовтня і 14 листопада, проводилися за Законом України «Про вибори

Президента України», який набув чинності у березні 1999 р. [191]. Його новацією стало те, що претендентом на пост глави держави від партії або виборчого блоку партій можна було висувати як члена цієї партії, так і позапартійного громадянина (ст. 22, ч. 6). Ця новація значно розширила коло претендентів на вищу посаду в державі, оскільки на кінець 1998 р. в Україні було зареєстровано відносно невелику кількість політичних партій – 40 [43].

Певний потенціал легітимації кандидатів у президенти мала норма закону, відповідно до якої «з'їзд (конференція, загальні збори) має право вирішувати питання висування претендента, якщо на ньому присутні більше двох третин обраних делегатів, але не менше 200 осіб» (ст. 22, ч. 7). Висунути претендента на кандидата у Президенти України мали також збори виборців, «якщо в них беруть участь не менш як 500 громадян України, що мають право голосу» (ст. 23, ч. 1). У подальшому ця норма зберігалася.

Специфікою закону було те, що особа, яка подала свою кандидатуру на вибори президента, автоматично кандидатом не ставала, а вважалася лише претендентом у кандидати. Стати справжнім кандидатом і брати участь у виборах, мали лише ті претенденти, які виконали певні умови. Такою умовою був інститут збору підписів виборців на його підтримку, для чого існували спеціальні підписні листи. Якщо претендент не набирав необхідної кількості підписів, то полишав виборчі перегони. Зазначена норма ставала важливою формою легітимації кандидатів в президенти. Порівняно з виборами 1994 р., у новому законі кількість таких підписів збільшено на порядок, від 100 тис. до 1 млн. Слід було зібрати не менш як 30 тис. підписів громадян у кожному з двох третин регіонів (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) України (ст. 28, ч. 1).

На засіданнях виборчих комісій усіх рівнів мали право бути присутніми не більше як по два офіційних спостерігачі від партій (блоків), від яких зареєстровано кандидатів у Президенти України, а також офіційні спостерігачі від кандидатів, іноземних держав і міжнародних організацій, представники від засобів масової інформації тощо (ст. 18, ч. 1). Порядок

реєстрації та статус офіційних спостерігачів, на відміну від сучасної практики, визначався спеціальним Положенням [211].

Зокрема, офіційні спостерігачі мали право: бути присутніми на засіданнях виборчої комісії в кількості не більше двох осіб від кожного з суб'єктів виборчого процесу; брати участь у засіданнях виборчих комісій відповідно під час реєстрації кандидатів у Президенти України, голосування, підрахунку голосів на виборчій дільниці, визначення результатів голосування у територіальному виборчому окрузі і підбиття загальних підсумків виборів Президента; бути присутніми при перерахуванні бюлетенів, що видаються членам дільничної виборчої комісії для організації голосування виборців, які за станом здоров'я не можуть прибути у приміщення для голосування, та при проведенні такого голосування; за рішенням відповідної виборчої комісії робити кінозйомки, аудіо- та відеозаписи, фотографувати; звертатися до відповідної виборчої комісії у разі виявлення порушень Закону України «Про вибори Президента України» із заявою про усунення порушень; складати акти, що підписуються особами, які виявили порушення, і виборцями – свідками порушення, та подавати їх до відповідної виборчої комісії; підписувати перший примірник протоколу дільничної виборчої комісії про підсумки голосування; отримувати копію протоколу відповідної виборчої комісії про підсумки голосування на виборчій дільниці, копію протоколу про підсумки голосування по територіальному виборчому округу відразу після його підписання та ін. (ч. 6. Гл. 2. Розд. I).

Умови проведення передвиборчої агітації, яка має потужний легітимаційний потенціал, унормовуються у спеціальному розділі закону, де визначається порядок проведення передвиборної агітації кандидатами в Президенти України, унормовано обмеження проведення передвиборної агітації тощо (ст. 31–35).

Певну роль у легітимації кандидатів у Президенти України грає їх передвиборча програма, про яку неодноразово згадується в законі про вибори. Так, умовою реєстрації кандидата є наявність «передвиборчої

програми кандидата, викладеної державною мовою, обсягом до дванадцяти друкованих знаків» (п. 3, ч. 1, ст. 51). Її зміст громадяни України «мають право вільно і всебічно обговорювати» (п. 2, ст. 58).

Важливість передвиборчих програм засвідчує положення закону про те, що регіональні державні та комунальні телерадіоорганізації «не повинні перекривати своїми передачами передвиборні програми кандидатів на пост Президента України, які транслюються на загальнонаціональних каналах мовлення за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів» (п. 8, ст. 64). До того ж, трансляція передвиборної агітаційної програми одного кандидата на Першому національному каналі Національної телекомпанії України «не повинна збігатися в часі з трансляцією такої програми іншого кандидата» (п. 9, ст. 64). Також, забороняється переривати передачі передвиборних програм кандидатів на пост Президента України, партій (блоків), які їх висунули «рекламою товарів, робіт, послуг та іншими повідомленнями» (п. 11 ст. 64).

Вибори Президента України 2004 р. відбулися 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня (повторний другий тур виборів). Вибори проводилися за Законом України «Про вибори Президента України» в редакції закону від 18.03.2004 р., який набрав чинності в квітні 2004 р.

У грудні 2003 р., незважаючи на те, що Конституцією було встановлено обмеження президентських повноважень у два строки, Конституційний Суд України постановив, що Президент Л. Кучма мав право балотуватися на третій п'ятирічний строк. Проте він вирішив не висувати свою кандидатуру на вибори 2004 р. [3, с. 3]. Це був правильний крок, оскільки легітимність такого рішення суду вочевидь викликала сумніви й мала негативний резонанс в суспільстві.

18 березня 2004 р. Верховна Рада України прийняла у першому читанні та в цілому Закон «Про вибори Президента України» [192]. На зауваження фахівців Лабораторії законодавчих ініціатив, хоча у тексті самого Закону було враховано найбільш прогресивні положення законопроектів «Про

вибори Президента України» № 2047 та 2047-1. Водночас «прискорені темпи його підготовки Тимчасовою спеціальною комісією по доопрацюванню проектів законів про внесення змін до Конституції України до розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради України, відсутність громадського та наукового обговорення законопроекту № 2047-д перед його винесенням на розгляд парламенту, не могли позитивно вплинути на якість окремих положень нового Закону. Хоча все ж слід визнати, що цей Закон став найбільш досконалим з тих виборчих законів, які приймалися в Україні за всі роки незалежності» [139]. Законом також передбачено проведення теледебатів всіх кандидатів перед першим та другим туром голосування.

Важливим чинником легітимації є визначення кола осіб, які мали можливість спостерігати за роботою виборчих комісій. Так, на засіданнях виборчої комісії, у тому числі під час підрахунку голосів та встановленні результатів голосування, на виборчій дільниці в день виборів чи в день повторного голосування у приміщенні, де проводиться голосування, мали право бути присутніми без дозволу чи запрошення відповідної комісії лише члени виборчих комісій вищого рівня, кандидати на пост Президента України, їх довірені особи, офіційні спостерігачі від кандидатів на пост Президента України, партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу (разом не більше двох осіб від одного кандидата), а також офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій, представники засобів масової інформації (не більше двох осіб від одного засобу масової інформації) (ст. 28, ч. 9). Таким чином, новим законом розширено права офіційних спостерігачів у виборчому процесі.

Новацією виборчого законодавства стала підвищена увага законодавця до інституту відкріпних посвідчень, регламентації використання яких присвячено спеціальну статтю (ст. 33, ч. 1).

Кандидата на пост Президента України мала висувати партія, яка зареєстрована не пізніш як за рік до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніш як за рік до

дня виборів (ст. 44, ч. 2). Зазначене положення віддавало перевагу політичним партіям із певним історичним минулим, а також слугувало запобіжником від нашвидкуруч створених технологічних проєктів.

Суттєвих змін зазнала і сама процедура реєстрації кандидатів. Раніше для цього необхідно було надати у ЦВК 1 млн підписів виборців на свою підтримку. Їх збір і перевірка достовірності займала досить багато часу. В результаті учасники виборчого процесу отримували реєстраційні посвідчення і відповідно право проводити агітацію в різний час, що ставило їх в нерівне становище. Тепер же ситуація змінилася: вперше у законодавстві про вибори глави держави з'явилися норми щодо грошової застави, яка вноситься партією (партіями, що входять до виборчого блоку), яка висунула кандидата на пост Президента України, або кандидатом на пост Президента України у безготівковому порядку на спеціальний рахунок ЦВК в розмірі 500 тис. грн (ст. 49, ч. 1). Водночас, інститут збору підписів виборців на підтримку кандидата на пост Президента України залишався (ст. 53, ч. 1, 7). Однак, порівняно з минулими виборами кількість підписів зменшено удвічі.

За новим законом було змінено порядок формування та організації діяльності територіальних виборчих комісій (ТВК). На президентських виборах 1999 р. вони утворювалися за поданням органів місцевого самоврядування, завдяки чому влада мала більше можливостей впливати на виборчий процес. За новими правилами ТВК формувалися на основі подання кандидатур до складу територіальних виборчих комісій (не більше двох осіб до однієї виборчої комісії від одного кандидата) кандидатом на пост Президента України.

Умовою визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним ставали порушення, які сукупно перевищували 10 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні на виборчій дільниці (ст. 80). Недоліком цього положення було те, що встановлювався певний «ліміт» на здійснення порушень, що могло стати не запобіжником, а чинником стимулювання порушень. Отже, «правило десятивідсоткового

порогу» сприяло створенню «атмосфери терпимості» до порушення демократичних принципів та фальсифікацій в рамках електорального процесу [282, с. 10–11].

Закон підвищив рівень прозорості процесу, надавши офіційним спостерігачам право супроводжувати переносні скриньки для голосування поза межами приміщень виборчих дільниць, а також надавши спостерігачам право одержувати копії протоколів дільничних виборчих комісій та територіальних виборчих комісій про результати голосування і вимагаючи їх надання для ознайомлення громадськості [3, с. 3–4].

Після ухвалення рішення Верховним Судом України 8 грудня 2004 р. парламент прийняв тимчасові поправки до закону про вибори президента з метою зменшення підстав для нових виборчих фальсифікацій. Ці поправки мали чинність лише під час повторного другого туру виборів 26.12.2004 р. і вимагали, серед іншого, призначення нового складу ЦВК та реформування територіальних виборчих комісій та дільничних виборчих комісій [3, с. 7].

Як вже йшлося, відповідно до виборчого законодавства на президентських виборах 1994–2004 р., щоб отримати статус кандидата в Президенти слід було зібрати певну кількість підписів виборців, яка коливалась від 100 тис. до 1 млн. Однак електоральна практика довела неефективність подібних легітимаційних заходів. Більш того, вона засвідчила масштабні фальсифікації із цього приводу.

За висновками вітчизняного дослідника В. Чубаєвського, якщо вважати кількість підписів показником рівня справжньої легітимності, то в ідеалі, слід було б очікувати порядок розподілу голосів, отриманих після першого туру виборів відповідно зібраних підписів. Так, 1999 р. після першого туру виборів п'ятірка лідерів мала б складатися з претендентів у такій послідовності: Л. Кучма, П. Симоненко, О. Мороз, Є. Марчук, Ю. Костенко. У 2004 р. – В. Янукович (7 183 212), О. Омельченко (1 788 548), В. Ющенко (1 756 263), О. Мороз (1 233 600), Л. Черновецький (1 090 682). Однак результати виборів показали дещо іншу картину. До того ж, на практиці деякі

кандидати, що зібрали велику кількість підписів, не стали реальними претендентами на зайняття посади глави держави. Наприклад, 2004 р. О. Омельченко зібрав більше підписів, ніж В. Ющенко, однак в реальності не став претендентом на вихід у другий тур виборів. Таким чином, досвід проведення виборів в Україні довів, що практика зібрання великої кількості підписів не є показником справжньої легітимності кандидатів, тому у майбутньому її було скасовано [298, с. 130].

Вибори Президента України 2010 р. проходили у два тури 17 січня і 7 лютого. На виборах уперше застосовано єдиний централізований та комп'ютеризований Державний реєстр виборців відповідно до вимог Закону України «Про державний реєстр виборців», від 22.02.2007 р. [203]. Базовим для виборів глави держави у 2010 р. був Закон України «Про вибори Президента України» від 5.03.1999 р. у редакції від 18.03.2004 р. [79]. До нього двічі напередодні та під час виборчого процесу вносилися зміни Законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України», прийнятим Верховною Радою України 21.08.2009 р. та «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо організації роботи виборчих комісій», прийнятим парламентом 03.02.2010 р. Отже, традиція коригування закону напередодні і, навіть під час виборчого процесу, зберігалася.

Відповідно до ч. 3 ст. 17 закону термін початку виборчого процесу зменшено зі 120 до 90 днів до дня виборів. Закон містив деякі позитивні положення, спрямовані на підвищення рівня прозорості, відповідальності та подолання фальсифікацій. Змінами до Закону України «Про вибори Президента України» скасовано використовувати на попередніх виборах глави держави відкріпні посвідчення для виборців, а також підписні листи на підтримку кандидата на пост Президента України. Натомість розмір грошової застави, що вносився партією (партіями, що входять до блоку), яка висунула кандидата на пост Президента України, збільшено з 500 тис. грн до 2 млн 500 тис. грн (ст. 49, ч. 1) [28, с. 4].

Зокрема, у спільному висновку ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії Ради Європи щодо Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24 липня 2009 р., зазначено, що «як розмір застави, так і умови її повернення у статті 49 Закону про вибори Президента України в редакції від 21.08.2009 є завищеними та можуть відвернути легітимних кандидатів від участі у виборах» [247].

Негативну оцінку закону було надано Міжнародною місією зі спостереження за виборами, яка у Заяві про попередні результати та висновки спостереження, оприлюдненій вже 18 січня 2010 р., вказала на те, що «прийнятий у 2004 р. Закон про вибори зі змінами, внесеними у серпні 2009 р., став кроком назад. <...> Занепокоєння викликають механізми врегулювання виборчих спорів, можливість внесення змін у списки виборців за годину до закінчення голосування, механізми призначення членів виборчих комісій та умови фінансування передвиборної кампанії» [28, с. 10].

Вибори Президента України 2014 р. були позачерговими у зв'язку з усуненням Верховною Радою В. Януковича з поста Президента України. 21 лютого 2014 року Рада ухвалила Закон України № 742-VII «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», який набув чинності 2 березня 2014 р., а також Постанову від 22 лютого 2014 р. № 750-VII «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII», тим самим відновивши в Україні парламентсько-президентську модель як форму державного правління. Глибокий конфлікт між владою і громадянським суспільством призвів до того, що Верховна Рада України постановою від 22 лютого 2014 р. № 757-VII «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» відповідно до п. 7, ч. 1, ст. 85 Конституції України призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.

Виборчий процес відповідних виборів розпочався 25 лютого 2014 р., а вибори проходили за Законом України «Про вибори Президента України» 1999 р. із доповненнями наступних років [175, с. 5].

У зв'язку з агресією РФ 13 квітня 2014 р. ЦВК видало постанову «Про неможливість утворення окружних виборчих комісій з виборів Президента України територіальних виборчих округів № 1–10, 224, 225 на позачергових виборах народних депутатів України 25 травня 2014 року». Відповідний Закон України, який врегульовував, питання відмови від проведення голосування на зазначених територіях, був прийнятий Верховною Радою України 15 квітня 2014 р. [175, с. 6].

15 квітня 2014 р. Рада також прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Крім регулювання багатьох ключових юридичних питань, закон встановлює, що голосування не проводитиметься на Кримському півострові, а також полегшує порядок реєстрації для громадян, які проживають на цій території, для голосування в інших регіонах України [3, с. 37].

Новацією закону стало те, що суб'єктами виборчого процесу поряд з виборцем, виборчою комісією, кандидатом на пост Президента України, партією, яка висунула кандидата, офіційним спостерігачем від партії – суб'єкта виборчого процесу, визначено спостерігачів від громадської організації (ст. 12). Висування кандидатів в президенти мало здійснюватися від партії та шляхом самовисування (ст. 44, п. 2). Із тексту закону виключено застереження щодо реєстрації партії протягом одного року до початку виборів, що дало змогу брати участь у виборах новоствореним політичним партіям.

Вибори Президента України 2019 р., перший тур яких відбувся 31 березня, проводилися на тлі збройної агресії, що призвела до запровадження антитерористичної операції, операції об'єднаних сил та правового режиму воєнного стану з 26 листопада 2018 р. до 26 грудня 2018 р., окупації АР Крим

та частини Донецької та Луганської областей, небезпеки державному суверенітету та незалежності України, її територіальній цілісності. Вони проходили відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» 1999 р. з відповідними змінами, більшість яких було внесено напередодні президентських виборів 2014 р.

За визначенням фахівців, згаданий Закон України «Про вибори Президента України» залишався найбільш сталим у порівнянні з іншими, все ж у 2014–2015 рр. він теж зазнавав окремих змін (щодо порядку формування виборчого фонду та контролю за використанням його коштів, щодо заборони пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів, їхньої символіки, мінімальної кількості членів виборчих комісій та ін.) [31, с. 9].

Чинником, що наблизив нормативно-правову базу виборів до європейських стандартів, стало прийняття у 2019 р. Виборчого кодексу України. Характерно, що у Виборчому кодексі з'являється ст. 23 «Публічність і відкритість виборчого процесу», де зазначено головні принципи проведення виборів відповідно до європейських вимог транспарентності політичної влади, під егідою якої проводяться вибори до відповідних органів влади, включно з виборами Президента України [34].

Передвиборчі програми кандидатів в Президенти України. Неодмінним чинником легітимації кандидатів у Президенти України є їх передвиборчі програми та виступи. Передвиборчі програми становлять важливу сполучену ланку у тому ланцюзі, який пов'язує бажання та запити громадян з практичною діяльністю влади. Відповідно їх зміст і спрямування виходять за межі процесу виборів: про свої обіцянки політик має пам'ятати увесь час перебування при владі. На справедливе твердження політичного аналітика І. Рибінської, «передвиборчі обіцянки найбільш небезпечні, адже люди вірять політику на слово, а потім забувають спитати з нього про обіцяне. Але якби виборці частіше заглядали до програм кандидатів, і не

лише перед виборами, можливо, й політики були б відповідальнішими» [229].

Щоправда з часом навіть важливі передвиборчі обіцянки можуть стати жертвами комплексу обставин та розвитку подій, коли, наприклад, не надаються потрібні ресурси або виникає нова ситуація. Крім того, після проведення виборів можуть статися непередбачені події глобального масштабу, що змінюють вихідне відношення між змістом політичної програми та політичною діяльністю.

Однак на практиці кандидати у Президенти України в своїх передвиборчих програмах не були дуже обережним і стриманими у своїх висловлюваннях щодо стану справ в державі й накресленні планів на майбутнє. Попри те, що головний акцент робився на стратегічних питаннях й проблемах, які є життєво важливими для більшості громадян, певна кількість програм «грішила» відвертим популізмом. Виключенням є передвиборча програма Л. Кравчука 1991 р. «Нова Україна» 5 «Д»: Державність. Демократія. Добробут. Духовність. Довіра. Її зміст відрізнявся лаконізмом, акцентуванням уваги на внутрішніх проблемах й уникненням питань ідеології й міжнародної політики [167].

Передвиборча програма Президента України Л. Кучми у 1994 р. за своєю назвою «Запобігти національній катастрофі, через порядок і порядність – до згоди і добробуту», хоча і не містила фактів відвертого популізму, апелювала до почуттів людей, наголошуючи на катастрофічних наслідках руйнування єдиного «народногосподарського комплексу» й потреби сильної виконавчої влади [165]. Натомість, у програмі 1999 р., яка, до речі, не мала загальної назви, йшлося про успіхи та перспективи реформування на стратегічних напрямках державного будівництва [166]. Чинний на той час президент Л. Кучма у своїй передвиборчій програмі уникнув навіть згадки про євроінтеграційні перспективи країни: він задекларував «позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу» [166].

На думку Н. Ротар, поряд з активним використанням адміністративного ресурсу, «розмита зовнішньополітична складова передвиборчої програми Л. Кучми сприяла його перемозі у виборчих перегонах». Такий висновок дослідниця робить на підставі того, що на той час 72 % громадян вважали, що зовнішньополітичний курс має бути активним і конструктивним у всіх напрямках [235, с. 101].

Передвиборча програма В. Ющенка 2004 р. «Якою я бачу Україну» на відміну від згаданих програм мала елементи популізму. Її складовою частиною став план дій «Десять кроків назустріч людям». Відверто популістськими були гасла щодо створення 5 млн нових робочих місць, гарантування робочих місць кожному, хто отримав професію за державним замовленням, залучення в економіку України інвестицій у десять разів більше, ніж сьогодні, збільшення мінімальної пенсії, яка буде більшою за прожитковий мінімум, замість купівлі дорогих авто для чиновників – будувати соціальне житло для малозабезпечених громадян, змусити олігархів справно сплачувати всі податки, скоротити термін строкової військової служби до 12 місяців та ін. [163].

Щодо євроінтеграційної перспективи, то й В. Ющенко був достатньо обережним у своїх висловлюваннях. Так, у відповідному блоці програми він заявив, що зовнішня політика України «буде чесною, прозорою і послідовною, економічно вигідною. Ми будемо оцінювати її успіхи не за кількістю візитів, заяв і декларацій. Головне для нас – це обсяги залучених в Україну інвестицій, просування вітчизняних товарів на міжнародні ринки, захист прав громадян України за кордоном. Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними. Наші партнери, як на Сході, так і на Заході побачать іншу Україну – міцну, надійну, яка дотримується зобов'язань і водночас здатна захистити свої національні інтереси» [163].

У 2010 р. передвиборча програма кандидата на пост Президента України В. Януковича «Україна для людей» за своєю стилістикою та головними меседжами нагадувала програму Л. Кучми зразка 1994 р., коли

акцент робився на катастрофічному стані економіки й потребі проведення негайних радикальних реформ у всіх сферах. Свідченням тому, дві головні тези, що містилися на її початку: «Бездарна і непрофесійна влада довела країну до руїни» й «Зміна влади – перший крок на шляху до оновлення країни» [168].

Характерно, що за рівнем популізму ця програма перевершила згадану програму В. Ющенка. Так, у програмі В. Януковича йшлося про те, що починаючи з 2010 р., гарантується збільшення прямих іноземних інвестицій в Україну до 50 млрд дол. США у 2014 р., будуть запроваджені податкові канікули для малого бізнесу на п'ять років, населення України має зрости у 2020 р. до 50 млн, відбудеться збільшення кількості бюджетних місць у державних вищих навчальних закладах до 75 %, за десять років буде збудовано 1 млн квартир для молоді, працівників бюджетної сфери, малозабезпечених сімей, людей з обмеженими фізичними можливостями та ін. [168].

На відміну від В. Ющенка, який виступав за єдину державну мову – українську, В. Янукович підтримав ідею надання російській мові статусу другої державної. Щодо зовнішньополітичних орієнтирів, то В. Янукович відверто проголосив позаблоковий статус України. У розділі програми «Зовнішня політика: відкритість і добросусідство», він заявив, що головним завданням національної зовнішньої політики: «*вважаю збереження позаблокового статусу України*. Враховуючи сучасні геополітичні реалії, переконаний у тому, що позаблоковий статус України є ключовим елементом національної безпеки, гарантом піднесення її міжнародного впливу і авторитету. Відновлю дружні та взаємовигідні відносини з Російською Федерацією, країнами СНД, забезпечу стратегічне партнерство з США, ЄС, країнами «великої двадцятки» [168].

Передвиборча програма П. Порошенка «Жити по-новому» на позачергових виборах 2014 р. відбивала суспільні «постмайданні» настрої й бажання людей якомога швидше розв'язати складні проблеми, пов'язані з

окупацією Криму та розгортанням військових дій на Сході країни. Програма доволі лаконічна, без популістських гасел, містила блоки-меседжи: «Жити вільно!»; «Жити безбідно!»; «Жити чесно!»; «Жити безпечно!». У програмі підтверджено євроінтеграційний курс країни, а також непорушність конституційного статусу української мови як державної [162].

Аналіз передвиборчих програм учасників другого туру президентських виборів 2019 р. П. Порошенка і В. Зеленського дав змогу зробити певні висновки та узагальнення. Так, передвиборча програма П. Порошенка мала загальну назву «Велика держава вільних і щасливих людей». Вона складалася з декількох розділів, які мали вагоме смислове і програмне навантаження: «Своїм шляхом до великої мети»; «Міцний фундамент великої держави»; «Від подолання бідності до сталого розвитку»; «Прорив та якісні зміни в економіці» [200].

Натомість передвиборча програма В. Зеленського «Україна моєї мрії» так само містила низку змістовних блоків-меседжів: «Народовладдя через референдуми»; «Людина – вища цінність!»; «Справедливість і рівність усіх перед законом»; «Безпека людини. Безпека країни»; «Заможний громадянин – заможна держава»; «Не боротьба з корупцією, а перемога над нею»; «Здорова та освічена нація»; «Комфортна країна»; «Електронна країна» [164].

Специфіка соціогуманітарного блоку В. Зеленського – полягала у спробі вести розмову з суспільством на тему цінності людського капіталу та оцінювати ключові показники перспективності влади з точки зору створення умов для розвитку людини. Питання «мови і віри» як ціннісних інструментів формування нації винесені за межі програми, відсутня прив'язка до вже проведених етапів реформування освіти та системи охорони здоров'я [35, с. 57].

П. Порошенко демонстрував переважно соціал-демократичний дискурс із визнанням ролі ринкових інструментів, коли пропонував створити «державу рівних можливостей» (боротьба із бідністю, зростання заробітних плат, яке зумовить зростання пенсій) та ін. П. Порошенко ставив питання про

необхідність розвитку єдиної ідентичності українців як політичної нації через традиціоналізм – фактори «мови, віри та розвитку армії». Модерність українців, за П. Порошенком, полягає у поєднанні традиціоналістського підходу із продовженням монтажу України в ліберально-демократичний західний світ [35, с. 58].

На справедливе твердження аналітиків, «П. Порошенко – глобаліст: для нього демократична Україна є частиною Західного світу, його системи безпеки та ліберально-демократичних цінностей. Тому продовження активного інтеграційного руху до ЄС та НАТО, дотримання західних стандартів безпеки, демократії та світогляду – мета програми кандидата в частині зовнішньої політики» [35, с. 66]. Проте, програма В. Зеленського, на переконання політологів, «майже позбавлена геополітичних глобалістських маркерів. У той же час, прагнення В. Зеленського більш активно використовувати інструменти прямої демократії (навіть у випадку з референдумом щодо НАТО), зрівняти еліту та простих українців в питанні юридичної відповідальності за скоєні злочини, сформувати новий не корумпований політичний клас є ознакою егалітарності його програми, що, до певної міри, є антитезою порядку денному глобалістів» [35, с. 67].

Інший бік програм згаданих кандидатів окреслив директор політико-правових програм Центру Разумкова В. Замятін: «Програма Порошенка – це типові обіцянки у типовій стилістиці. Вона більше розрахована на людей більш досвідчених, які вже зробили свій життєвий вибір. Програма Зеленського – це нарис, де мазками вказано можливі орієнтири та цілі без конкретики, як їх можна досягнути. Вона розрахована на молодих, які не мають життєвого досвіду, віддалені від процесу прийняття рішень», – зазначив експерт [201].

Важливим каналом легітимації президентської влади є її суспільне визнання через структури громадянського суспільства, оскільки від ступеня відкритості влади – її транспарентності, налагодження конструктивного діалогу з населенням, залежить рівень довіри до неї з боку пересічних

громадян. Цей аспект діяльності влади знаходить своє нормативно-правове забезпечення у відповідних політико-правових актах. Серед них слід згадати Закони України «Про доступ до публічної інформації» (2011), «Про громадські об'єднання» (2012), «Про соціальний діалог в Україні» (2012), «Про інформацію» (2012), «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р. із змінами 1992–2015 рр.) На покращення роботи ЗМІ у цьому напрямі спрямовані й поправки до законів «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації» (2015), «Про друковані засоби масової інформації» (2018).

Ще одна категорія правових актів, спрямованих на зміцнення зв'язків з громадськістю центральних і місцевих органів влади – Укази Президента України і Постанови Кабінету Міністрів України, зокрема Укази Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» (2015), «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2016), Указ Президента України від 20 серпня 2019 р. № 606 «Про забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України» зі змінами внесеними Указом Президента України від 14 лютого 2020 р. № 54 «Про внесення змін до деяких Указів Президента України»; Розпорядження Керівника Офісу Президента України від 12 грудня 2019 р. № 97 «Про організацію роботи щодо забезпечення в Офісі Президента України доступу до публічної інформації» та ін. Розпорядження Кабміну «Про затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини» (2015) та ін.

Отже, юридичним документом, де зафіксовано головні підстави, норми і процедури легітимації Президента України є Конституція України. Попри перманентні зміни форм державного правління, з внесенням відповідних змін до Основного Закону, останнє не має вирішального впливу на структуру вищих органів влади в Україні – президентська влада залишається

визначальним чинником, який впливає на функціонування політичної системи України.

Певним сприятливим фактором легітимації інституту президента є демократичні зміни законодавства про вибори глави держави із розширенням кола офіційних спостерігачів, відміною деяких норм, що не дали позитивного ефекту. Легітимації президентської влади також сприяє демократизація публічної сфери у напрямі її транспарентності й поширення завдяки новим медіа і технологіям.

2.2. Інституційна структура легітимації владних повноважень та особи глави держави

Легітимація президентської влади в Україні має системний і комплексний характер. Вона здійснюється за багатьма напрямками, з використанням різних форм, механізмів і процедур, які перебувають у динаміці змін відповідно до потреб часу й розстановки політичних сил. Легітимацією президентської влади опікуються органи державної влади, насамперед Офіс Президента України, державні адміністрації, пропрезидентські фракції в парламенті, підконтрольні засоби масової інформації й комунікації, політичні партії й громадські об'єднання тощо, лояльні або спеціально створені для підтримки й захисту цього інституту влади.

Легітимація президентської влади також відбувається шляхом ідентифікації суб'єктів суспільно-політичних відносин за ідейно-політичними або соціально-культурними ознаками, прихильним ставленням громадян до вектору суспільного розвитку, який пропонує глава держави або кандидат під час виконання своїх функціональних обов'язків або під час виборів. Усе це потребує відповідної інституалізації й формалізується під час вироблення стратегічного курсу держави, у нормативно-правових актах, які регламентують порядок формування та діяльності вищих і центральних органів влади, у законах про вибори, про політичні партії, їх програмах і

статутах, передвиборчих програмах кандидатів, судових позовах та ін. Зокрема, за сильну президентську владу традиційно виступають націоналістичні партії, а за її послаблення, з одночасним посиленням повноважень парламенту, – ліберально-демократичні.

Величезний вплив на легітимацію президента здійснюють регіональні еліти, клани, олігархічні та фінансово-промислові групи (ФПГ) з їх матеріальними, медійними та інституційними можливостями, які постійно зростають. У становленні системи української влади, з огляду на характер її взаємодії з групами інтересів або впливу («кланами»), провідні вітчизняні політологи та історики виділяють приблизно три етапи.

Перший (1991–1994) – характеризується процесом адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації в нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування влади мають лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). На цьому етапі ще існує баланс сил між президентом і парламентом, який періодично порушується на чиюсь користь. «Клани» не сформовано.

Другий етап (1994–1997) – перехідний. Тут помітне переважання президентської влади. Утворюються невідконтрольні президенту групи інтересів/впливу. Президент встановлює контроль над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв та «велика» приватизація). Парламент перетворюється на головне гальмо приватизації через присутність у ньому груп, що складається з рантиє старого зразка, які вважають за краще експлуатувати державні субсидії й отримувати держзамовлення.

Третій етап (1998–2002) – ще тісніша взаємодія президентської влади та найбільших груп інтересів/впливу, що складається в результаті «великої» приватизації і трансформуються у ФПГ. Відчуження центральної влади від суспільства сягає на цьому етапі найвищої точки, оскільки вона взаємодіє із суспільством не стільки за допомогою законів, скільки через корумпований бюрократичний апарат та зрощені з ним «клани» різних рівнів. Упродовж

2001–2002 рр. найбільші групи інтересів/впливу отримали певну економічну і політичну самодостатність, унаслідок чого вони перейшли від боротьби за доступ до президента, до боротьби за доступ до представницької влади, скуповування політичних «брендів» та пряму чи опосередковану участь у публічній політиці через «олігархічні» партії та фракції в парламенті [281, с. 957].

За твердженням В. Бортнікова, в країні на початку 2000-х рр. склався, свого роду, бізнес-бюрократичний капіталізм. Його характеризувала економічна влада угруповань, в рамках яких відбувалося злиття правлячої бюрократії з приватним підприємництвом. Провідну роль в період становлення нової системи відігравала бюрократія. Це пояснювалося тим, що навіть найбільш потужні олігархічні економічні об'єднання, що виникли в період перебудови і реформ, могли зберегти свої позиції, лише спираючись на підтримку в уряді або в президентській адміністрації [13, с. 7–8].

Інституційну спроможність Президента України підсилює той факт, що на нього покладено зобов'язання щодо гарантування державного суверенітету й територіальної цілісності України. Президент є Верховним головнокомандувачем Збройних сил України, він призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань. На забезпечення реалізації цих функцій глави держави працюють такі інституційні структури як Міністерство оборони України та Служба безпеки України, повноваження щодо призначення очільників яких належать до президентської компетенції, Раду національної безпеки і оборони України президент очолює особисто.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Вона координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Президент формує персональний склад Радбезу України. За посадою до її складу також входять: Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр

внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Основний Закон України наділяє президента повноваженнями щодо представлення держави в міжнародних відносинах. За президентською квотою призначається на посаду Міністр закордонних справ України. Президент України здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори. Він може призначати та звільняти глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймати вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав. Президентською креатурою виступає також очільник Генеральної прокуратури України – це державна інституція, яка здійснює нагляд за додержанням Конституції України та забезпеченням прав і свобод людини та громадянина.

Конституція України наділяє главу держави правом створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби (п. 28 ч. 1 ст. 106). Відповідно до цього положення Основного Закону України президент має право на утворення виконавчих структур, що забезпечують його діяльність, а також функціонування та легітимацію інституту президентства. До інституційної структури президентської влади входять й консультативно-дорадчі органи з питань внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема з питань державно-муніципальної політики. Президент реалізує свої управлінські функції шляхом видання указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України.

Адміністрація й Офіс Президента України. Специфічною ознакою організації президентської влади в Україні є наявність ланки, що поряд із традиційними гілками: парламентом, урядом й органами суду, фактично уособлює паралельний центр влади – Адміністрація (Офіс) Президента України (АПУ, ОПУ), яка є епіцентром, «у якому зароджувалися,

розвивалися і набували конкретних обрисів плани та методи керівництва країною» [92, с. 276]. На твердження політичних аналітиків, перетворення адміністрації президента на другий, причому головний уряд в Україні, «стало одним із базових елементів державного управління» [188, с. 33].

Згаданий інститут утворено Президентом України Л. Кравчуком з метою забезпечення глави держави необхідними умовами для здійснення своїх конституційних повноважень. АПУ почала функціонувати 13 грудня 1991 р. (указ № 6/1991). Як зазначає Є. Перегуда, вже тоді, крім груп помічників та референтів, канцелярії, юридичної служби, служб безпеки, інформаційно-аналітичної, прес-служби тощо, в АПУ було створено підрозділи – економічний, із міжнародних питань, зв'язків із громадськістю, політичними організаціями, із питань територій, «що свідчило про можливість перетворення її на політичний орган» [161, с. 184]. На момент завершення президентської каденції Л. Кравчука штат працівників АПУ налічував вже 264 працівники, хоча в першому президентському розпорядженні щодо штатів АПУ встановлювалась їх гранична чисельність до 200 працівників [219; 222].

Прийняття Конституції України 1996 р. обумовило зміни усієї системи органів державної влади, включно з тими, що обслуговували главу держави. На підставі п. 28 ч.1 ст. 106 Конституції, Указом Президента «Про структуру Адміністрації Президента» у грудні 1996 р. встановлено, що адміністрація президента є постійно діючим органом, який утворюється Президентом України для забезпечення здійснення його конституційних повноважень. Також зазначено, що у своїй діяльності АПУ керується Конституцією України, законами України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, а також Положенням про Адміністрацію Президента України [218]. Усі правонаступники АПУ, як органи президентської вертикалі влади, утворювались, реорганізовувались та здійснювали свою діяльність спираючись на зазначене вище положення Основного Закону [83].

Функції та сфери впливу президентської адміністрації постійно розширювалися. За Л. Кравчука вона ще відігравала роль свого роду технічної канцелярії, яка розробляла для глави держави проєкти указів та забезпечувала діловодство. За Л. Кучми адміністрація «перетворилася на велетенського бюрократичного монстра, який впливає на всі провідні сфери життєдіяльності країни. До 2004 р. апарат Адміністрації Президента виріс до близько 2,5 тис. службовців. Глава АПУ в реальності перетворювався на другу особу в державі» [281, с. 956]. Великої ваги АПУ почала набирати тоді, коли її очолив В. Медведчук: «голова адміністрації мав вплив, який можна було порівняти з впливом глави держави» [92, с. 277].

Свідченням намагання перетворити АПУ в політичний орган із надзвичайно великими повноваженнями, була ст. 5 Указу Президента України Л. Кучми від 14 грудня 1996 р.: «Установити, що доручення Глави Адміністрації Президента України, Першого помічника Президента України, першого заступника та заступників Глави Адміністрації Президента України у визначених Президентом України межах та з питань, що належать до їхніх повноважень, є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади та їх посадовими особами [190]. Лише за допомогою звернення народних депутатів до Конституційного Суду з метою встановлення конституційності цього положення Указу Президента з відповідною ухвалою суду, вдалося надати цій проблемі необхідного резонансу та заблокувати це протизаконне рішення глави держави [290].

Зокрема, у положенні про Адміністрацію Президента України в редакції 2003 р. зазначено, що її основними завданнями є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інші види забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [181].

За президентства В. Ющенка відбулася певна реорганізація АПУ. З 2005 по 2010 рр. ці функції виконував Секретаріат Президента України (СПУ), а очільником цієї структури був Державний секретар України [87]. Пізніше назву цієї посади змінять на Голову Секретаріату Президента України. Гранична чисельна кількість працівників в період Секретаріату зросла до 619 штатних одиниць [202]. Тобто тенденція до зміцнення цієї управлінської структури зберіглася. Більш того, відбулося її розростання – замість 28 структурних підрозділів в адміністрації Л. Кучми до кінця першого року перебування при владі В. Ющенка в його секретаріаті постало загалом 30 підрозділів [91, с. 175].

У положенні про Секретаріат уперше акцент робиться на тому, що цей постійно діючий орган забезпечує здійснення президентом своїх повноважень на засадах принципів відкритості, гласності та прозорості. Головним трендом реорганізації президентської адміністрації за правління В. Ющенка стало намагання очистити її репутацію як адміністративно-командного органу при президентові, яку було створено за каденції Л. Кучми, та позиціонувати її в демократичних традиціях горизонтальних взаємодій з іншими державними органами та структурами з акцентом на діалогові форми співпраці. У цьому сенсі знаковим стало відкриття регіональних приймалень Президента України, які було підпорядковано Службі з питань звернень громадян Кабінету Президента України. Основними їх завданнями були такі:

- забезпечення реалізації конституційного права громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів щодо захисту їх законних прав та інтересів;
- опрацювання звернень громадян до Президента України, Секретаріату Президента України та надання повідомлень за результатами опрацювання;

– сприяння громадянам за місцем їх проживання у вирішенні відповідно до законодавства питань, з якими вони звертаються до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів [170].

У червні 2019 р. за наказом новообраного Президента України В. Зеленського утворено Офіс Президента України. Цей орган створено «шляхом реорганізації та скорочення чисельності працівників Адміністрації Президента України» [169].

Структуру ОПУ складають: керівник Офісу Президента України, його перший заступник, заступники, керівник апарату Офісу Президента України, перший помічник Президента України; помічники і радники Президента; прес-секретар, уповноважені Президента України; представники Президента України; Кабінет Президента України; Кабінет Керівника Офісу Президента України. А також вісім директоратів та десять департаментів. Діяльність Офісу унормовується спеціальним положенням [210].

За роки існування АПУ/Офісу змінилося майже два десятки очільників цієї структури (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Керівники Адміністрації/Офісу Президента України

Очільник президентської адміністрації	Офіційна назва посади	Термін перебування на посаді
Микола Хоменко	Секретар Адміністрації Президента України	13.12.1991–15.07.1994
Дмитро Табачник	Глава Адміністрації Президента України	21.07.1994–10.12.1996
Євген Кушнар'юв	Глава Адміністрації Президента України	20.12.1996–23.11.1998
Микола Білобл'юцький	Глава Адміністрації Президента України	25.11.1998–22.11.1999
Володимир Литвин	Глава Адміністрації Президента України	22.11.1999–14.05.2002
Віктор Медведчук	Глава Адміністрації Президента України	12.06.2002–21.01.2005
Олександр Зінченко	Державний секретар	24.01.2005–06.09.2005
Іван Васюник	в. о. Державного секретаря	06.09.2005–07.09.2005
Олег Рибачук	Державний секретар; Голова Секретаріату; Глава Секретаріату	07.09.2005–22.09.2005; 22.09.2005–14.10.2005; 14.10.2005–15.09.2006
Віктор Бал'юга	Глава Секретаріату	15.09.2006–19.05.2009

1	2	3
Віра Ульянченко	Глава Секретаріату	19.05.2009–24.02.2010
Сергій Львовчкін	Глава Адміністрації Президента України	25.02.2010–17.01.2014
Андрій Ключев	Глава Адміністрації Президента України	24.01.2014–26.02.2014
Олег Рафальський	в. о. Глави Адміністрації Президента України	26.02.2014–05.03.2014
Сергій Пашинський	в. о. Глави Адміністрації Президента України	05.03.2014–10.06.2014
Борис Ложкін	Глава Адміністрації Президента України	10.06.2014–29.08.2016
Ігор Райнін	Глава Адміністрації Президента України	29.08.2016–19.05.2019
Андрій Богдан	Глава Адміністрації Президента України; Керівник Офісу Президента України	21.05.2019–25.06.2019; 25.06.2019–11.02.2020
Андрій Єрмак	Керівник Офісу Президента України	11.02.2020–по сьогоднішній день

Джерело: складено автором за даними з [148].

Інститут виборів Президента України. Забезпечуючи високий рівень демократичного консенсусу, вибори є ідеальним інструментом для легітимації політичної влади. Вибори – невід’ємний атрибут демократичного суспільства, адже саме через вибори у ньому відтворюються та легітимуються владні інститути (на відміну від престолонаслідування, узурпації, кооптації, призначення). Вибори є умовою становлення демократії, її ключовим індикатором і результатом – відповідно, лише за умови демократичного режиму вибори перетворюються на правдиве право і можливість громади обирати напрям суспільного розвитку й тих, кому вони довірять цей напрям реалізувати [304, с. 24–25].

Інститут виборів займає особливе місце у структурі легітимації глави держави у президентських і напівпрезидентських республіках, де майже на кожному з етапів електорального процесу в кандидатів є можливість заявити про себе або засвідчити ефективну роботу своєї команди, політичних партій (блоків), що їх підтримують тощо. Водночас, молоді президентські демократії (Україна тут не є виключенням), досить часто мають не достатньо розвинену партійну структуру, тому на виборах іде конкуренція лише між

особами. У гірших випадках кандидати представляють існуючі економічні, релігійні, етнічні чи регіональні розколи в суспільстві [188, с. 17].

За роки незалежності в Україні відбулося сім виборчих циклів обрання глави держави внаслідок яких обрано шість Президентів України. У 1991 р. обрано першого Президента України, яким став Леонід Макарович Кравчук. Наступними президентами стали Леонід Данилович Кучма, – єдиний, хто очолював країну два терміни поспіль у 1994 і 1999 рр., Віктор Андрійович Ющенко (2004), Віктор Федорович Янукович (2010), Петро Олексійович Порошенко (2014), Володимир Олександрович Зеленський (2019).

Президентські вибори – це вибори особи, яка як глава держави має досить високий рівень влади й у багатьох випадках відносно слабо прив’язана до існуючих партійних структур. Специфічна формула президентських виборів, коли «переможець отримує все» – містить у собі як можливості, так і ризики. З одного боку, як засвідчує досвід багатьох країн, обраний президент, який наділений високим ступенем влади й має високий рівень суспільної підтримки, може проводити ефективний реформаторський курс. З іншого – немає гарантії, що кандидати, які приходять до влади як реформатори, у подальшому виправдають покладені на них сподівання й не перетворяться на авторитарних лідерів, як це сталося із Л. Кучмою та В. Януковичем. Отже, вибори можуть як посилити існуючий розподіл влади, так і спричинити виникнення конфліктів у країні.

Підтримка та довіра громадян, консолідація суспільства навколо фігури легітимно обраного президента запобігає утворенню системних протиріч між інститутами держави та громадянським суспільством, виникненню гострих конфліктів та кризових явищ у політичному процесі. Запорукою передбачуваності та стабільності політичного ладу в країні є легітимність набуття та реалізації політичної влади, зокрема президентської, адже вільне обрання президента шляхом декоративних виборів є не лише показником довіри до нього та його підтримки у суспільстві, а й гарантією демократичного поступу держави.

Пропрезидентські партії і фракції в парламенті. Політичні партії, які мають своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, є суб'єктами висування кандидатів на пост Президента України. Участь громадян у політичних партіях загалом та фракціях і групах, зокрема, унормовується вітчизняним законодавством, насамперед, Конституцією України, де зазначено, що політичні партії в Україні «сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах» (ч. 2, ст. 36).

Принципово великої ваги політичні партії набувають тоді, коли вони у ролі пропрезидентських політичних сил долучаються до розробки та реалізації державної стратегії розвитку. У цьому контексті особливу роль грають парламентські фракції та групи, а участь народного депутата, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) є обов'язковою і закріплюється на конституційному рівні. Відповідно, повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі: «невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції (п. 6, ч. 1, ст. 81).

У 2014 р. згадану конституційну норму було уточнено таким чином: «У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення» (ч. 5, ст. 81). Запровадження на парламентських виборах 1998 р. в Україні пропорційної виборчої системи сприяло підвищенню статусу й ваги політичних партій як важливих суб'єктів

політичного життя країни. Цей чинник спровокував пожвавлення процесу формування політичних партій, які відбивали інтереси регіональних еліт. Відповідно зростала їх роль й у виборах глави держави.

Щоправда, на президентських виборах 2004 р. законодавець обмежив участь у виборах «молодих» політичних партій серед яких були й нашвидкоруч зроблені технологічні проєкти. Так, кандидата на пост Президента України мала висувати партія, що зареєстрована не пізніш як за рік до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніш як за рік до дня виборів (ст. 44, ч. 2). Водночас, зазначене положення вочевидь віддавало перевагу великим політичним партіям, члени яких займали ключові позиції в українському політикумі. Пізніше таку норму, як недемократичну, було вилучено із вітчизняного законодавства. Уявлення про структуру партійного представництва пропрезидентських політичних сил у Верховній Раді України дає табл. 2.2.

Влада президента країни значною мірою обумовлена рівнем його підтримки в парламенті, яку не завжди уособлює більшість. Інколи складається ситуація, коли пропрезидентська партія (блок) не має більшості в парламенті. Особливості такого розкладу політичних сил у напівпрезидентських республіках розкриває поняття «когабітація». За свідченням вітчизняних політологів А. Романюка й В. Мельника, поняття «когабітація» почали використовувати у політичній науці щодо характеристики взаємовідносин президента та глави уряду у Франції між 1986 та 1988 рр. Оскільки, виконавча влада президента та прем'єр-міністра в умовах напівпрезидентської форми правління взаємопов'язані, тому реальна реалізація їхніх конституційних повноважень залежить від партійного представництва глави держави та більшості в парламенті. «Особливістю когабітації було те, що президент за умов опозиційної щодо нього парламентської більшості втрачав право визначально впливати на призначення прем'єр-міністра і був змушений вносити на розгляд

парламенту ту кандидатуру, яку йому пропонувала парламентська більшість» [234, с. 69]. Характерно, що в Україні явище когабітації поширення не отримало (табл. 2.3).

Таблиця 2.2

Структура пропрезидентських фракцій і груп у ВРУ (1999–2019)

Президент України	Верховна Рада України	Депутатські фракції і групи (кількість) у Верховній Раді України
Леонід Кучма 19 липня 1994 р. – 23 січня 2005 р.	ВРУ III скликання (12.05.1998 – 14.05.2002)	КПУ (123); НРУ (46); Виборчий блок «За правду, за народ, за Україну!» (35); Партія Зелених України (19); НДП (28); ВО «Громада» (18); ПСПУ (16); СДПУ (о) (17) та ін. з представництвом < 10 осіб
Віктор Ющенко 23 січня 2005 р. – 25 лютого 2010 р.	ВРУ IV скликання (31.03.2002 – 25.05.2006)	Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (112); Блок «За єдину Україну!» (101); КПУ (65); СДПУ (о) (24); СПУ (23); Блок «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (22) та ін. з представництвом < 10 осіб
	ВРУ V скликання (25.05.2006 – 23.11.2007)	Партія регіонів (189); Блок Юлії Тимошенко (129); Блок «Наша Україна» (81); СПУ (33); КПУ (21)
	ВРУ VI скликання (23.11.2007 – 12.12.2012)	Партія регіонів (175); Блок Юлії Тимошенко (156); Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (72); КПУ (27); Блок Литвина (20)
Віктор Янукович 25 лютого 2010 р. – 22 лютого 2014 р.	ВРУ VII скликання (12.12.2012 – 27.11.2014)	Партія регіонів (193); ВО «Батьківщина» (112); Партія «УДАР» (44); Комуністична партія України (34); ВО «Свобода» (42)
Олександр Турчинов (в.о.) 23 лютого 2014 р. – 7 червня 2014 р.		
Петро Порошенко 7 червня 2014 р. – 20 травня 2019 р.		
Володимир Зеленський 20 травня 2019 р. – по теперішній час.	ВРУ VIII скликання (27.11.2014 – 29.08.2019)	Народний фронт (100); Блок Петра Порошенка (153); Об'єднання «Самопоміч» (35); Опозиційний блок (29); Радикальна партія Олега Ляшка (28); ВО «Батьківщина» (23)
	ВРУ IX скликання (29.08.2019 – по теперішній час)	Фракція політичної партії «Слуга народу» (245); Фракція політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» (44); Фракція політичної партії «Європейська солідарність» (27); Фракція політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (24); Депутатська група «Партія «За майбутнє» (23); Фракція політичної партії «Голос» (20); Депутатська група «Довіра» (20); Позафракційні (19)

Джерело: складено автором за даними з [148].

Таблиця 2.3

Структура пропрезидентської більшості у ВРУ (III–IX скликань)

Верховна Рада України, скликання	Парламентська більшість
ВРУ III скликання (12.05.1998 – 14.05.2002)	<i>Пропрезидентсько-ситуативна:</i> фракції на основі НРУ, НДП, СДПУ(о), «Трудової України», Партії зелених, «Громади», «Батьківщини», «Реформи-Конгрес»; депутатські групи «Відродження регіонів», «Незалежні»
ВРУ IV скликання (31.03.2002 – 25.05.2006)	<i>Пропрезидентська по відношенню до Л. Кучми:</i> фракції на основі блоку «За Єдину Україну», СДПУ (о), групи мажоритарників, позафракційні
ВРУ V скликання (25.05.2006 – 23.11.2007)	<i>Пропрезидентсько-ситуативна:</i> Коаліція демократичних сил («Наша Україна», БЮТ, СПУ). <i>Опозиційна до Президента:</i> Антикризова коаліція (Партія регіонів, КПУ, СПУ)
ВРУ VI скликання (23.11.2007 – 12.12.2012)	<i>Ситуативно-пропрезидентська по відношенню до В. Ющенка:</i> Коаліція демократичних сил (БЮТ, НУНС); Коаліція «Національного розвитку, стабільності та порядку» (БЮТ, НУНС, Блок Литвина). <i>Пропрезидентська по відношенню до В. Януковича:</i> Коаліція «Стабільність і реформи» (Партія регіонів, КПУ, Блок Литвина, «тушки» з інших фракцій)
ВРУ VII скликання (12.12.2012 – 27.11.2014)	<i>Пропрезидентська по відношенню до В. Януковича:</i> Партія регіонів, КПУ, позафракційні. <i>Опозиційна по відношенню до В. Януковича:</i> Коаліція «Європейський вибір» («Батьківщина», УДАР, «Свобода», «Економічний розвиток», «Суверенна європейська Україна», позафракційні)
ВРУ VIII скликання (27.11.2014 – 29.08.2019)	<i>Пропрезидентська по відношенню до П. Порошенка до 2016 р.:</i> Коаліція «Європейська Україна» (БПП, «Народний фронт», «Самопоміч», «Батьківщина», РПЛ). <i>Пропрезидентська по відношенню до П. Порошенка після 2016 р.:</i> Коаліція «Європейська Україна» (БПП, «Народний фронт»)
ВРУ IX скликання (29.08.2019 –)	<i>Пропрезидентська:</i> «монобільшість» фракції політичної партії «Слуга народу»

Джерело: складено автором за даними з [148].

Державні адміністрації. Важливим чинником унормування і легітимації президентської влади є участь глави держави у формуванні державних адміністрацій. Відповідно до Конституції України, «Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України» (ч. 3, ст. 118). Водночас, «голови місцевих державних адміністрацій, при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і

Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня» (ч. 4, ст. 118).

Безпосередньо діяльність державних адміністрацій унормовується низкою правових актів, де базовим є Закон України «Про місцеві державні адміністрації», прийнятого у квітні 1999 р. [206]. На зауваження фахівців з державного управління, за допомогою цього закону, «влада намагалася звести до мінімуму протиріччя між державними адміністраціями і радами на обласному і районному рівнях. Однак вплив голів місцевих державних адміністрацій на формування порядку денного та процес ухвалення рішень у місцевих радах залишився таким, як і раніше» [130, с. 70]. Щоправда, «недосконалість системи організації влади на центральному, місцевому й регіональному рівнях, а також неконституційність окремих положень означеного закону, вимагала постійного його корегування – щороку, починаючи з 2001 р. (за винятком 2002-го) до закону вносилися численні зміни» [12, с. 262].

Зокрема, у законі зазначено, що «місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою» (ч. 2, 3, ст. 1). За законом голови державних адміністрацій не лише призначаються Президентом за поданням Кабміну, як про цей йдеться у Конституції України – їх повноваження обмежуються строком каденції глави держави: «голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України» (ч. 2, ст. 8).

Кандидатури на посади голів районних державних адміністрацій вносяться головами відповідних обласних державних адміністрацій. Водночас, «Президент України може порушити перед Кабінетом Міністрів України питання про призначення головою місцевої державної адміністрації

іншої кандидатури» (ч. 4, ст. 8). Зазначена норма закону вочевидь підсилює вагомість впливу глави держави на формування місцевих державних адміністрацій. До того ж, повноваження голів місцевих державних адміністрацій можуть бути припинені Президентом України «за його ініціативою» (п.5, ч. 2, ст. 9).

Місцеві державні адміністрації та їх голови при здійсненні своїх повноважень не лише відповідальні перед Президентом України та Кабінетом Міністрів України (ч. 1, ст. 30), голови обласних державних адміністрацій зобов'язані інформувати Президента України і Кабінет Міністрів України та щорічно звітувати перед ними про виконання місцевою державною адміністрацією покладених на неї повноважень, а також суспільно-політичне, соціально-економічне, екологічне та інше становище на відповідній території, вносити пропозиції з питань удосконалення чинного законодавства України і практики його реалізації, системи державного управління (ч. 3, ст. 30).

Щорічні послання Президента України. Важливим інституційним чинником забезпечення легітимності Президента України, закріпленим на конституційному рівні, є право і обов'язок глави держави звертатися з посланнями до народу та щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України (п. 2, ст. 105 Конституції України). Методичний і науковий супровід підготовки проектів щорічних послань Президента України до Ради здійснює Національний інститут стратегічних досліджень, який є базовою науково-дослідною установою аналітико-прогнозного супроводження діяльності Президента України. За Л. Кучми послання містили ґрунтовний аналіз внутрішнього і зовнішнього становища, визначали стратегію розвитку країни. Так, у посланні 2002 р. глава держави зазначив, що початок третього тисячоліття має особливе значення для України, яка «повинна не декларативно, а за глибинним змістом державного буття стати сучасною європейською державою, яка б, систематизувавши кращі національні

традиції, йшла в ногу з європейськими та світовими процесами, адекватно й ефективно відповідала на виклики глобалізації» [185, с. 13]. Проте, послання іншого Президента України В. Ющенка, за твердженням вчених, були «політичними деклараціями» [161, с. 300].

Інститут щорічних послань до Верховної Ради України та звернень до народу активно використовує нинішній Президент України В. Зеленський. Звертаючись до українського парламенту 20 жовтня 2020 р. глава держави заявив, про те що час змінювати традиції, що «раніше депутатам роздавали величезний талмуд, який вони не збиралися читати, а Президент не збирався виконувати». Відповідно до вимог часу послання зараз можна завантажити за QR-кодом і прочитати у зручний для людини час. В. Зеленський запропонував новий формат послань, який поєднуватиме зустрічі з представниками від областей і звіт щодо виконання своєї передвиборної програми [184].

Отже, інституційна структура легітимації владних повноважень та особи глави держави включає сукупність інститутів, механізмів, форм і процедур, визначених у Конституції України. Статус глави держави, верховного головнокомандувача, особи, яка здійснює вирішальний вплив на призначення ключових міністрів і високопосадовців, усе це має потужний легітимаційний потенціал. До того ж, величезні можливості щодо легітимації президентської влади мають державні інституції, які здійснюють вплив на всю структуру виконавчої влади – АПУ/ОПУ й, до недавнього часу, державні адміністрації. Одним із суттєвих чинників легітимації глави держави є те, що президент обирається на загальнонаціональних виборах й має підтримку більшості громадян України. За умови наявності пропрезидентської більшості в парламенті глава держави може здійснювати вирішальний вплив на прийняття законів, що своєю чергою сприяє зростанню його політичної ваги і, відповідно, потенціалу його легітимності.

Висновки до розділу 2

Отже, нормативно-правова база легітимації президентської влади в Україні базується на широкому колі вітчизняних і міжнародних політико-правових актів, де визначальну роль грає Конституція України. За відсутності сучасного закону про Президента України, структура, функції, повноваження, процедури обіймання посади тощо, регламентуються положеннями Конституції України, що наражає Основний Закон на небезпеку перманентного перегляду його положень. Загалом українське законодавство стало інституційно-правовим фундаментом для реалізації не лише технологій легітимації, а й делегітимації президентської влади через низьку політичну культуру, поширення практик правового нігілізму та внаслідок тривалого процесу деградації конституціоналізму в Україні.

Недотримання політичною владою принципу верховенства права, вибіркове застосування та систематичне порушення нею правових норм, правил і процедур, а також перманентна практика «зміни правил гри» в електоральному процесі, є складовими конституційно-правових технологій, поширення яких призводить до делегітимації президентської влади в політичному процесі України.

Легітимації Президента України під час виборів сприяла демократизація виборчого законодавства яке перебувало під пильним контролем міжнародної спільноти і, насамперед, фахівців Венеціанської комісії, які після кожних виборів робили слушні зауваження щодо демократичності окремих норм закону про вибори глави держави. Із прийняттям Виборчого кодексу України можна розраховувати на певну стабілізацію виборчого законодавства про вибори Президента України відповідно до європейських правових норм і стандартів. Таким чином, якість виборів Президента України, процедурні характеристики електорального процесу загалом зумовлені рівнем розвитку демократії в країні, якістю інституційної структури, нормативно-правової бази проведення виборів тощо.

Оскільки інституційна структура президентської влади в Україні детермінована формою правління, яка своєю чергою закріплена в Конституції України, то здійснення кроків щодо забезпечення ефективного функціонування інституту Президента України значною мірою залежатиме від політичної реформи, приведення у відповідність до демократичних стандартів і поширених практик діяльності цивілізованих країн інституційної структури вищих органів влади, позбавлення від дуалізму виконавчої влади, подолання надлишкової персоніфікації інституту президентства тощо.

Основні положення розділу автором викладено у таких публікаціях: [261, 263, 265, 326].

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ І НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

3.1. Делегітимація інституту президентської влади в електоральних процесах 1999–2004 рр.

Процес делегітимації передбачає втрату легітимності, втрату підтримки, внаслідок чого президентська влада опиняється в нелегітимному стані. На зміст політичних технологій делегітимації значний вплив справляють економічні, історичні, соціокультурні, психологічні, етико-моральні та інші чинники. Сутність зазначених технологій виявляється у характері внутрішніх взаємозв'язків та закономірностей, які визначають тенденції їх розвитку. Процес делегітимації включає низку етапів, відповідних форм реалізації принципів взаємозв'язку між ними та сукупності політичних технологій, які необхідні для успішного управління цим процесом.

У загальному вигляді структуру технологій делегітимації президентської влади можна представити в такому вигляді: *предмет* – легітимність політика, який обіймає посаду президента; *засоби* – інструменти, що транслюють опосередкований вплив технологій на предмет діяльності; *процедури* – алгоритми та безпосередні заходи щодо досягнення бажаного впливу на предмет діяльності; *умови* – сигнали та запити зовнішнього середовища політичної системи, які потребують агрегування та трансформації в рамках конкретної політичної технології, політичні, економічні, соціальні, часові та просторові чинники тощо; *продукт* – результат впливу технологій на рівень легітимності президента, кількісно-якісні показники якого можна простежити через рівень визнання та довіри до нього у суспільстві.

Початок активного застосування електоральних виборчих технологій припадає на кінець 1990-х рр., що пов'язано із загостренням політичної

боротьби, розвитком ринкових відносин, виходом на політичну арену регіональних політичних еліт, утворенням фінансово-промислових груп і кланів, які через систему партійного представництва, депутатський корпус, підтримки «свого» президента тощо намагалися захистити корпоративні інтереси або примножити власні статки.

Чинником, який суттєво вплинув на розвиток сфери використання політичних технологій стало збільшення кількості політичних партій центристського спрямування, які посунули на периферію політичного процесу традиційні «ліві» і «праві» партії. Практичне втілення цей процес отримав разом із запровадженням змішаної виборчої системи на парламентських виборах 1998 р. Ішим чинником зазначених змін став розвиток сфери медіа. За свідченням вітчизняних політологів, саме з 1998 р. «у виборчих кампаніях починають активно використовуватись засоби масової інформації» [17, с. 44].

У наступних виборчих кампаніях, включно з президентськими виборами 1999 р., використання виборчих технологій стало набагато активнішим. Загалом виборчі технології розуміються, як «сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливорюють вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію» [182, с. 76].

Електоральному процесові на кожному із етапів його перебігу притаманні специфічні форми застосування технологій. Його офіційна структура унормована у Виборчому кодексі України та включає такі етапи: 1) висування та реєстрація кандидатів у депутати; 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій; 3) проведення передвиборчої агітації; 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 6) голосування; 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; 8) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій (ст. 137).

Вибори Президента України 1999 р. Чергові вибори Президента України, які відбулися 1999 р., мали певну специфіку. На відміну від попередніх, вони проходили в умовах чинності нової Конституції України. У виборах 1999 р., що проходили у два тури, у жовтні та листопаді, взяли участь 13 зареєстрованих ЦВК кандидатів у Президенти України, причому 12 з них були депутатами Верховної Ради України й репрезентували політичні партії.

31 жовтня 1999 р. пройшов перший тур виборів Президента України. Ніхто з тринадцяти кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, а тому все мало вирішитися в другому турі, у який вийшли Л. Кучма та П. Симоненко. У другому турі 14 листопада українці, вибираючи між чинною владою та комуністом, віддали перевагу Л. Кучмі, який набрав майже 16 млн голосів, П. Симоненко – понад десять (табл. 3.1).

Критерієм оцінки рівня довіри суспільства до виборів слугує активність виборців на виборчих дільницях у день голосування. Від активності виборців безпосередньо залежить і легітимність влади. Чим більше людей проголосувало за ту чи іншу політичну силу (кандидата), тим рівень його народної підтримки вищий. На президентських виборах 1999 р. вона була високою. Так, у першому турі голосування (31 жовтня) взяло участь 70,19 % виборців, а у другому (14 листопада) – 74,92 % [24]. Ці показники засвідчують не лише інтерес громадян до виборів, а, насамперед, важливість для них особи, яка очолить державу. Ці показники опосередковано засвідчують якщо не авторитет, то вагомість президентської влади в суспільно-політичному житті громадян України.

Вибори проходили в умовах гострої політичної боротьби та широкого застосування політичних електоральних технологій. Зазначені технології спрямовано і на легітимацію, і на делегітимацію кандидатів у президенти. Вибори проходили відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р.

Таблиця 3.1

**Результати президентських виборів в Україні за регіонами (другий тур –
14 листопада 1999 р.)**

Західні області з переважною більшістю голосів, поданих за Кучму, %			Південні, східні, центральні області, у яких перемога Кучми була переконливою, %		
	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>		<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>
Івано-Франківська			м. Київ	64,8	26,0
Тернопільська	92,3	4,5	Київська обл.	58,5	34,3
Львівська	92,2	4,8	Хмельницька	50,9	42,0
Закарпатська	91,6	5,2	Одеська	52,8	40,6
Волинська	84,5	9,7	Дніпропетровська	56,4	38,1
Чернівецька	75,4	19,2	Донецька	52,9	41,2
Рівненська	73,2	21,4	Севастопольська	50,2	43,7
	76,5	17,2			
Області, у яких перемогли комуністи			Області, у яких ніхто не набрав 50 % голосів		
	<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>		<i>Кучма</i>	<i>Симоненко</i>
Вінницька	33,9	59,2	Житомирська	48,1	45,9
Чернігівська	37,5	56,3	Сумська	48,5	45,9
Полтавська	35,2	57,7	Харківська	46,6	46,5
Черкаська	40,0	52,3	Запорізька	44,8	49,7
Кіровоградська	40,9	52,6	Миколаївська	45,9	49,2
Херсонська	41,9	52,9			
Луганська	40,7	53,9			
АР Крим	44,0	51,2			

Джерело: Колодій А. Між демократією та олігархією: нові гравці на політичній сцені і громадська думка [103, с. 70].

У ході виборчої кампанії використано політичну технологію *створення блоків або коаліцій*. Із 75 політичних партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, рішення про участь у виборах Президента України 1999 р. ухвалили 19 політичних партій: 15 – як самостійні суб'єкти висування претендентів на кандидата у Президенти України і чотири партії – у складі виборчого блоку партій. Такий блок під назвою «Наш Президент – Євген Марчук!» утворили Українська республіканська партія, Українська селянська демократична партія, партія «Християнсько-Народний союз», партія «Соціал-Демократичний Союз».

Коаліція дістала назву «Канівська четвірка» за місцем, де було виголошено публічну заяву опонентів Л. Кучми про утворення політичного альянсу. Чотирма опозиційним політиками, що оголосили про співпрацю під час виборів були: О. Ткаченко – тодішній голова Верховної Ради й водночас представник прихильників комуністичної ідеології, О. Мороз – лідер Соціалістичної партії України, Є. Марчук – колишній очільник СБУ та

четвертий Прем'єр-міністр України, В. Олійник – голова міської ради м. Черкаси, президент Асоціації міст України.

Склад кандидатів мав за мету продемонструвати єдність і консолідацію опозиції, коли поряд із прихильниками комуністичних ідей є представник поміркованих соціалістів, а також осіб, які мають безпосереднє відношення до силових структур та місцевого самоврядування. Вони мали висунути на президентських виборах єдиного кандидата від опозиційних сил [70]. За свідченнями учасників, «Канівська четвірка» ставила за мету зруйнувати біполярну схему виборів, прорвати інформаційну блокаду та організувати громадський контроль за підрахунком голосів [88].

Ефективною технологією команди Л. Кучми на президентських виборах 1999 р., яка фактично зіграла вирішальну роль, стало штучне створення для електорату «вилки» вибору – це була технологія, так званого, *«меншого лиха»*. Її реалізовано через цілеспрямований інформаційний вплив на свідомість виборців з метою формування електоральних настроїв, які б спонукали зробити політичний вибір не «за» певного кандидата, а «проти» чітко визначеного, якого, водночас, послідовно «демонізують». Своєрідним «спаринг партнером» політтехнологами діючого президента було обрано комуніста П. Симоненка, – дискредитація якого здійснювалася через апелювання до виборців із меседжами про повернення у комуністичне минуле. Наприклад, в агітаційні пісні А. Лорак та Л. Вінна «Голосуй по уму, голосуй за Кучму» лунали такі слова: «Нам не надо старой красной лжи», які виборці могли легко декодувати як заклик не підтримувати кандидата від Комуністичної партії [286].

Аналіз президентської кампанії 1999 р. в Україні дав змогу вітчизняним аналітикам і політологам говорити про застосування «російського сценарію» виборів. За твердженням М. Кармазіної, хід української президентської кампанії та гасла другого туру (стосовно реформатора Л. Кучми та «вчорашнього» П. Симоненка), «разюче

нагадували президентські вибори 1996 року в Росії, де у другий тур поряд з Б. Єльциним вийшов лідер Комуністичної партії Г. Зюганов» [92, с. 250].

Поширеною технологією легітимації претендента від влади і, навпаки, делегітимації його опонентів на президентських виборах 1999 р., стало застосування *адміністративного ресурсу* – залучення до участі у виборчій кампанії вертикалі виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, державних установ й організацій тощо, з метою мобілізації додаткових ресурсів, отримання певних преференцій, застосування державними органами примусових або репресивних заходів та інших важелів впливу, що можуть бути в їх розпорядженні, на користь відповідного кандидата.

За свідченням політичних аналітиків, якщо під час президентської кампанії 1991 р. «фактично не фіксувалося істотних адміністративних перешкод протягом кампанії чи фальсифікації під час встановлення результатів голосування, то вже у 1994–1998 рр. відбувається зародження і підсилення феномену, названого пізніше «адміністративним ресурсом». На президентських виборах 1999 р...вплив адміністративного ресурсу став надзвичайно потужним» [297, с. 41].

Так, моніторингова місія ОБСЄ/БДПЛ, під час спостереження за перебігом президентських виборів 1999 р., виявила факти систематичної та скоординованої участі у виборчій кампанії на користь Л. Кучми державних службовців та представників державних установ. Зокрема, спостерігачами ОБСЄ були виявлені такі правопорушення як голосування студентів та медперсоналу лікарень під наглядом безпосередніх керівників, випадки голосування по довіреності та повторного голосування одними і тими ж особами тощо [327, р. 1].

Навпаки, з метою делегітимації президента Л. Кучми широко використовувалась технологія *фейків*. Наприклад, довірена особа кандидата у Президенти України О. Мороза, С. Салов, 30 і 31 жовтня 1999 р. поширював неправдиву інформацію про нібито смерть кандидата в президенти та чинного на той час Президента Л. Кучми від зловживання алкоголем. Ця

інформація поширювалась через листівки, що нагадували офіційний примірник газети Верховної Ради України «Голос України», де була надрукована нібито заява спікера парламенту О. Ткаченка. В тексті повідомлення йшлося про те, що у виборчій кампанії бере участь не справжній Л. Кучма, а його двійник [249].

До Уповноваженого з прав людини надійшли матеріали щодо застосування у передвиборній кампанії фальшивих випусків газет з логотипами «Голосу України» та «Сільських вістей» (м. Тернопіль, тираж – 683 487 примірників), метою яких була дискредитація окремих кандидатів у Президенти України [93, с. 237–238].

Під час президентської кампанії 1999 р., також реалізовано технологію делегітимації кандидата в президенти через *дискредитацію його найближчого оточення*. Уперше в історії незалежної України цю технологію було реалізовано за допомогою такого методу як *політичний теракт*. 2 жовтня 1999 р. було здійснено замах на кандидата в президенти Н. Вітренко. Невідомі здійснили напад на кандидатку та групу її прихильників коли вони виходили з будівлі Будинку культури Інгулецького гірничо-збагачувального комбінату, одразу після зустрічі з місцевими виборцями. Нападники кинули в групу прихильників кандидатки дві гранати РГД-5. Через вибухи постраждало понад сорок людей, четверо з них були госпіталізовані у тяжкому стані. Н. Вітренко дістала незначні поранення і після надання першої медичної допомоги залишила лікарню. Через підозру в організації теракту було затримано співробітника місцевого штабу О. Мороза – С. Іванченка, який залучив до скоєння нападу свого брата В. Іванченка. Слідчі Служби безпеки України висунули їм обвинувачення у посяганні на життя державного діяча, замаху на умисне вбивство за обтяжливих обставин, незаконному носінні і зберіганні боєприпасів. 14 червня 2001 р. братів Іванченків було засуджено до 15 років ув'язнення. Цікавим фактом у цій справі стане те, що указом від 9 грудня 2004 р. президент Кучма помилує С. Іванченка [57].

Ефективним засобом впливу на перебіг та результати виборів є *конституційно-правові технології* – використання норм конституції, законів або інших нормативно-правових актів у потрібному для правлячих сил напрямі. Так у ст. 12 Закону України «Про телебачення та радіомовлення» містились вимоги до ЗМІ щодо поінформування населення про політичні події в Україні, відповідно ЗМІ були зобов'язані висвітлювати діяльність та рішення законодавчої, виконавчої та судової влади, що само по собі не є порушенням [220]. Проте, керівники ЗМІ апелювали до цієї статті, виправдовуючи надмірне висвітлення діяльності, візитів та заходів чинного на той час Президента України протягом усієї виборчої кампанії.

Водночас, Національна телерадіокомпанія скоротила висвітлення роботи парламенту, аргументуючи це тим, що таке висвітлення надає несправедливі переваги у виборчій кампанії кандидатам у президенти, які були депутатами парламенту на той час. Також Національною телерадіокомпанією не було висвітлене звернення спікера парламенту в День Незалежності – це стало приводом звернення О. Ткаченко, який на той був час кандидатом у Президенти України, до Центральної Виборчої Комісії зі скаргою.

До того ж роботу Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, яка була відповідальна за контроль за дотриманням законів та нормативно-правових актів що регулюють діяльність ЗМІ, було заблоковано під час електорального періоду. Це відбулось унаслідок того, що Л. Кучма не надав до її складу чотирьох кандидатів за своєю квотою, через це рада формально не мала права в межах своїх повноважень приймати чи виконувати рішення [327, р. 19–20].

На виборах також використано технологію *«інформаційної блокади»*, сутність якої полягає в обмеженні доступу до ЗМІ опозиційних кандидатів й тотальному домінуванні в інформаційному просторі провладних кандидатів. Моніторингова місія з 27 вересня по 16 листопада 1999 р. провела спостереження за ефіром національних телеканалів у період прайм-тайму. За

його результатами встановлено, що опоненти чинного на той час президента отримували значно менше ефірного часу ніж Л. Кучма. Разом з цим, інформація про Л. Кучму подавалась або в позитивному або в нейтральному світлі, тоді як інформаційний контент про його опонентів носив радше негативне емоційне та змістове забарвлення. У другому турі президентських виборів телеканал УТ-1 присвятив висвітленню діяльності Л. Кучми 86 % відповідного ефірного часу, тоді як П. Симоненко за два тижні між першим і другим туром було приділено лише 11 хв. ефірного часу. По прайм-тайму інших каналів були отримані дані про те, що Л. Кучмі було присвячено: Інтер – 20 із 26 хв., 1+1 – 12 із 15 хв., СТБ 10 із 17 хв. [327].

Однак найбільш резонансною подією стала можлива фальсифікація результатів виборів. За свідченням аналітиків, перемога Л. Кучми (56,25 %) у другому турі виборів над П. Симоненком викликала численні запитання. До такої думки підштовхували факти, що мали місце, приміром, на Сході України. Так, 31 жовтня 1999 р. у Донецькій області вперше була задіяна система кримінального вкидання бюлетенів, чим цілеспрямовано займалися організовані злочинні угруповання. Крім того, у тій же Донецькій області у першому турі переміг П. Симоненко, виборовши перемогу у 19 із 23 округів області та здобувши 39 % голосів, а Л. Кучма – 31 %. Показово, що 11 % отримала Н. Вітренко – лідерка Прогресивної соціалістичної партії і більше ніж 6 % – О. Мороз – голова Соціалістичної партії України. Можна було очікувати, що у другому турі виборів їх голоси скоріше за все будуть віддані за комуніста П. Симоненка, а ніяк не за Л. Кучму. Однак, у другому турі 14 листопада – П. Симоненко переміг чомусь лише у двох округах. Тож переможцем виявився Л. Кучма, здобувши 52 % голосів виборців [92, с. 250].

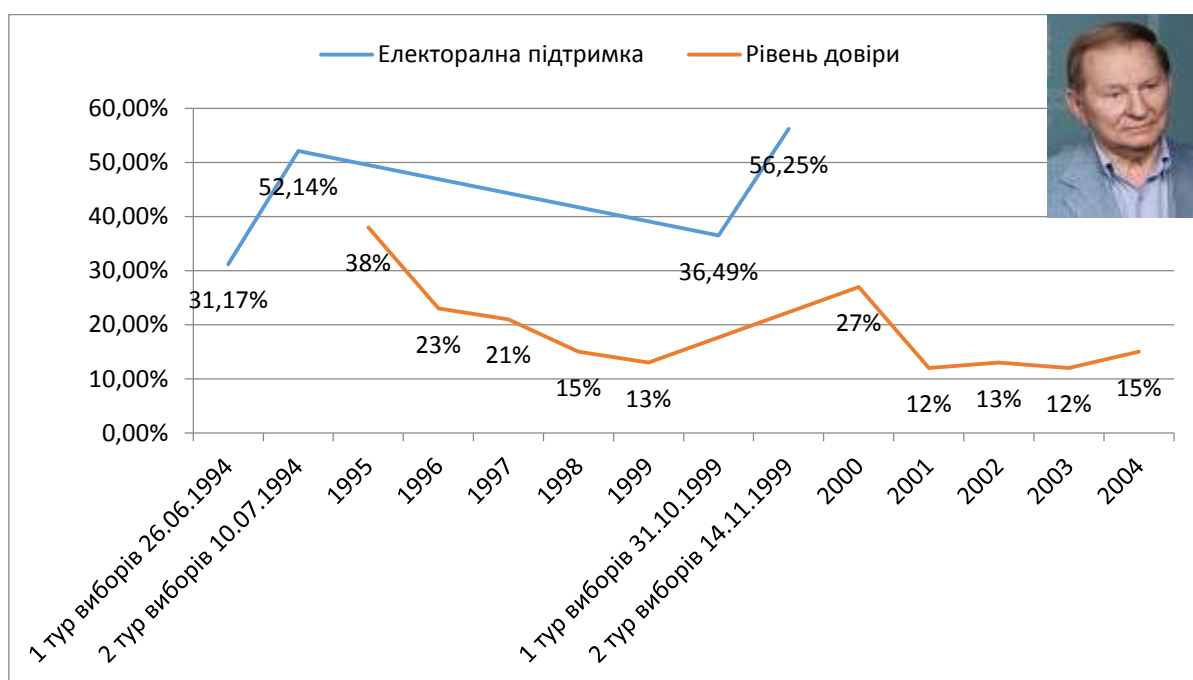
Зокрема, у своєму підсумковому звіті про перебіг президентських виборів 1999 р. міжнародна місія спостерігачів за виборами зробила загальний висновок про «незадовільність дотримання виборчого законодавства та неприйнятність тих аспектів виборчого процесу у яких було виявлено недотримання Україною зобов'язань в рамках членства в ОБСЄ».

Особливу увагу МСВ звертала на те, що виборці втратили довіру до виборчого процесу ще до оголошення офіційних результатів – «за результатами соціологічних опитувань, 68 % громадян очікували що вибори будуть сфальсифіковані» [327, с. 33].

Опосередкованим свідченням сумніву щодо перемоги Л. Кучми у чесній боротьбі, є вкрай низький рівень довіри до нього, як до президента напередодні виборів (табл. 3.2). За даними моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України у 1998 р. Л. Кучмі «Зовсім не довіряли» – 38,5 % громадян, «Переважно не довіряли» (22,3), вагалися з відповіддю – 28,3 %. Водночас «Переважно довіряли» і «Цілком довіряли» відповідно 7 і 2,7 % [284, с. 460].

Таблиця 3.2

Рівень довіри та електоральна підтримка Л. Кучми (1994–2004)

Джерела: [24; 224].

Отже, рівень довіри до Л. Кучми на початку його першої президентської каденції перебував на рівні 38 %, однак до її завершення він впав до 13 %. Перед політтехнологами Л. Кучми постало складне завдання щодо збільшення рівня легітимності влади президента. Для розв'язання цієї проблеми було запрошено російських політтехнологів, які мали успішний

досвід застосування політичних технологій під час президентських виборів 1996 р. у Росії. За їх допомогою вдалося досягти результату 36,49 % у першому турі президентських виборів 1999 р. Цей показник вже був практично на рівні довіри електорату до Л. Кучми на початку його першої президентської каденції. Застосування технології *«спаринг партнера»* стало ключовим фактором, який забезпечив Л. Кучмі перемогу у другому турі президентських виборів з результатом 56,25 %. Проте, за рік до завершення другої президентської каденції рівень довіри до Л. Кучми знов опустився до рівня 13–15 %, що пов'язано із гучними політичними скандалами які стали основним чинником делегітимації президентської влади Л. Кучми.

Вибори Президента України 2004 р. Наступні вибори Президента України відбувалися відповідно до Закону України «Про вибори Президента України» від 6 квітня 2004 р. Вибори проходили в умовах політичної нестабільності й перманентних політичних криз. Подібно до інших пострадянських країн конфлікти виникали між урядами, які вважалися прихильниками реформ й парламентом, який нібито був основним противником реформ. Поясненням тому є те, що політичній еліті не вдалося створити ефективного і стабільного інституційного каркасу. Водночас, Л. Кучма призупинив зазначені негативні тенденції під час свого другого терміну перебування на посаді глави держави. Разом з прем'єр-міністрами В. Ющенком і А. Кінахом президент зміг сформувати реформаторські уряди. Невеличке економічне зростання та структурна реформа сприяли припиненню економічного спаду [188, с. 10].

Президентські вибори 2004 р. проходили в умовах, коли громадську думку визначало переконання, що саме президент несе основну відповідальність за соціально-економічні проблеми і негаразди, які існували у суспільстві. Попри успіхи в економіці, робота діючого на той час президента на посаді глави держави оцінювалася громадянами дуже низько: у 2002–2004 рр. у 3,0–3,2 бали за десятибальною шкалою [285, с. 14].

Логіка передвиборчої стратегії базувалася на високому рівні авторитету й популярності В. Ющенка – саме лідер «Нашої України» впродовж останніх двох-трьох років користувався найбільшою підтримкою населення. Причиною тому, його успішна діяльність у сфері реформування економіки та фінансів в ролі голови Національного банку України (1993–2000) та Прем'єр-міністра України (2000–2001). Зокрема, номінальні грошові доходи населення за 12 місяців 2000 р. у порівнянні з аналогічним періодом минулого року зросли на 40,2 %, а реальні – на 6,3 %. У повному обсязі виконано зобов'язання щодо виплати пенсій тощо [92, с. 302].

На початку 2004 р., за результатами загальнонаціонального дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, В. Ющенко із 22,2 % займав верхній рядок у президентському рейтингу. П. Симоненко із 13,2 % в ньому був другим. В. Янукович мав 10,1 % підтримки, О. Мороз і Ю. Тимошенко – по 5,6 %, Н. Вітренко – 4,0 %, В. Медведчук – 3,5 %, С. Тігіпко – 2,5 %, В. Литвин – 2,3 %, Є. Марчук – 1,8 % голосів респондентів [314, с. 3].

Проте із часом наближення виборів спостерігалася тенденція до поступового зближення показників електоральної підтримки основних претендентів. Це дозволяло оцінювати їх шанси на перемогу як рівні. Водночас у тогочасного прем'єра (В. Януковича) були значно більші можливості для використання адмінресурсу, що своєю чергою збільшувало його виборчі можливості. Президент України Л. Кучма формально дистанціювався від виборчої кампанії, але його адміністрація, уряд, уся вертикаль влади «масштабно і демонстративно працювали на Віктора Януковича, відверто обмежуючи дії його конкурентів» [188, с. 35].

Рівень електоральної демократії в Україні станом на 2004 р. на твердження вітчизняних політологів О. Лісничука та О. Сушка призвів до того, що «виборче право громадян перетворилося на фікцію: практично в усіх випадках переможець виборів заздалегідь відомий, і це саме та особа, яку визначає виконавча влада. Така ситуація призводила до подальшої

деградації відносин між владою і суспільством та зневіри громадян у демократичних інститутах» [297, с. 41].

Особливістю виборів Президента України 2004 р. була велика кількість кандидатів на цей пост – 24, причому 17 із них висунули з'їзди політичних партій – це найбільша на той час кількість кандидатів, які виборювали найвищу в державі посаду. До того ж, не було утворено жодного виборчого блоку партій, усі політичні партії виступили у виборчому процесі самостійними суб'єктами. Свідченням великої уваги суспільства до виборів стала висока активність виборців. Так, на першій тур виборів (31 жовтня) прийшли 74,56 % виборців, а на друге повторне голосування (26 грудня) – 77, 2 % [27].

Вибори Президента України 2004 р. проходили на тлі гострого протистояння між владою та опозицією, які використовували всі можливі засоби для дискредитації одне одного. Кандидат від влади намагався максимально використати адміністративний ресурс та фінансові можливості держави. Одним із завдань його команди було створення В. Януковичу, який на той час був Прем'єр-міністром України, іміджу захисника народу. З цією метою напередодні виборів прийнято низку постанов, щодо підвищення соціальної захищеності малозабезпечених верств населення, серед яких 24 липня вийшла Постанова Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення» [204].

Зловживання державними ресурсами на користь прем'єр-міністра засвідчило нехтування фундаментального принципу розрізнення державних і партійних політичних інтересів. У 22 регіонах країни спостерігачами було помічено, що місцеві органи виконавчої влади вели агітацію на підтримку В. Януковича. У 18 регіонах виборчий штаб В. Януковича розміщався у будівлі державної установи. У двох випадках спостерігачами було встановлено, що орендна плата не сплачувалася, у п'яти регіонах спостерігачі підтвердили нерівність умов оренди для всіх кандидатів. Також, встановлено факти організації мережі, що займалась прямим «грошовим заохоченням» виборців.

У східних регіонах команда В. Януковича широко використовувала документи, що називалися «соціальними угодами», які пропагували деякі ГО. За їх допомогою люди могли звертатися з проханнями до В. Януковича про поліпшення своїх умов життя. Втім, залишалося незрозумілим, як громадські організації чи кандидат могли задовольнити прохання виборців без підтримки з боку державної адміністрації та фінансування [282, с. 21].

На зміну технології «інформаційної блокади», що була застосована провладною командою у 1999 р., прийшли більш витончені технології цензурування в інформаційному просторі. Командою В. Януковича була застосована технологія так званих «темників» – різновид технологій маніпулювання інформаційним простором, що реалізується через надання прямих вказівок щодо форми та змісту висвітлення інформаційного контенту. Ця технологія загалом обмежувала вільний доступ людей до збалансованої інформації. «Темники», за інформацією ЗМІ, народжувалися десь у кабінетах адміністрації президента і були фактично, «свого роду анонімними рекомендаціями телеканалам, періодичним виданням, що і як висвітлювати» [92, с. 286].

Слід зазначити, що ЗМІ здебільшого не об'єктивно висвітлювали події передвиборчої кампанії. За висновками, проведеного Академією української преси та Інститутом соціології НАН України соціологічного дослідження, проведеного влітку 2004 р., спостерігалася диспропорція уваги на користь урядово-парламентської коаліції і культивування її позитивного іміджу. При цьому опозиція опинялася на периферії потоку новин. Дослідження показало, що лідер найвпливовішого опозиційного блоку В. Ющенко розмовляв в ефірі у 8,5 разів менше за кандидата від влади [104, с. 2].

Опозиція мала практично єдину можливість транслювати свої думки до виборців через незаангажований «5-й канал», який за свою політичну позицію неодноразово й потерпав: він пережив арешт банківських рахунків, позбавлення ліцензії, а також анулювання договорів з вісьмома операторами кабельного телебачення в Донецькій, Дніпропетровській і Закарпатській

областях. Чотири оператори донецького та полтавського регіонів не транслювали його всупереч умовам своїх ліцензій. Два оператори на Дніпропетровщині перевели канал в дорогі пакети. В Кіровограді різали кабель телевізійників, у Львові ламали передавач і систему енергозбереження. Врешті-решт народний депутат В. Сівкович подав судовий позов, який міг призвести до закриття каналу взагалі. Це змусило журналістів відстоювати право на життя свого ЗМІ шляхом голодування [13, с. 78–79].

У період між першим і другим турами виборів творчі працівники багатьох телеканалів виступили із заявою, у якій оголосили, що відмовляються подавати перекручену інформацію про виборчу кампанію. Вони пояснювали свій крок грубим тиском на ЗМІ збоку представників влади, які змушують телеканали і їх власників висвітлювати події в спотвореному вигляді або взагалі замовчувати суспільно важливі події. На 29 жовтня 2004 р. під заявою телевізійників підписались 250 журналістів. Серед них працівники «5 каналу», «1+1», «Першого Національного», СТБ, ТРК «Україна», ТРК «Ера», медіацентру «Кандидат», регіональних телекомпаній Харкова, Львова і Тернополя [316, с. 23].

На виборах поширеним також стало використання прийомів та засобів з арсеналу «чорного» піару. Хоча негативні агітаційні матеріали було спрямовано проти обох основних кандидатів, проти В. Ющенка їх застосовували систематично. Листівки і плакати «невідомого походження» часто змальовували В. Ющенка як затятого українського націоналіста, налаштованого проти Росії. Пропагандистські матеріали, які начебто належали В. Ющенку, містили заклики до витіснення росіян з Криму, ширилися чутки про дискримінацію російськомовного населення у разі його перемоги. Хоча ні сам В. Ющенко, ні жоден з працівників його штабу ніколи не виголошували подібних ідей, це знайшло певний відгук у східних та південних областях й дедалі більше загострювало передвиборчу поляризацію [282, с. 20–21].

У цьому контексті вочевидь простежується використання технології *розколу України* на два і більше ворогуючих таборів, де в основу соціокультурних поділів покладено чинники мови, релігії, історичної пам'яті, а також вектори цивілізаційного розвитку. Зокрема, йдеться про радянську та власне сучасну європейську цивілізації. Для носіїв першої характерними є патерналізм й утриманство, відірваність від національних коренів (так званий інтернаціоналізм), антизахідництво, ірраціональне русофільство та інші риси посткомуністичної субкультури, які супроводжуються неготовністю усвідомлювати себе громадянином незалежної України і пов'язувати з нею власну долю. Такий електорат поділяли ортодоксальні ліві та їх «спадкоємець» В. Янукович.

Важливо підкреслити, що 64 % українських виборців вважали: результати народного волевиявлення будуть тією чи іншою мірою сфальсифіковані, причому 30,4 % респондентів соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова, дотримувались думки, що фальсифікації суттєво спотворять картину електоральних настроїв в Україні [65, с. 2].

Другий тур виборів, який відбувся 21 листопада 2004 р., на момент коли було опрацьовано 99,38 % бюлетенів, засвідчив, що В. Януковича нібито підтримали 49,42 % виборців, а В. Ющенко – 46,7 % [287]. Підставою для сумнівів у достовірності результатів, які оприлюднювала ЦВК, стали дані екзит-полів – вони засвідчували перемогу на виборах В. Ющенко. «Національний екзит-пол» віддав лідеру «Нашої України» 54 % голосів, кандидату від влади – 43 %. За даними ж екзит-полу «Вибір народу», В. Ющенко набрав 49,7 % голосів, В. Янукович – 46,7 % [47, с. 186].

Після закінчення голосування і оприлюднення перших результатів виборів штаб В. Ющенко назвав вибори грубою фальсифікацією і закликав народ до організованого руху опору на захист чесних виборів. Інакше, як фальсифікацією, їх дійсно важко було назвати, адже такого тиску і таких масштабних порушень не було у жодній виборчій кампанії. Надвисока активність виборців на деяких виборчих дільницях стала ще одним доказом

цього. Її можна було хіба що порівняти із активністю виборців під час голосування в тоталітарних державах. Так, якщо у першому турі на Донеччині голосувало 78 % громадян, то у другому – майже 97 %. У Луганській області цей показник становив відповідно 75 і 89,5 %. За твердженням штабу В. Ющенка, на деяких дільницях Луганщини проголосувало 100 % і більше виборців.

У цих двох східних областях України не було допущено спостерігачів від опозиції та міжнародних спостерігачів. Зокрема, у Донецькій області на 900 дільницях працювало лише 19 членів комісії від опозиції. На окремих дільницях понад 10 % громадян голосували за місцем проживання. Так, у Миколаївській області вдома проголосувало до 30 % виборців. Загалом, за другий тур виборів штаб В. Ющенка зафіксував 11 тис. 110 порушень закону [13, с. 101–102].

Згідно моніторингових звітів ОБСЄ/БДПЛ, визнанню нелегітимними підсумків президентських виборів 2004 р. сприяли такі чинники: велика кількість недоліків та прогалин у виборчому законодавстві; зловживання адміністративним ресурсом; заангажованість ЗМІ та відсутність плюралізму у висвітленні політичної інформації; обмеження свободи мирних зібрань; порушення правил політичної агітації та широке застосування «брудних» політичних технологій; неефективність та незадовільні результати роботи виборчих комісій на усіх рівнях тощо.

Виявлені факти застосування згаданих політичних технологій унеможливлювали дотримання засадничих принципів демократичності електорального процесу. Відповідно місія ОБСЄ/БДПЛ зробила негативний висновок про перебіг президентської виборчої кампанії 2004 р. [282], що обумовило невизнання легітимності підсумків виборів та невизнання легітимності В. Януковича західною міжнародною спільнотою.

Так, не визнали результати виборів, оголошені ЦВК Сполучені Штати Америки. Секретар Державного департаменту К. Пауел закликав переглянути результати виборів, у протилежному випадку, за його словами, США

розглядатимуть можливість застосування індивідуальних санкцій щодо відповідальних за фальсифікацію виборів. Європейський Союз, у свою чергу наголосив, що оголошені ЦВК результати виборів Президента України не відбивають реальне волевиявлення українського народу. «Другий тур президентських виборів відбувся з порушенням міжнародних стандартів демократичних виборів...Тож не дивно, що результат виборів призвів до глибокого розколу в українському суспільстві», – йдеться в заяві. Комітет закордонних справ Європейського парламенту наголошував, що Президент України, «якого було обрано шляхом порушень, не викликає довіри міжнародного співтовариства, що зашкодить інтересам України». Крім того, Європарламент був переконаний, що «вибори в Україні були маніпуляцією і що результат, оголошений ЦВК, було сфальсифіковано, а в такому разі він не може бути визнаний». Також не визнала результатів виборів Президента України Канада, оскільки їх було сфальсифіковано. Про це заявила віцепрем'єр цієї країни А. МакЛеллан у своєму виступі в канадському парламенті. До США і Канади приєдналася Великобританія, Німеччина та інші європейські країни, які відмовилася визнати офіційні результати українських президентських виборів [33].

Висновки міжнародної спільноти щодо виборчого процесу стали одним з ключових чинників, що спонукав ВРУ визнати результати виборів нелегітимними. Парламент прийняв Постанову «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України», по-суті визнавши виникнення кризи легітимності президентської влади в українському політичному процесі [209].

Пізніше це рішення парламенту підтримав Верховний суд України, визнавши «дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України <...> неправомірними», скасувавши «Постанову Центральної виборчої комісії...«Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 р. та обрання Президента України» [216] та «Постанову Центральної виборчої

комісії...«Про оприлюднення результатів виборів Президента України» [215]. Суд зобов'язав «Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування по виборах Президента України...» [308].

Проведення повторного другого туру виборів в Україні викликало надзвичайно великий інтерес у міжнародної спільноти. Досить лише сказати, що для роботи 26 грудня на виборчих дільницях зареєструвалися більше 12 тис. іноземних спостерігачів, а хід виборів висвітлювали близько 1300 журналістів із 30 зарубіжних країн [313].

Перед першим туром президентських виборів 2004 р. вплив міжнародних організацій був певною мірою обмеженим. Однак їх вплив на врегулювання політичної кризи, що утворилась після другого туру президентських виборів, мав вирішальний характер. Після першого туру виборів США та країни члени ЄС висловили своє критичне ставлення по відношенню до недотримання українською владою демократичних стандартів у виборчому процесі. Після оголошення підсумків другого туру виборів ситуація ускладнилась – міжнародна спільнота відмовилась визнавати В. Януковича легітимним президентом країни.

Представники найбільш впливових західних держав та міжнародних організацій доклали великих зусиль до реалізації процесу мирного врегулювання політичної кризи та проведення легітимних виборів. Заходи, вжиті міжнародною спільнотою, відіграли вирішальну роль у владнанні кризи шляхом перемовин. Провідні геополітичні актори (США, ЄС) та організації-представники міжнародної спільноти (НАТО, ОБСЄ) зацікавлені в тому, щоб Україна була для них стабільною та передбачуваною державою-партнером, яка розділяє їх політичні цінності – у першу чергу це стосується демократичності політичного процесу та політичного режиму в Україні.

26 грудня відбувся повторний другий тур виборів. 10 січня ЦВК офіційно оголосила В. Ющенка переможцем виборів. Він набрав 51,99 % (15 115 712) голосів виборців. За його суперника, колишнього Прем'єр-міністра України В. Януковича проголосувало 44,2 % (12 848 528). Таким

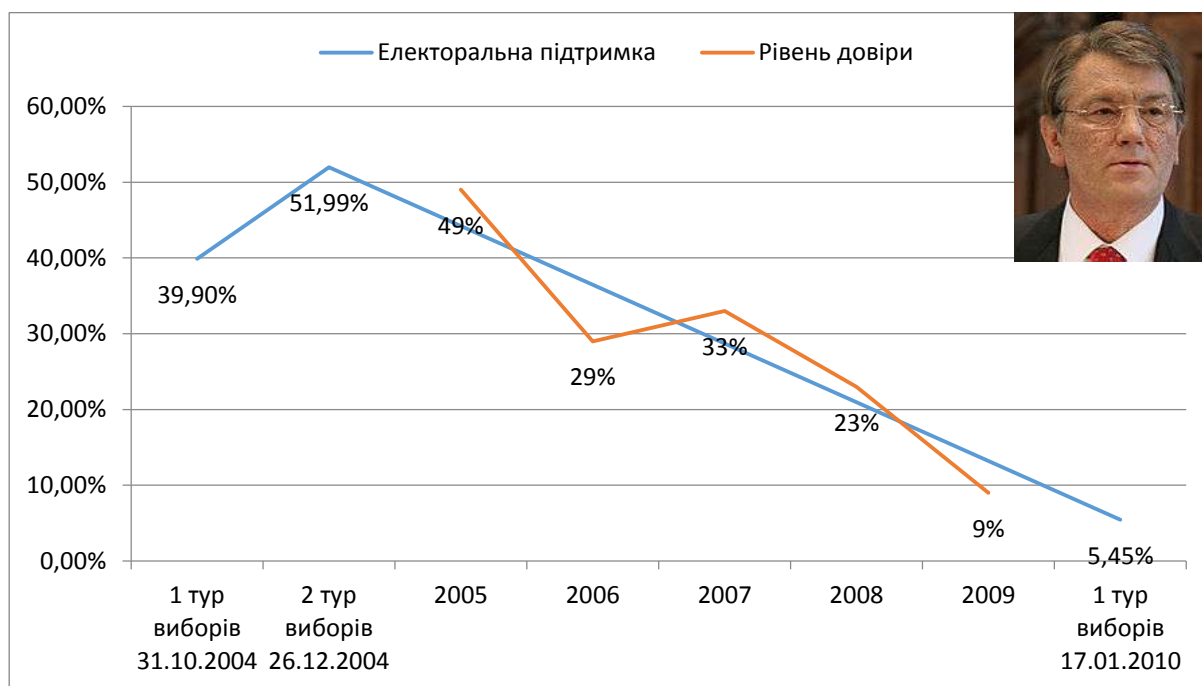
чином, В. Ющенко переміг із відривом у 2 млн 267 тис. 365 голосів, що становить 7,8 %. Не підтримали жодного кандидата в президенти – 2,34 % (682 239) виборців. За затвердження постанови про результати голосування на виборах Президента України проголосувало 13 членів ЦВК з 15 присутніх [288].

Перемога демократії внаслідок президентських виборів 2004 р. стала можливою завдяки втручання громадянського суспільства. Тенденції до значного зростання соціальної та політичної активності громадян були помітними ще під час парламентських виборів 2002 р. Останнє розширило базу громадянської підтримки демократичних сил. Загалом суспільство стало більш спроможним протистояти маніпуляціям, тиску й політичним технологіям різного забарвлення тощо.

Щоправда В. Ющенко як президент не виправдав очікувань і сподівань суспільства, результатом чого стало стрімке падіння його рейтингів і поразка з принизливим результатом на наступних президентських виборах 2010 р. (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Рівень довіри та електоральна підтримка В. Ющенко (2004–2010)

Джерела: [27; 29; 224].

За каденції В. Ющенко стався найбільш стрімкий обвал рейтингу президентської влади. За результату 39,90 % у першому та 51,99 % у другому турах президентських виборів 2004 р. рівень довіри до В. Ющенко за час його президентської каденції стрімко падав внаслідок неефективної політики, конфліктів у «помаранчевому» таборі тощо і станом на 2009 р. він вже був на рівні 9 %. За підсумками першого туру президентських виборів 2010 р. він отримав усього 5,45 % електоральної підтримки.

Отже, загальний розвиток політичного процесу наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. та особливості перебігу електоральних циклів обрання Президента України, засвідчили загострення боротьби авторитарних і демократичних тенденцій. Влада системно працювала над делегітимацією опозиції та її лідерів, прагнучі реалізувати монопольне права на артикуляцію та захист власних інтересів. Правляча еліта не допускала можливості визнання результатів вільного волевиявлення громадян та цивілізованої передачі державної влади в руки політичних опонентів демократичним шляхом.

Намагання запровадити в Україні модель делегітимації опозиційних кандидатів за російським взірцем, яка полягала в їх тотальній маргіналізації на президентських виборах, у 1999 р. видалося успішним. Натомість у 2004 р. зазначена технологія потерпіла фіаско, оскільки проросійськими технологами не було враховано чинник масової підтримки лідера опозиції й активність громадянського суспільства. Головною умовою, яка не дала перетворити електоральний процес в Україні у просту формальність, стала активна громадянська позиція українців під час президентських виборів 2004 р. Високий рівень залучення та мобілізації громадян в рамках електорального процесу, їх бурхлива реакція на фальсифікації та зловживання влади через активістські та мирні форми політичної участі, сприяли легітимації новообраного президента за підсумками повторного другого туру президентських виборів 2004 р.

3.2. Технології делегітимації інституту Президента України на виборах 2010–2019 рр.

Вибори Президента України 2010 р. Чергові президентські вибори відбувалися за сприятливих для Партії регіонів та її лідера В. Януковича умов, оскільки неефективне керівництво глави держави В. Ющенка та його команди призвело до глибоких суперечностей не лише в економіці, а й у суспільному житті. У 2008 р. дещо поживавилася протестна соціально-політична активність громадян України у зв'язку з погіршенням рівня їхнього життя, пов'язаного із наслідками світової фінансової кризи та намаганням владних кіл перекласти її тягар на плечі пересічних громадян. За висновками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «світова фінансова криза наклалася в Україні на фазу посилення внутрішньої політичної кризи та викликала різке загострення структурних диспропорцій національної економіки, виявила недовір до моделі економічного зростання, яка встановилася у попередні роки» [274, с. 232].

Вибори, де основна боротьба розгорнулася між В. Януковичем та Ю. Тимошенко, проходили 17 січня і 7 лютого 2010 р. Активність виборців була достатньо високою: перший тур – 66,52 %, другий тур – 68,81 %. У другому турі електоральних змагань переміг В. Янукович, за якого проголосували 48,95 % виборців. Його головного опонента Ю. Тимошенко підтримали 45,47 % виборців. Електоральна географія виборів засвідчила традиційний розподіл преференцій виборців Заходу, Сходу, Півдня та Центру України. У південно-східних областях країни переконливу перемогу отримав В. Янукович, за якого проголосували жителі восьми областей, АР Крим та м. Севастополя. У центральних та західних областях перемогу святкувала Ю. Тимошенко, яку підтримали жителі 16 областей та м. Києва [29].

Характерною прикметою виборів стала участь в них кандидата за прізвищем Противсіх, що символізувало суспільні настрої. Справді, президентські вибори 2010 р. показали високий відсоток виборців, які

проголосували проти всіх. Суспільно значимими результатами виборів стали продемонстрований людьми запит на реальні реформи, помітне невдоволення владною елітою, бажання суспільства подолати політичну дихотомію «помаранчеве – біло-блакитне», яка залишалася в спадщину від президентських виборів 2004 р. Це засвідчує значний відсоток голосів, відданих у першому турі за умовну «третю силу» – політиків, які не належали до чільних політичних сил (за С. Тігіпка, А. Яценюка, А. Гриценка разом проголосувало понад 20 % виборців), а також високий відсоток виборців, які в другому турі проголосували проти всіх (4,36 %) [47, с. 199].

На зауваження тогочасного директора Національного інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєва, президентські змагання 2010 р. «виявилися радше рутинною демократичною процедурою, аніж джерелом гострого суспільно-політичного конфлікту, як це сталося наприкінці 2004 р. Це є заслугою насамперед українського суспільства, що в черговий раз успішно склало своєрідний іспит на демократичну зрілість» [277, с. 7].

Міжнародними спостерігачами було зафіксовано декілька випадків знаходження ручок з чорнилами, що зникають, в кабіні для голосування, що свідчить про намагання сфальсифікувати результати волевиявлення громадян. Спостерігачі також відмітили непослідовність членів комісій під час прийняття рішень щодо врахування бюлетенів, начебто заповнених такими ручками, при підрахунку. Так, у деяких окружних виборчих комісіях прийняли рішення щодо врахування бюлетенів у випадках, коли підозрювалося застосування таких ручок, у деяких випадках приймалося рішення про перерахування бюлетенів з перевіркою «порожніх» бюлетенів, а в інших – враховувалося первинне рішення дільничних виборчих комісій [283, с. 25].

Напружена політична боротьба між кандидатами-лідерами (В. Янукович та Ю. Тимошенко) мала негативний вплив на державні установи, що мали відношення до проведення виборів. Передбачаючи проведення другого туру опоненти заявляли про те, що вони очікують від протилежної

сторони масових фальсифікацій під час вирішальних перегонів: лунали непідтверджені заяви про незаконний друк 1,5 млн додаткових бюлетенів. У цьому контексті обидві сторони долучилися до політичної боротьби навколо керівництва «Поліграфічного комбінату «Україна», що друкував виборчі бюлетені – 25 січня 2010 р. особи в масках захопили типографію.

Рада національної безпеки і оборони України з цього приводу відзначила, що ситуація на цьому підприємстві, яке уповноважене здійснювати виготовлення виборчих бюлетенів для повторного голосування з виборів Президента України, загрожує належній організації та прозорості виборчого процесу на виборах Президента України, що може призвести до спотворення волевиявлення виборців. З метою недопущення спотворення волевиявлення виборців, РНБО невідкладно прийняла рішення по вжиттю заходів щодо забезпечення законності при виготовленні виборчих бюлетенів для повторного голосування з виборів Президента України [207]. Зрештою, представники Міністерства внутрішніх справ зайняли приміщення, а Служба безпеки України надалі стежила за процесом друкування, зберігання та передання бюлетенів. Попри те, що місія ОБСЄ/БДПЛ не отримала жодних свідчень про те, що були надруковані додаткові бюлетені, довіру до виборчого процесу було підірвано [283, с. 14].

Намагаючись дискредитувати своїх опонентів, кандидати на пост президента давали інформаційні приводи за допомогою *політичних заяв*. Найбільш резонансними були заяви Ю. Тимошенко. Так, 13 січня 2010 р., перед першим туром виборів, вона зробила наступну заяву: «Я хочу звернутися до світової спільноти: в Україні під прикриттям ключових керівників держави відбувається просто зрив чесних виборів і відбувається підготовка до масштабної фальсифікації. Якщо така ситуація залишиться й далі, можна вважати, що виборів в Україні не буде. Тому що те, що буде сфальсифіковано, назвати виборами просто неможливо» [20]. 4 лютого 2010 р., перед другим туром виборів, вона заявила наступне: «Я хочу попередити, що закінчиться все це так само, як закінчилися фальсифікації у 2004 році.

Якщо внаслідок масштабних неконтрольованих фальсифікацій їм вдасться спаплюжити вибори, то легітимність такого президента не буде визнана ні Україною, ні світом» [312].

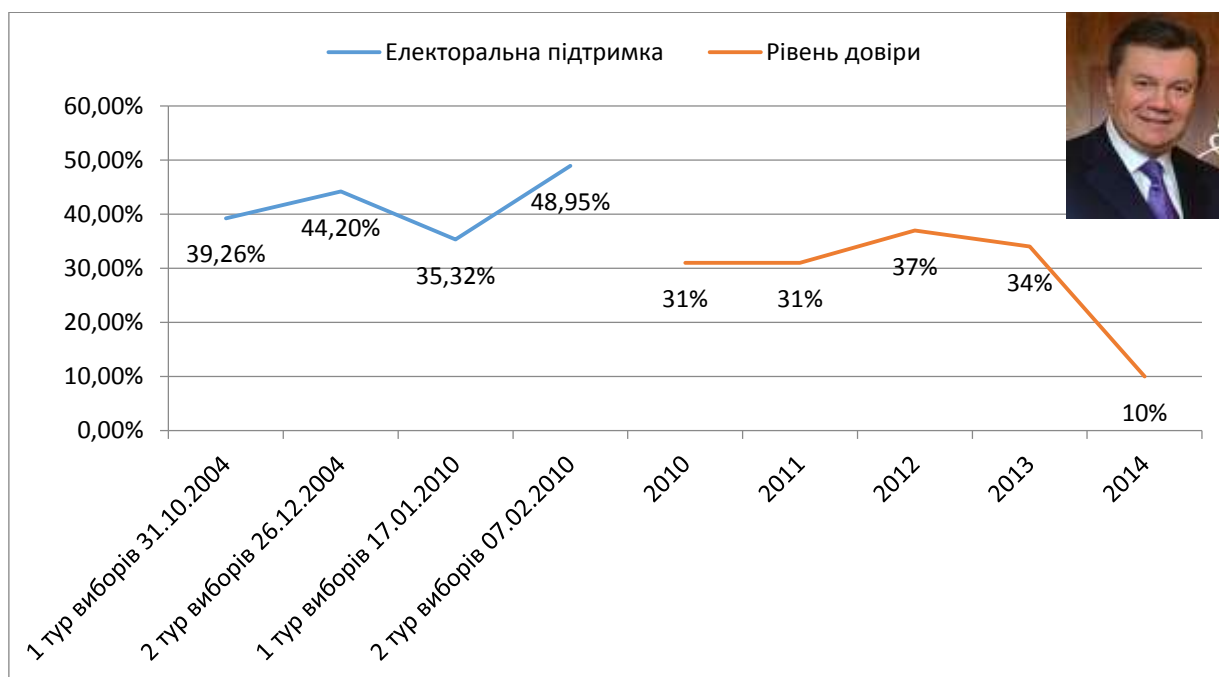
Такі заяви сприяли підвищенню політичної напруги, подальшої ескалації політичної кризи та дискредитації виборчого процесу і в очах світової спільноти, і в середині країни. Щоправда, соціологи з Орегонського і Колумбійського університетів США М. М'ягков та П. Ордешук, які здійснили екстраполяцію фальсифікацій, що мали місце на виборах президента у 2004 р., з результатами волевиявлення громадян на президентських виборах 2010 р. і прийшли до висновку, що підстав для звинувачення команди В. Януковича у застосуванні масових фальсифікацій немає. За їх твердженням, «це не означає відсутності фальсифікацій, але величина їх була настільки мізерною, що наші методи їх не виявляють. Оскільки наші методи не дають змоги виявити їх, то, не маючи об'єктивних аналітичних свідчень протилежного, ми маємо погодитися з думкою ОБСЄ про те, що Янукович здобув перемогу на прозорих і вільних виборах» [134, с. 37–38].

Загалом, перебіг виборчої кампанії, участь у змаганні за пост Президента України чималої кількості сильних політичних конкурентів засвідчили значний інтерес усього політикуму до поста Президента України. А відтак те, що інститут президента фактично не послабшав через зміни згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., що увійшов до політико-правової доктрини як конституційна реформа, завдяки якій Україна перейшла від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки [28, с. 5].

У перші роки президентства В. Януковича рейтинг довіри до нього був достатньо стабільним з тенденцією до зростання у 2012 р. і, навпаки, падінням у 2013–2014 рр. (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Рівень довіри та електоральна підтримка В. Януковича
(2004–2014)**

Джерела: [27; 29; 224].

Отже, рейтинги довіри та підтримки президентської влади часів В. Януковича були найбільш стабільними та співвідносними. Політик мав прихильне до нього електоральне ядро на густонаселеному Сході країни. Однак прийняті президентом-втікачем політичні рішення, зокрема щодо зміни вектору зовнішньополітичного курсу країни, а згодом щодо силових способів придушення масових акції протесту, стали ключовими чинниками делегітимації президентської влади. Цей кейс став показовим в сенсі екстраполяції впливу делегітимації особи президента на сам інститут президентства, що виявилось в ухваленні парламентом безпрецедентного рішення про самоусунення президента від влади. І це незважаючи на те, що станом на завершення президентської каденції він мав вищий рейтинг довіри ніж у В. Ющенка і міг розраховувати на перемогу в чергових президентських виборах 2015 р.

Вибори Президента України 2014 р. Вибори Президента України у 2014р. стали позачерговими. У Постанові Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» йшлося про те, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб «самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки» і призначено позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 р. [214]. Цим рішенням парламент законодавчо закріпив делегітимацію президентської влади В. Януковича.

Вибори проходили у надзвичайно складних політичних умовах. Найголовнішою їх особливістю стало те, що електоральний процес відбувався в умовах військової окупації та анексії Російською Федерцією частини території України – Автономної Республіки Крим, загострення політичного протистояння в Луганській та Донецькій областях, яке переросло в широкомасштабний збройний конфлікт.

Поряд із адмініструванням виборчого процесу в рамках позачергових виборів Президента Центральна виборча комісія реагувала також на появу різноманітних ініціатив, націлених на дестабілізацію конституційного ладу за допомогою нелегітимного використання інструментів прямої демократії, таких як референдум. Так, у своєму зверненні ЦВК засудила проведення так званого референдуму 11 травня 2014 р. у Донецькій та Луганській областях, обґрунтовано визнавши його антиконституційним, незаконним і таким, що не несе за собою жодних правових наслідків [175, с. 7].

Центральною виборчою комісією було зареєстровано та взяли участь у виборчих перегонах 23 кандидати на пост Президента України, з яких сім кандидатів висунуто політичними партіями та 16 – шляхом самовисування. Проте, двоє кандидатів на пост Президента України – Н. Королевська і О. Царьов звернулися до ЦВК із заявами про відмову від балотування. Таким чином, для голосування в день виборів 25 травня 2014 р. до виборчого

бюлетеня було включено 21 кандидат. Виборча активність із врахуванням обставин була порівняно високою і дорівнювала 59,88 %.

За результатами першого туру виборів П. Порошенко отримав 54,7 % голосів виборців. Друге місце з результатом 12,81 % посіла головний опонент лідера перегонів Ю. Тимошенко. Радикал-популіст О. Ляшко отримав 8,32 %, А. Гриценко і С. Тігіпко, відповідно 5,48 і 5,23 %. Інші кандидати отримали менше п'яти відсотків голосів виборців [176].

На справедливе твердження експертів, жоден із кандидатів не володів достатнім впливом, щоб у разі другого туру зібрати більше голосів, ніж П. Порошенко, тому ставка на перемогу в першому турі була цілком виправданою. Вона дала змогу скоротити виборчу кампанію на три тижні, зекономити кошти, уникнути ризику зриву виборів зовнішнім ворогом, а також забезпечити високий рівень легітимності обраному президентові [146, с. 315].

Вдруге після президентських виборів 1991 р., коли Л. Кравчук відразу отримав понад 61 % підтримки голосів виборців, главу держави було обрано в першому турі виборів. Таким чином, у доленосні для країни часи, українські громадяни голосують стратегічно з метою збереження незалежності країни, її мирного поступу, на противагу недоброчесним політикам з їх популярними технологіями поділу країни за соціокультурними ознаками. Уперше за всю історію виборів Президента України їх переможець П. Порошенко отримав найбільшу кількість голосів виборців в усіх без винятку регіонах нашої держави, а не тільки на загальнонаціональному рівні.

Негативне тло щодо легітимації новообраного президента мав факт військової агресії з боку РФ й відсутності належного контролю з боку органів державної влади України на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей. Серед головних проблем проведення там виборів, міжнародні спостерігачі відмітили: вторгнення, вигнання членів комісій та закриття виборчих комісій незаконними озброєними групами, погрози і залякування членів комісій, включно викрадення, проникнення у приватні

помешкання, захоплення обладнання та виборчих матеріалів, вогнепальне поранення довіреної особи кандидата. Усе це було спрямовано на зрив виборів та позбавлення громадян їхнього основоположного права взяти вільну участь у голосуванні та обрати свого представника. Однак попри надзвичайні виклики, які перед ними постали, члени виборчих комісій у цих двох областях доклали максимум зусиль для продовження своєї роботи. Проте, голосування на великій частині Луганської та Донецької областей не відбулося: за підрахунками ОБСЄ/БДПЛ майже 4,09 млн громадян не змогли проголосувати на позачергових президентських виборах 2014 р. [280, с. 2, 6, 14].

На рівень довіри до результатів підрахунку голосів негативно вплинула ситуація з атакою хакерів на інформаційну систему ЦВК «Вибори» 22 травня 2014 р., наслідком якої стала відмова мережі, що поєднувала окружні виборчі комісії з системою «Вибори», що викликало занепокоєння та негативні відгуки громадськості з приводу можливої підтасовки результатів волевиявлення [280, с. 31].

Водночас, позитивною рисою виборчої кампанії 2014 р. стала практична відсутність встановлених фактів використання *адміністративного ресурсу*. Місія ОБСЄ/БДПЛ, у своєму звіті за підсумками виборів, зазначила, що не спостерігала зловживання адміністративним ресурсом [280, с. 3].

Як показали наступні президентські вибори 2019 р., відсутність зафіксованих випадків зловживання адміністративним ресурсом у 2014 р. не можна вважати ознакою оздоровлення виборчого процесу та його відповідності демократичним стандартам. Скоріше за все це стало свідченням слабкості державних інститутів на той час. Нестабільність політичної ситуації унаслідок загрози національній безпеці держави, страх перед люстрацією тощо вплинули на поведінку працівників державних установ і організацій та спроможність виконавчої вертикалі влади до впливу на виборчий процес.

Такі умови були зручними для застосування технологій *управління страхом*, що стали ефективним інструментом каталізації електорального процесу. В умовах зовнішньої загрози з боку РФ емоціональна складова стала чинником здійснення політичного вибору. Командою П. Порошенка використано технологічний підхід, за допомогою якого реалізовано стратегію *«перемоги в один тур»*. Її вдалося реалізувати завдяки розгортанню інформаційної кампанії, яка мала на меті формування в громадській думці консенсусу щодо очікуваних результатів електорального процесу. Загальну концепцію інформаційного контенту та меседжів цієї кампанії П. Порошенка можна виразити головною настановою: «президента потрібно вибрати в першому турі, для того щоб уникнути ризиків дестабілізації політичної ситуації в країні».

Це допомогло в реалізації технології *консолідації*, в даному конкретному випадку – політичних сил, навколо кандидатури П. Порошенка. Зокрема, результати деяких соціологічних опитувань вказали на великі шанси П. Порошенка перемогти вже в першому турі. За таких умов, критично важлива частина виборців прийняла рішення віддати свій голос за П. Порошенка, аби завершити вибори вже в першому турі, таким чином, виграти час для нейтралізації озброєних сепаратистів на Сході країни.

Важливим чинником перемоги П. Порошенка стала його домовленість із лідером партії УДАР В. Кличком щодо зняття останнього з виборчих перегонів. Уперше в історії українських виборів другий за рейтингом кандидат 29 березня 2014 р. заявив про відмову балотуватися на пост президента заради висунення єдиного найбільш рейтингового кандидата від демократичних сил [146, с. 314].

Особливості перебігу президентської виборчої кампанії 2014 р. характеризує підсумковий звіт Громадянської мережі Опора. Так, характер виборів значною мірою визначали тимчасова окупація території АР Крим та діяльність терористичних груп у Донецькій і Луганській областях. Це призвело до перешкоджання реалізації виборчих прав громадян з боку

ворожих до держави сил. Такий контекст знизив загальнонаціональну явку, хоча її підсумковий показник став цілком репрезентативним – на рівні 60 %.

Діяльність терористичних груп спрямовано на організацію системи залякування, погроз й тиску на виборців і членів комісії, з метою перешкоджання вільному волевиявленню громадян. Зрив голосування в 14 з 22 округів Донецької та 10 з 12 – Луганської областей – є прямим наслідком позазаконної діяльності цих осіб. Усього в країні було утворено 213 окружних виборчих комісій, з яких 24 не змогли виконувати свої обов'язки в день голосування через загрозу життю та здоров'ю громадян.

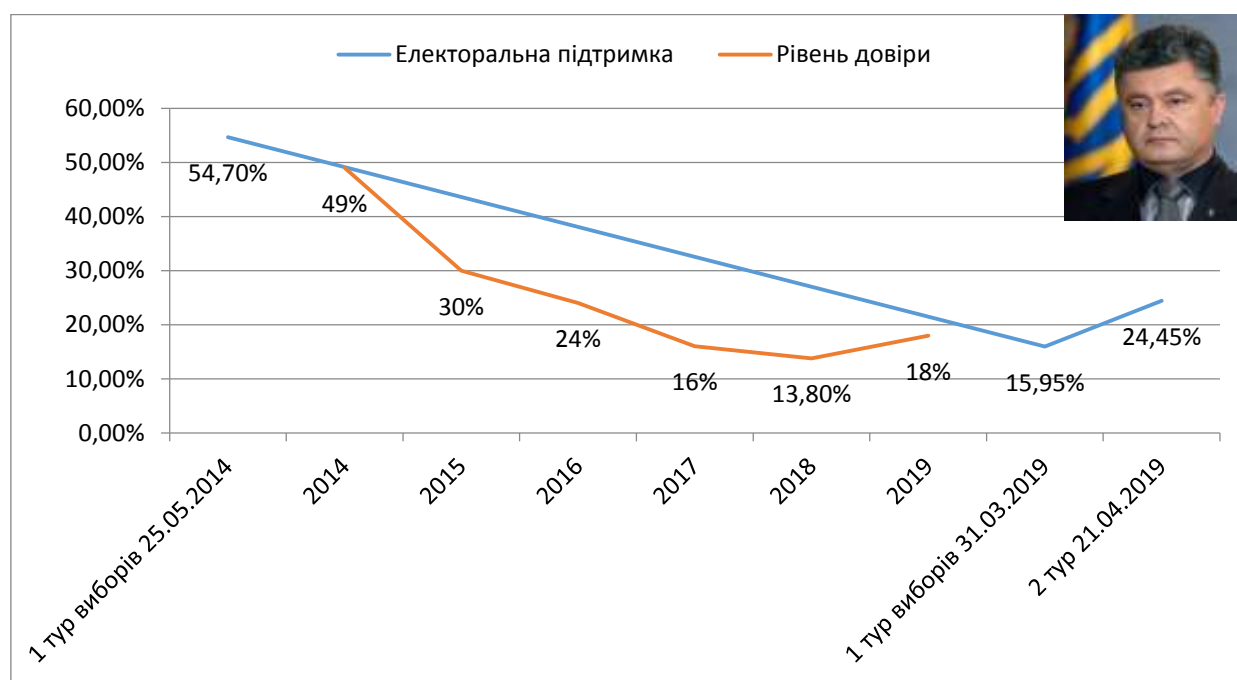
Порушення, зафіксовані спостерігачами ОПОРИ, суттєво відрізнялися від практик порушення виборчого законодавства та використання політичних технологій на президентських виборах 2010 та парламентських 2012 рр. Якщо під час зазначених кампаній серед системних порушень зафіксовано зловживання адміністративним ресурсом та підкуп виборців, то в 2014 р – «недотримання правил передвиборчої агітації та перешкоджання виборчому процесу. Кандидатам також не вдалося забезпечити належну якість та кількість складу виборчих комісій різного рівня, що призвело до постійних ротацій їх членів. Зважаючи на це, не всі працівники ОВК та ДВК були готові на високому рівні організовувати виборчий процес. Як наслідок, спостерігачі ОПОРИ зафіксували 168 процедурних порушень у день голосування» [173].

Слід погодитися з висновками Ю. Остапця про те, що президентські вибори 2014 р. засвідчили зміну парадигми волевиявлення виборців. По-перше, український виборець став більш прагматичним і не довіряв стрим політикам, адже 70 % голосів отримали кандидати, які вперше брали участь у виборах. По-друге, територіальний розподіл результатів виборів практично знищив межу між Центром і Заходом, з одного боку та Півднем і Сходом з іншого, який спостерігався останні 20 років. Водночас, результати голосування на президентських виборах «не слід сприймати як результат подолання соціально-політичного розмежування на Схід і Захід» [146, с. 318].

Попри те, що у ході виборчої кампанії 2014 р. та у перші роки президентства П. Порошенка технології делегетимації Президента України фактично не застосовано, його рейтинг довіри мав майже лінійну парадигму до падіння (табл. 3.5). Останнє обумовлено непослідовністю політики глави держави у багатьох питаннях включно фантастичне збагачення в умовах війни й на тлі суцільного зубожіння народу. Водночас потерпіла фіаско спроба використання його командою технологій розколу України з питань соціокультурних відмінностей регіонів країни, як передумова перемоги на виборах 2019 р. Якщо у 2014 р. політику «Переважно довіряли» (28,5 %) і «Цілком довіряли» (5,4 %), то 2019 р. – відповідно 7,2 і 0,6 % [284, с. 460].

Таблиця 3.5

Рівень довіри та електоральна підтримка П. Порошенко (2014–2019)

Джерела: [30; 32; 224].

Отже, запорукою високого рейтингу підтримки П. Порошенка, який здобув перемогу над опонентами вже у першому турі позачергових президентських виборів 2014 р. із результатом 54,70 % стала вміло проведена виборча кампанія, спрямована на консолідацію суспільства в умовах зовнішньої агресії РФ. Реалізації легітимаційних технологій, які базувалися

на тріаді передвиборчої інформаційної кампанії П. Порошенка «Армія. Мова. Віра» дозволила отримати приріст довіри лише до рівня 18 %, що виявилось явно недостатньо для перемоги у 2019 р.

Вибори Президента України 2019 р. Президентські вибори 2019 р. відбувалися в умовах складної політичної, економічної та безпекової ситуації, в умовах гібридної війни з РФ. Як і у 2014 р. проведення виборів на окупованих територіях виявилось неможливим. Хоча формальне припинення вогню діяло вже протягом чотирьох років, ситуація в районах, що постраждали від конфлікту на Сході України, залишалась напруженою й нестійкою. Вона характеризувалася постійними посяганнями на фундаментальні свободи громадян та погіршенням гуманітарної ситуації в регіоні. Зі списків виборців було виключено понад 5 млн виборців, зареєстрованих на територіях, де проведення голосування виявилось неможливим, та виборців без адреси реєстрації – це дуже велика цифра, як на кількість громадян, виборче право яких не було забезпечене державною владою [279, с. 7, 16].

Гостроту виборчих змагань визначала велика кількість кандидатів на пост глави держави. На президентських виборах 2019 р. у виборчі бюлетені внесено 39 кандидатів. Явка виборців склала понад 60 %. Перший тур виборів відбувся 31 березня. Його переможцем став В. Зеленський, який набрав 30,24 % голосів виборців. Другим із 15,95 % голосів став П. Порошенко. За ними йшли: Ю. Тимошенко (13,40 %), Ю. Бойко (11,67), А. Гриценко (6,91), І. Смешко (6,04), О. Ляшко (5, 48). Інші кандидати набрали менше п'яти відсотків голосів виборців.

У другому турі виборів, що відбувся 21 квітня 2019 р., переконливу перемогу отримав В. Зеленський. Він набрав 73,22 % голосів виборців. Його опонент – П. Порошенко отримав підтримку 24,45 % виборців [32]. Місія ОБСЄ/БДПЛ спостерігала ознаки підкупу виборців та отримала велику кількість повідомлень з достовірних джерел по всій країні про підкуп виборців. Порушено понад 100 кримінальних проваджень щодо заявлених

фактів про підкуп виборців, у тому числі два розслідування загальнонаціональної *схеми підкупу виборців* в рамках кампаній П. Порошенка та Ю. Тимошенко [279, с. 3].

Головним трендом політичних технологій президентських виборів 2019 р. стала масова скупка голосів за допомогою *мережевих технологій* (маються на увазі мережі по скупці голосів за гроші, так-звані *сітки*). Наприклад, одна з мереж була організована за технологією, яка отримала умовну назву «*ялинка*». Якщо за початкову суму на витрати по скуповуванню голосів взяти умовний 1 млн грн, за який виконавець має побудувати *сітку* (куратора цієї грошової суми називають «тисячником» – він перебуває на вершині умовної «ялинки»), то кожен кінцевий виборець (такий виборець на самому нижчому рівні «ялинки») має отримати по 1 тис. грн за свій голос. Проміжними ланками *сітки* є «сотники», які мають забезпечити 100 голосів на користь кандидата та «десятники», які мають забезпечити 10 голосів (згідно побудованої нами моделі, ми повинні залучити до роботи в *мережі* 10 «сотників» та 1000 десятників, вони отримують по 100 та 10 тис. грн відповідно на реалізацію поставленого завдання). Описана нами модель забезпечує купівлю 1000 голосів.

За підсумками виборчого процесу певною мірою була підірвана довіра суспільства і до представників громадського сектору. Більшість співрозмовників місії ОБСЄ/БДПЛ висловили обґрунтоване занепокоєння щодо зв'язку деяких громадських організацій з конкретними кандидатами, та їхнього можливого зловживання з метою збільшення присутності представників кандидатів та партій у ОВК та ДВК. Хоча закон чітко розділяє кандидатів та спостерігачів від громадянського суспільства, назви, гасла та символи деяких ГО, безпосередньо пов'язані з кампаніями кандидатів або партіями, які їх висунули. За даними отриманими від голови ГО «Команда Зе», яка зареєструвала близько 15 тис. та 11 тис. спостерігачів для спостереження за першим та другим турами виборів відповідно, ця громадська організація була створена у січні 2019 р. з єдиною метою

підтримки кандидата В. Зеленського. Її веб-сайт та сторінка у соціальній мережі *Facebook* повністю присвячені кандидату. Декілька національних спостерігачів від Українського центру демократичного суспільства, який був заснований у грудні 2018 р. та зареєстрував близько 32 тис. та 27 тис. спостерігачів для спостереження за першим та другим турами виборів відповідно, відкрито заявили, що організація має відношення до П. Порошенка. Веб-сайт «Жінки Батьківщини» надає активну підтримку Ю. Тимошенко. Таке очевидне зловживання негативно вплинуло на сприйняття неупередженості громадських організацій та їх ролі у виборчому процесі [279, с. 40].

Під час президентських виборів 2019 р. зафіксовано використання технології «клонування» кандидатів. Так ЦВК був зареєстрований кандидат на пост Президента Юрій Тимошенко – він не проводив жодних агітаційних заходів під час виборчого процесу, і це ставить під сумнів його реальні наміри втрутитись у політичну боротьбу за посаду президента. Натомість, видається очевидним план використання його кандидатури для перетягування голосів недостатньо уважних виборців. Доволі зручною для реалізації цього плану є повна ідентичність ініціалів П.І.Б. кандидатів – Ю. В. Тимошенко. Командою Юлії Тимошенко було подано два судових позови з цього питання, метою яких було уникнення плутанини між двома кандидатами [279, с. 20].

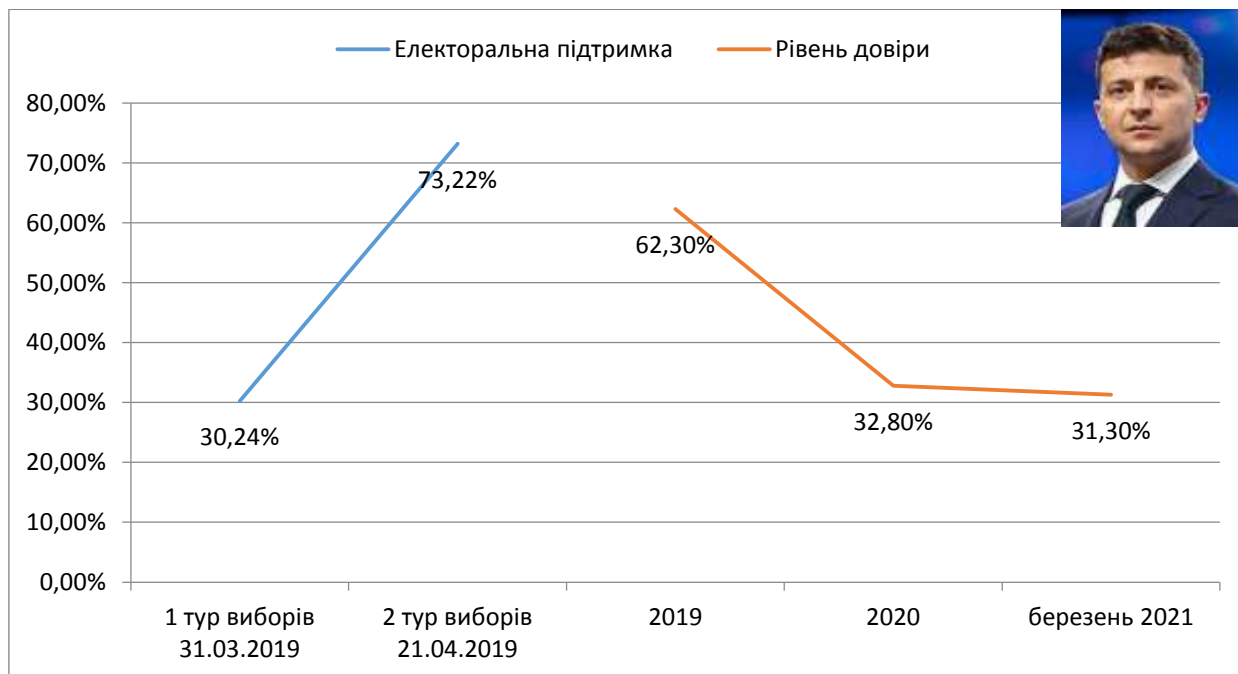
Зокрема, за результатами першого туру президентських виборів, Юрій Тимошенко отримав 0,62 % голосів виборців [32]. Це дуже вагомий та суттєвий показник, адже до результату П. Порошенка та другого місця, яке забезпечує участь у другому турі виборів, Ю. Тимошенко не вистачило лише 2,55 %. Також варто звернути увагу на результати таких *технічних кандидатів* як О. Богомолець та Ю. Литвиненко, участь яких була покликана *розмити «жіноче» електоральне поле* Ю. Тимошенко – їх сукупний результат склав 0,27 %. Ці приклади є гарною ілюстрацією реального

контролю ефективності делегітимаційних технологій за підсумками виборчого процесу.

За даними загальнонаціонального опитування за результатами президентських виборів в Україні ставлення населення українців до виборів Президента України 2019 р., яке проводилося відразу після виборів (19.05 – 01.06.2019), засвідчило такі результати. Вибори: «Повністю вільні та чесні» (51 % опитаних); «З деякими порушеннями, достатньо вільні та чесні» (34 %); «З порушеннями, які могли би поставити під сумнів достовірність їхніх результатів» (4 %); «Вибори взагалі не були вільними й чесними» (3 %). Вагалися з відповіддю 8 % [144]. Високий рівень довіри до В. Зеленського значною мірою обумовлено падінням рейтингів П. Порошенка. Тобто підтверджується закономірність «приростання» рейтингів претендентів за рахунок падіння рейтингів їх попередників (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Рівень довіри та електоральна підтримка В. Зеленського (2019–2021)

Джерела: [32; 150–158].

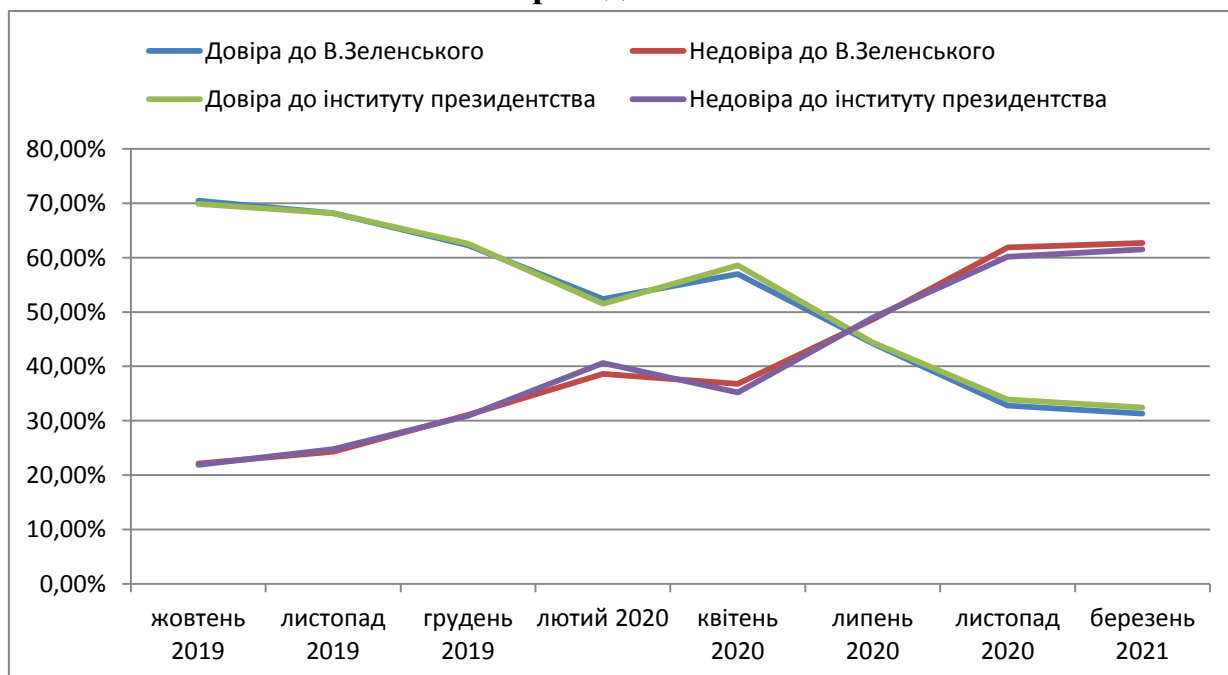
Отже, перемога на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського пов'язана з високим рівнем недовіри електорату до політичної еліти старого

зразка та суспільним запитом на довгоочікувані зміни у політичному та соціально-економічному житті країни. Ці прагнення суспільства віддзеркалені у високому рівні довіри до Президента України В. Зеленського у 2019 р., який дорівнював 62,30 %. Фактично це результат, який став найвищим серед усіх його попередників. Водночас можна впевнено казати, що така довіра «видана авансом» на хвилі високого рівня очікувань кардинального реформування політичної системи України. Пізніше стало зрозумілим, що принципових змін у політичному житті країни очікувати не варто. Разом з усвідомленням цього факту знизився і рівень довіри суспільства до В. Зеленського. Однак, на даний момент він не опустився нижче того результату, якого було досягнуто за підсумками першого туру президентських виборів 2019 р., що засвідчує наявність певної стабільності електорального ядра В. Зеленського.

Варто підкреслити, що результати соціологічних досліджень фіксують чітку прив'язку рівня довіри особі президента до рівня довіри інституту президентства як такого (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Екстраполяція впливу технологій легітимації/делегітимації на інститут президентства

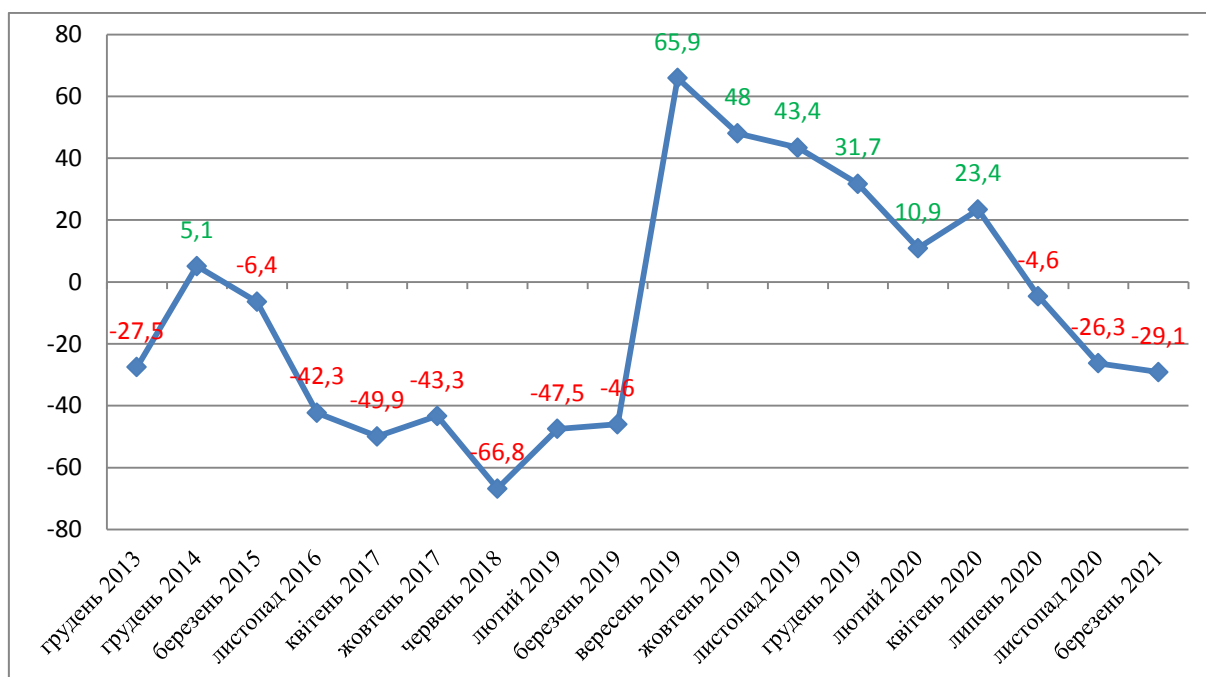

Джерела: [150–158].

Ці закономірності чітко прослідковуються на прикладі президентської каденції В. Зеленського: у той час як зростає рівень довіри до самого В. Зеленського, зростає і рівень довіри до інституту президентства, а коли довіра до В. Зеленського падає, тоді й суспільство втрачає довіру до інституту президентства. Простежити такі кореляції та співвідношення дають змогу підходи до проведення соціологічних досліджень, у яких поняття «підтримка» та «довіра» чітко розрізнені, а питання щодо висловлення довіри соціальним, політичним та державним інститутам виносяться у окремий блок відносно питань щодо рівня підтримки та довіри до окремих політичних діячів. Представлені у табл. 3.7. дані дають нам змогу говорити про те, що застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі впливає не тільки на особу глави держви, але й на інститут президентства як такий, рівень довіри до якого падає разом із падінням рейтингів довіри до конкретного президента. В цьому полягає екстраполяційний характер впливу делегітимаційних технологій на інститут президентства в Україні.

У соціологічних дослідженнях Центру Разумкова баланс довіри до інституту президентства вираховується як різниця сум показників рівня довіри виборців (тих, що повністю або скоріше довіряють президенту, та тих, що зовсім або скоріше не довіряють йому): П. Порошенко на пікові рівня електоральної підтримки у 2014 р. зміг показати позитивний баланс легітимації інституту президентства лише на рівні 5,1 %, в той час як В. Зеленський на піку своєї політичної популярності підняв рівень позитивного балансу довіри до інституту президентства до 65,9 %. Загалом з 2013 р. і по сьогодні баланс довіри до інституту президентства має переважно спадну динаміку (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Загальна динаміка балансу довіри до інституту президентства

Джерела: [66; 149–158; 171; 230; 231; 251; 252; 278].

Отже, під час президентських виборів 2014 р. практично не зафіксовано використання делегітимаційних технологій, використання адміністративного ресурсу, «чорного» піару тощо. Натомість на президентських виборах 2019 р. технології делегітимації кандидатів у Президенти мали місце, а перебіг електорального процесу і зміст виборчих технологій часто суперечили демократичним принципам і європейським стандартам. Спостерігався брак політичної волі політичних еліт щодо відмови від застосування традиційних та використання новітніх мережевих технологій мобілізації громадян.

3.3. Форми та напрями делегітимації глави держави в позалекторальних процесах

Політичну атмосферу початку 2000-х рр. в Україні визначила низка подій, яка суттєво вплинула на подальший розвиток політичного процесу, зокрема відставка уряду В. Ющенка, поступове втягнення політичних еліт й громадян у виборчу кампанію 2002 р. до Верховної Ради України та і президентські вибори 2004 р. Зміст і напрями процесів делегітимації

Президента України Л. Кучми обумовлені характером тогочасної безкомпромісної політичної боротьби: Україна стала ареною змагань між потужними політичними силами всередині країни та за її межами – між колективним Заходом та РФ. Іншою особливістю цього періоду стала консолідація різнорідних опозиційних політичних сил: БЮТ, КПУ, СПУ, «Наша Україна», спрямованих на повалення «режиму Кучми».

2003 р. ознаменувався значним ускладненням суспільно-політичної обстановки внаслідок низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, пов'язаних з активізацією та консолідацією опозиційних режиму Л. Кучми сил. На цей час в Україні третій рік поспіль відбувалось економічне зростання, закріплювалися тенденції збільшення не лише номінальних, а й реальних доходів населення, були досягнуті певні зрушення в подоланні все більшої заборгованості із заробітної плати й інших соціальних виплат. Водночас зрушення в економіці не забезпечували реального покращення стану життя населення; посилювалося майнове розшарування, складною і далі була ситуація в галузі бюджетної сфери: освіті, охороні здоров'я, науці, культурі тощо [47, с. 144].

Вибори Президента України 2004 р. проходили на тлі гострого протистояння між владою та опозицією які використовували всі можливі засоби, щоб дискредитувати одне одного.

Технології делегітимації Л. Кучми та В. Януковича. Трендом технологій делегітимації президентської влади за другої каденції Л. Кучми стали *публічні скандали*. Так, 28 листопада 2000 р., лідер Соціалістичної партії О. Мороз із парламентської трибуни звинуватив другого Президента України у причетності до вбивства журналіста Г. Гонгадзе. На підтвердження цього обвинувачення оприлюднено аудіо-записи, нібито зроблені у кабінеті глави держави працівником Управління державної охорони України М. Мельниченком («плівки Мельниченка»). За подібність до справи «Уотергейт» початку 1970-х р. у США, унаслідок яких пішов у відставку

Президент США Р. Ніксон, ця резонансна справа отримала назву «Кучмагейт».

Рух «Україна без Кучми» став найбільшою кампанією протестів першого десятиліття незалежності України, що об'єднав опозиційні політичні сили і лівого, і правого ідеологічного спектрів. Перші намети на Майдані в Києві поставили 15 грудня 2000 р. Протестувальники вимагали відставки Генерального прокурора та Міністра внутрішніх справ, яких вважали причетними до зникнення журналіста Г. Гонгадзе [140, с. 166].

Наметове містечко на Майдані, носило красномовну назву «Зона, вільна від Кучми». Натомість, за сприяння влади, «прихильники законності та правопорядку» розбили своє наметове містечко, яке опозиційні протестувальники жартома називали «Кучмастан». 27 грудня демонстранти розійшлися через наближення новорічно-різдвяних свят. Акції протесту відновлено вже на Хрещатику 20 січня 2001 р., вони вийшли за межі столиці та охопили всю країну. Наметові містечка з'явилися у 15 містах України, у демонстраціях взяли участь 24 політичні сили і громадські організації [94, с. 284].

Кульмінацією акцій «Україна без Кучми» стала масова демонстрація та силові сутички 9 березня 2001 р., що мали місце в парку Тараса Шевченка в Києві та неподалік Адміністрації Президента. Акція стала найбільшим та найжорстокішим проявом громадської непокори, що уособлювала кризу легітимності президентської влади Л. Кучми. У ній взяло участь близько 18 тис. осіб. За результатами сутичок правоохоронці затримали 217 активістів, 88 із них заарештовано [106, с. 19–20].

«Касетний скандал» сприяв делегітимації Президента України і на рівні міжнародних зносин. У одному із записів Мельниченка, йшлося про те, що за санкцією Л. Кучми здійснювалося постачання українських систем радіотехнічної розвідки «Кольчуга» до Іраку. Після оприлюднення цієї інформації Л. Кучма опинився в міжнародній ізоляції. Її символом стала безпрецедентна зміна розсадки учасників Празького саміту НАТО (одним з

яких був і Л. Кучма), що відбувся у листопаді 2002 р., – їх розсадили за французьким, а не англійським алфавітом, аби український президент не був сусідом прем'єра Великої Британії та президента США [75].

Рівень реальної легітимності президентської влади у 2002 р. досяг максимально низького рівня. За даними моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України сумарний показник недовіри Л. Кучмі «Зовсім не довіряю» й «Переважно не довіряю» складав відповідно 34,5 % і 24,7 %, тобто 59,2 %. Це при тому, що майже третина (27,4 %) вагалася з відповіддю. Натомість показники «Переважно довіряю» і «Цілком довіряю» були на дуже низькому рівні, відповідно 10,2 % та 2,9 % [284, с. 460].

16 вересня 2002 р., у день, коли виповнилося два роки від зникнення журналіста Георгія Гонгадзе, в Україні відбулися масові заходи, які організувала опозиція в рамках Всеукраїнської акції протесту «Повстань, Україно!». У цій ситуації 28 вересня Президент України Л. Кучма виступив зі «Зверненням до українського народу», де висловлено критику дій опозиції й зафіксовано декілька принципових моментів. Глава держави наголосив: «Я поважаю право співвітчизників, що вийшли на мітинги. Не можу не визнати: ці люди мають реальні причини для невдоволення і цілком природно покладають відповідальність за негаразди в країні на владу <...> під одним прапором об'єдналися ті політичні сили, які ніколи не були разом. <...> Непримиренні вимагають, щоб я подав у відставку, категорично заявляю: я цього не зроблю. <...> Громадянам України мітинги 16 і 24 вересня показали: переворот в нашій країні не пройде. <...> я сам ніколи не піду на порушення Закону. Але й будь-кому іншому не дозволю порушувати закон і провокувати застосування неправомірних силових засобів при вирішенні політичних питань...» [122].

Події Помаранчевої революції 2004 р. стали логічним наслідком системної, перманентної та глибокої кризи легітимності президентської влади в Україні. Підґрунтя Помаранчевої революції становили зсуви в площині перерозподілу сфер впливу й власності, а, відповідно, виникнення

нових бізнес угруповань, які прагнули дістатися влади. Ці тенденції знайшли свій вияв у тому, що наприкінці 1999 р. утворюється ВО «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко, у квітні 2000-го – Партія промисловців та підприємців, а в листопаді 2000 р. об'єднавчий з'їзд п'яти партій ухвалив створення політичного об'єднання – Партії регіонального відродження «Трудова солідарність України». У березні 2001 р. її перейменовано на Партію регіонів. Від квітня 2003 р. головою партії стає В. Янукович.

Із наближенням президентських виборів 2004 р. опозиція організувала низку протестних акцій, де помітним стало проведення всеукраїнського марафону-протесту «Так добробуту! Ні – диктатурі!» із використанням символіки «Так! Ющенко», спрямованих вже проти В. Януковича – ставленика діючого президента.

Особливу роль у перебігу революційних подій 2004 р. відіграли технології *ненасильницької політичної боротьби*. Події Помаранчевої революції запровадили у політичне життя *технологію масового мирного народного спротиву* – Майдан, який мав виконувати декілька функцій. Його головною функцією був тиск на владу самим фактом присутності на ньому кількох сотень тисяч людей. Крім цього, майдан виконував роль інформаційно-пропагандистського центру, а також блокування будівлі АПУ.

Згодом західними областями прокотилася хвиля відставок глав державних адміністрацій. На позачергових сесіях депутати обласних рад, відповідно до п. 29 ч. 1 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ст. 34 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», висловлювали їм недовіру й затверджували рішення про прийняття обласними радами повноважень органів виконавчої влади.

В умовах певного вакууму влади в Україні опозицією утворено Комітет національного порятунку. З метою координації зусиль та забезпечення порядку на містах почали діяти місцеві відділення цього комітету. Так, 17 січня 2005 р. Волинський регіональний комітет національного порятунку прийняв рішення «Про взаємодію з новопризначеним головою обласної

державної адміністрації», згідно з яким прийняття кадрових рішень голова обласної державної адміністрації повинен був здійснювати лише після узгодження кандидатур із регіональним Комітетом національного порятунку. Комітет також визнав «...неприпустимим призначення на посаду голови обласної державної адміністрації осіб, не причетних до Помаранчевої революції або представників злочинної влади...» [47, с. 268].

Під час революційних подій 2004 р. також широко використовувалась делегітимаційна технологія «номіналізації». Наприклад, номіналізація «бандитська влада», щодо представників кучмівського режиму, схилила масову свідомість до сприйняття усіх дій офіційної влади як нелегітимних та злочинних [39, с. 54]. Негативну конотацію також мало широко розповсюджене поняття «кучмизм».

Таким чином, тотальне використання адміністративного ресурсу на президентських виборах 2004 р. і пов'язані з ним масові фальсифікації спровокували початок Помаранчевої революції, яка стала логічним продовженням національного піднесення 1989–1991 рр. в Україні. Масовий рух протесту викрив глибоку кризу легітимності політичної влади в Україні, нездатність політичних еліт до компромісів і домовленостей в ході політичної боротьби, а також відсутність «системи державницьких консолідуючих цінностей, які б поділялися усіма впливовими політичними гравцями» [138, с. 29].

Технології делегітимації В. Ющенка. Завадою на шляху вирішення проблем кризи легітимності президентської влади за каденції В. Ющенка стало послаблення інституту президентської влади. Призначивши на посаду голови уряду Ю. Тимошенко, харизматичного лідера, яка поступово посилювала свою популярність, самостійність та незалежність від президентського впливу, В. Ющенко сприяв виникненню *поліцентричності* виконавчої влади. Разом з тим, подолати тенденції розколу в «помаранчевому» таборі президенту не вдалося. І хоча з відставкою Ю. Тимошенко у вересні 2005 р. на її місце прийшов більш толерантний

Ю. Єхануров, факт розколу остаточно позбавив можливості В. Ющенка грати визначальну роль у діяльності парламенту.

Так, навіть утвердження Ю. Єханурова головою уряду стало можливим лише після підписання «Декларації єднання та співпраці заради майбутнього України» між Президентом В. Ющенком, головою Верховної Ради України В. Литвиним, в. о. Прем'єр-міністра України Ю. Єхануровим та представниками дев'яти парламентських фракцій. Зазначений документ увібрав майже всі побажання парламентських сил, які виступили його підписантами (Соціалістичної партії України, Української народної партії, Народного руху України, «Регіонів України», партії «Вперед, Україно!», фракції Партії промисловців і підприємців, фракції «Нашої України» та об'єднаної фракції партій «Трудова Україна» та Народно-демократичної партії) [62].

Підписання цієї політичної угоди продемонструвало, що Президенту України В. Ющенку було простіше знайти спільну мову з колишніми політичними ворогами, ніж з найближчими соратниками. Як відомо, фракції Блоку Ю. Тимошенко та «Реформи і порядок» відмовилися підписувати цей документ [39, с. 81].

Наслідками процесу делегітимації президентської влади В. Ющенка стала низка політичних криз: вересня 2005 р., червня-серпня 2006 р., січня-червня 2007 р. Останні викликані невизначеністю та неефективністю механізму взаємодії між головними центрами державної влади – президентом, урядом та парламентом. Фундамент делегітимації президентської влади В. Ющенка багато в чому закладено наслідками політичної реформи 2004 р., яка фактично обумовила слабкість політичних позицій наступника Л. Кучми – В. Ющенка, який опинився у майже патовій ситуації. Він не міг скасовувати нав'язану йому політичну реформу, оскільки опоненти В. Ющенка були схильні зв'язувати легітимність повторного другого туру президентських виборів з прийняттям змін до Конституції України, що уособлювали зміст зазначеної політичної реформи [196], у

відповідь на її скасування, його б звинуватили у боротьбі за повноваження, іншими словами, у прагненні узурпувати владу [39, с. 82].

Постреволюційні події засвідчили актуальність тези про те, що утримати владу значно складніше, ніж її завоювати. Це твердження стосується і легітимності президентської влади. Переможці Помаранчевої революції не усвідомили, що після подій осені 2004 р., вони отримали не безстроковий та беззастережний мандат на правління, чи абсолютну владу, а лише кредит довіри, який потребував повернення у вигляді реалізації обіцянок щодо суттєвого реформування соціально-політичного життя. Разом із цим вони також отримали авансовану легітимність, яка у будь-який час «могла бути повернута тому, хто її надав, головному джерелу легітимності – народу». Президентські вибори 2010 р. та подальші події засвідчили істинність зазначених припущень. Рівень легітимності нової влади став стрімко падати і досяг мінімального рівня [295, с. 256].

Аналізуючи наслідки суспільно-політичних змін, до яких спонукали події Помаранчевої революції, слід зазначити, що перші прояви кризи легітимності президентської влади В. Ющенка можна було спостерігати відразу після офіційної інаугурації – довгий час головні діючі особи Майдану сперечались щодо посад, зокрема поста голови уряду. Це був перший сигнал суспільству, що боротьба піде не за «світлі ідеали Майдану», а за конкретні політичні та економічні інтереси. Звинувачення в корупції оточення В. Ющенка, а також підписання меморандуму з В. Януковичем, свідчило як мінімум про політичну непослідовність нового режиму та означало публічну відмову від революційних амбіцій. Разом з тим варто відзначити, що і за іншими головними напрямками здійснення легітимаційна політика нової влади фактично не спрацьовувала [40, с. 95–101].

Від початку 2006 р. на фоні краху революційних очікувань, суперечок усередині владної еліти відзначено помітний спад суспільно-політичної активності населення. Останнє стало свідченням розчарування людей у творчих здібностях тогочасного покоління владної еліти. До того ж,

суспільство через брак ефективної стратегії розвитку було не в змозі консолідовано рухатися до чітко визначеної мети.

Технології делегітимації В. Януковича. Президентські вибори 2010 р. відбувалися у сприятливих для Партії регіонів та її лідера В. Януковича умовах, оскільки неефективне керівництво глави держави В. Ющенка та його команди призвело до глибоких суперечностей не лише в економіці, а й у суспільному житті, що загалом й забезпечило перемогу В. Януковича над своїми опонентами. Фактично «спрацювала» закономірність суспільної свідомості – чим нижчим є рейтинг діючого президента, тим вищим він стає в наступного.

Найбільш резонансними подіями в суспільно-політичному житті країни у 2010–2011 рр., які сприяли делегітимації влади В. Януковича, стало підписання так званих «харківських угод», призначення на посаду міністра освіти Д. Табачника, епопея з прийняттям Податкового кодексу України, засудження колишнього Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та екс-міністра внутрішніх справ Ю. Луценка. Саме ці дії влади викликали бурхливу реакцію громадськості й спричинили виступи представників опозиційних політичних сил з використанням різноманітних форм протесту.

Так, 5 серпня 2011 р. низка опозиційних партій створили Комітет опору диктатурі (КОД). До цього політичного об'єднання увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», ВО «Свобода», «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, Народний Рух України, УСДП «Наша Україна», «Народна самооборона», УРП, УНП, «Пора», ПРП, РХП, Українська партія та низка інших громадських об'єднань, що підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні [141].

Делегітимацію президента В. Януковича часів Революції Гідності значною мірою визначило прийняття парламентом 16 січня 2014 р. пакету законів які, в інформаційному просторі, отримали такі негативні визначення:

«диктаторські», «поліцейські», «драконівські» тощо. Так, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» вносив зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, якими встановлювались більш жорсткі санкції за «здійснення особою, яка керує транспортним засобом, руху в колоні у складі більше п'яти транспортних засобів без узгодження умов та порядку руху з відповідним підрозділом Міністерства внутрішніх справ України...» [195].

Для процесуального підкріплення процедури притягнення до відповідальності за вищезазначені правопорушення прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі», яким визначалась процедура автоматичної відео-фіксації правопорушень за участю транспортних засобів – такі міри були спрямовані, в першу чергу, на залякування та покарання учасників «Автомайдану», яких можна вважати авангардом Революції Гідності [194].

Із метою послаблення організованих вуличних акцій протесту посилювались санкції та/або заборони щодо участі «у зборах, мітингу, вуличному поході, демонстрації, іншому масовому заході в масці, шоломі або з використанням інших засобів чи способів маскуванню з метою уникнення ідентифікації особи...Встановлення без дозволу органів внутрішніх справ для проведення зборів, мітингів, вуличних походів чи демонстрацій або під час їх проведення конструкцій, палаток чи інших малих архітектурних форм, предметів чи конструкцій, що використовуються як сцена, звукопідсилювальної апаратури» [195].

До Кримінального кодексу України вносились визначення поняття «екстремістська діяльність». Також були додані положення, які встановлювали жорстку відповідальність за «Блокування будівель чи споруд, що забезпечують діяльність органів державної влади, органів місцевого

самоврядування, об'єднань громадян...» [195]. Законом України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» вносили зміни до регламенту роботи парламенту, які відкривали можливості для кримінального переслідування представників опозиційних політичних сил: «Подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата включається до порядку денного сесії Верховної Ради позачергово, без голосування, та розглядається позачергово на пленарному засіданні Верховної Ради без надання висновків комітетів Верховної Ради» [199].

Також, для забезпечення безперервної діяльності репресивного апарату прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження», у якому, з метою унеможливлення різного роду переховування опозиціонерів та зупинки проваджень шляхом неявки за викликом правоохоронних органів, детально прописувалась процедура заочного кримінального переслідування [198].

За даними розслідування генеральної прокуратури, прийняття згаданих законодавчих актів відбувалось за ініціативою та безпосередніми вказівками В. Януковича [45]. Провладна еліта вирішила діяти за принципом «*rule by law*» – внаслідок втрати соціальної бази у вигляді суспільної підтримки, команда президента вирішила спиратися на використання закону, як інструменту боротьби з політичними опонентами. У технологічному аспекті, «диктаторські закони» були спробою запровадити в країні надзвичайний стан, уникаючи прямих формулювань та не вдаючись до процедури прямого оголошення надзвичайного стану. Підставою для цього стало нарощування протестних настроїв та дій громадян. Так, якщо напередодні Помаранчевої революції у 2003/2004 рр. індекс дестабілізаційності протестного потенціалу дорівнював 2,6 (за його критичних показників 4,4), то напередодні Євромайдану у 2012/2013 він сягав позначки 4,6, тобто перевищував критичну межу [125, с. 10].

Акції протесту в м. Києві, що знаменували початок Революції Гідності, формально пов'язані із розпорядженням Кабінету міністрів М. Азарова про зупинення процесу підготовки до підписання Україною асоціації з Євросоюзом, яке мало відбутися на саміті лідерів країн Східного партнерства 29 листопада у Вільнюсі. Масовий же рух протесту в країні фактично розпочався після побиття студентів співробітниками підрозділів «Беркут» у ніч на 30 листопада 2013 р. на майдані Незалежності в Києві.

Символічним кроком у напрямі делегітимації режиму В. Януковича стало утворення народних рад в парламенті й представницьких органах влади на місцях. 22 січня у Києві на установчих зборах опозиції затверджено Декларацію про проголошення Народної ради України. Новостворена рада мала стати органом представництва народних депутатів із захисту Конституції. До об'єднання увійшли народні депутати-опозиціонери та позафракційні, «які виступають проти диктатури та узурпації влади режимом Януковича». Народна рада мала здійснювати повноваження представників законодавчої гілки влади з контролю за реалізацією питань, які згідно Конституції віднесено до повноважень Верховної Ради України і «які нині узурповані режимом Януковича». Згідно з Декларацією, у Криму, кожній області, в Києві та Севастополі, в містах та районах на базі депутатських фракцій опозиційних партій в обласних, міських та районних радах утворюються місцеві народні ради як міжфракційні депутатські об'єднання, які разом з загальнонаціональною Народною радою здійснюють захист Конституції, прав та свобод людини [48].

Деініціалізація президентської влади В. Януковича, в інституційно-правовому контексті, відбулась 22 лютого 2014 р. із прийняттям у парламенті Постанови «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». У цій постанові парламентом було встановлено, що Президент України у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки.

Пізніше парламентом ухвалено закон, який позбавив В. Януковича звання Президента України. В обох випадках правову позицію та обґрунтування легальності рішень законодавця важко назвати досконалими – в експертних колах досі точаться суперечки з цього питання. Навіть КСУ, своєю ухвалою у справі за конституційним поданням П. Порошенка щодо конституційності Закону України «Про позбавлення В. Януковича звання Президента України», встановив що це рішення парламенту носило політичний характер, а не юридичний [289].

Технології делегітимації П. Порошенка. На початку президентської каденції П. Прошенка, у позаелекторальних циклах політичного процесу в Україні особливою ефективністю відзначилась делегітимаційна технологія *маніпуляцій результатами соціологічних досліджень*. Рівень популярності політика, оголошений на підставі наукових методів дослідження громадської думки, має риси об'єктивності чим посилюється його вплив на масову свідомість виборців. Оголошений через ЗМІ, рівень підтримки політичного лідера громадськістю справляє особливо відчутний вплив на мотивацію у голосуванні тої категорії електорату, яка ще остаточно не визначилась зі своїм політичним вибором.

Природно, що роль соціологічних опитувань, як технології делегітимації майбутніх кандидатів на пост глави держави, зростає у передвиборчий період. Під час президентських виборчих кампаній 2004 і 2010 рр. розрив у рівні підтримки між кандидатами у другому турі становив, відповідно, 7,79 % та 3,48 %. Це обумовлювало боротьбу за кожен відсоток підтримки електорату, тому соціологічні дослідження стали вкрай заполітизованими. А у 2014 р. домінанта застосування командою П. Порошенка технології маніпулювання результатами соціологічних досліджень допомогла у реалізації виборчої стратегії «перемоги в один тур» [107, с. 58].

У 2015 р. успішно реалізовано імплементацію до українського законодавства правових норм, що дозволяли реалізовувати делегітимаційні

технології *аксіологічного* спрямування в українському політичному процесі. Прийнятий 09.04.2015 р. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (далі – закон про декомунізацію), має питомий делегітимаційний потенціал.

Закон легалізує застосування виборчих цензів на відповідній аксіологічній основі. Спираючись на положення закону про декомунізацію, вдалося заборонити діяльність Комуністичної партії України та делегітимувати її лідерів. Зокрема, у законі йдеться про те, що «пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки юридичною особою, політичною партією, іншим об'єднанням громадян, друкованим засобом масової інформації та/або використання у назві символіки комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів є підставою для відмови в реєстрації та/або припинення діяльності юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян, підставою для відмови в реєстрації та/або припинення випуску друкованого засобу масової інформації» (ч. 2, ст. 3) [205].

Пізніше ця норма також стала підставою для відмови у реєстрації представникам КПУ, кандидатами на пост Президента України. Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 52 Закону України «Про вибори Президента України» 2019 р. ЦВК може відмовити у реєстрації кандидату на підставі «висування кандидата на пост Президента України від партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Водночас зазначений закон, з точки зору використання політичних технологій, можна віднести до сфери *конституційно-правових технологій*, оскільки закон тут виступає як засіб або інструмент перешкоджання участі у виборах певних політичних сил.

Характерно, що закон про декомунізацію визнано Венеціанською комісією та ОБСЄ/БДПЛ як такий, що не повністю відповідає національним і міжнародним зобов'язанням та стандартам. У спільному висновку цих організацій зазначено, що закон «не витримує трискладового тесту щодо виправданості втручання держави у здійснення права (свободи), згідно з яким це втручання повинне ґрунтуватися на законі, переслідувати обумовлену законом мету і бути необхідним у демократичному суспільстві. Закон «має занадто широку сферу дії та запроваджує санкції, що є непропорційними законній меті, яку він переслідує». Будь-яке об'єднання, яке не дотримується вимог Закону № 317-VIII, може бути заборонене, що є проблематичним з огляду на право кожної особи на свободу об'єднань. Проблема постає особливо гостро, коли йдеться про політичні партії, які відіграють ключову роль у забезпеченні плюралізму та належного функціонування демократії. Заборона політичним партіям брати участь у виборчому процесі чи їх розпуск мають розглядатись лише як крайній захід, до якого вдаються у виключних випадках» [248, с. 4].

За президентства П. Порошенка створено передумови для застосування технологій делегітимації президентської влади, що пізніше стануть відомими в інформаційному просторі як «червоні лінії» для президента. Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 р. внесено зміни до ст. 112 та ст. 166 Конституції. Ст. 122 доповнили ч. 3 такого змісту: «Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». У п. 1, ст. 116 закріплено

положення про те, що Президент України забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства у зазначених вище організаціях [197].

Імплементациєю цих положень до законодавства України, закладаються підвалини для делегітимації новообраного президента, у тому випадку, якщо його політичні погляди та запропонований ним політичний вектор розвитку держави підуть в супереч із новими положеннями Конституції України. З політтехнологічної точки зору, таким чином була задана *аксіологічна рамка*, вихід за межі якої створює сприятливі умови для делегітимації новообраного глави держави.

Поширеними політичними технологіями є *використання образливих висловлень* з метою приниження свого опонента. Одним із них є ідіома «кульгава качка». Зазначена ідіома є і певною моделлю політичних дій, а також технологією водночас. А. Скиперских, описуючи модель «кульгової качки», звертає увагу на такі поведінкові стратегії, як нездатність суб'єкта політики приймати і втілювати в життя адекватні політичні рішення, реалізовувати свою політичну волю. Ця диспозиція знаходить свій зовнішній вияв у прийнятті обережних та неефективних рішень. Часто після перетину межі у половину терміну своїх повноважень, політичний актор намагається не приймати контраверсійних політичних рішень, які можуть призвести до зайвого резонансу в суспільстві. Тут питання легітимності є досить принциповим. Політичний актор розуміє, що ризики не вигідних репрезентацій політичного рішення суб'єктом влади, можуть позбавити його певного фундаменту для чергової легітимації, істотно ускладнивши легітимаційний процедури [244, с. 123].

Технологія «кульгової качки» набула розмаїття та інтерпретацій в комунікаційних стратегіях політичних сил різних періодів політичного процесу України. Так, вітчизняний історик і публіцист В. Кіпіані наступним чином відгукувався про наміри В. Ющенко провести конституційну реформу: «Неважко спрогнозувати, що бажаючих допомогти «кульгавому

пасічнику» без рейтингу, без ексклюзивного адмінресурсу і навіть без власної фракції в Верховній Раді не буде. Тож, доля конституційних змін не є оптимістичною» [113].

Про рівень легітимності П. Порошенка у 2019 р. красномовно висловився народний депутат Н. Шуфрич: «Те чіпляння за владу, яке ми бачимо, коли роздаються посади і нагороди, приймаються стратегічні рішення людиною, який вже навіть не кульгава качка, а, вибачте, мертвий гусак, обурює не тільки нас, а й як мінімум 73 % наших громадян, які проголосували саме проти Порошенка» [183]. В. Зеленський, після перемоги на президентських виборах 2019 р. над П. Порошенко, закликав парламент «зупинити політичні судоми кульгової качки» [80].

Для створення і втілення технологій делегітимації президентської влади в позаелекторальному політичному процесі, політтехнологи часто спираються на відповідні положення Конституції України. Зокрема, у ст. 108 та ст. 111 Основного Закону, передбачена можливість делегітимації Президента та усунення його з поста у порядку імпічменту. Однак, на практиці, реалізувати зазначену процедуру практично неможливо з правової точки зору через надто складний механізм її здійснення.

З метою власної легітимації й виконання передвиборчих обіцянок В. Зеленський ініціював ухвалення Закону України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» [208]. Він набуває ролі ключового нормативно-правового акту, в контексті делегітимації президентської влади в позаелекторальному політичному процесі. Закон про імпічмент визначає правові та організаційні засади притягнення Президента України до конституційної відповідальності шляхом усунення з поста в порядку імпічменту відповідно до ст. 85, 108, 111, 151 Конституції України.

Процедура імпічменту завершує реалізацію комплексу делегітимаційних технологій на етапі деініціалізації президентської влади у делегітимаційному процесі. Імпічмент є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого ВРУ, у разі вчинення державної зради або іншого

злочину Президентом України, може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста. Ініціатором імпічменту президента може бути лише парламент, а єдиною підставою для усунення глави держави з поста в порядку імпічменту є вчинення ним державної зради або іншого злочину. Під «іншими злочинами» маються на увазі кримінальні злочини, адже все те, що не підпадає під визначення «кримінального», кваліфікується законом не як злочин, а як проступок або правопорушення.

Отже, у позаелекторальний період використовуються близькі або аналогічні технології, що й в електоральному процесі. Виключення складають технології, які безпосередньо впливають на результати виборів під час підрахунку голосів (фальшування й махінації з виборчими бюлетенями та іншою документацією, використання адмінресурсу, підкуп виборців та ін.). Водночас визначити зміст політичних технологій, спрямованих на делегітимацію Президента України у позаелекторальний період доволі складно, оскільки перманентна політична боротьба у вищих ешелонах влади практично не припиняється. Часто делегітимаційні технології, що використовуються в одному електоральному циклі, є фактично підґрунтям для успішного проведення виборчої кампанії партіями і кандидатами в наступному.

Висновки до розділу 3

Отже, технології (де)легітимації політиків використовують увесь час їх перебування при владі або у сфері практичної політики. Однак особливо широко політичні технології використовують під час виборів представницьких і законодавчих органів влади, а також виборів президентів країни.

Зміст і напрями делегітимації президентської влади в Україні визначають глибина і масштаби конфлікту всередині правлячої еліти загалом та між владою та опозицією, зокрема. Їх використання має яскраво

виражений циклічний характер, який підпорядковано логіці перебігу президентських електоральних циклів.

Встановлено, що вплив делегітимаційних політичних технологій на особу та інститут президенства мають екстраполяційний характер, що простежується в замірах громадської думки. Встановлено залежність між рівнем довіри до інституту президенства та рівнем довіри й підтримки конкретного політика.

Також існує взаємозв'язок між делегітимацією одного президента й легітимацією наступного: найнижчі показники довіри до «колишнього» президента обумовлюють достатньо високі показники довіри до «нового» глави держави, що переміг на виборах. Водночас, це є кредитом довіри, який швидко падає, якщо президент не задовольняє суспільних очікувань.

Некритичний характер спроб імплементацій зарубіжних політичних технологій за часи незалежності збагатив політичну історію України прикладами невдалого застосування технологій делегітимації під час виборів Президента України, їх згубного впливу на інтеграцію та єдність українського суспільства. Натомість, за результатами президентських виборчих кампаній 2014 і 2019 рр. простежується тенденція відмови від використання технологій штучного регіонального розколу України за чинниками соціокультурної ідентифікації населення.

Аналіз змісту технологій електоральної та позаелекторальної (де)легітимації президентської влади засвідчує їх еволюціонування у бік їх віртуалізації та поширення мережевих структур, які використовуються не лише для участі громадян у демократичних виборах, а й з метою організації систем підкупу, адміністративного тиску, маніпуляцій, що перешкоджає вільному формуванню громадської думки та волевиявленню виборців.

Основні положення розділу автором викладено у таких публікаціях: [254, 259, 258, 260].

ВИСНОВКИ

Вирішення поставлених у вступі дослідницьких завдань зумовило формулювання низки висновків та узагальнень.

1. Проблема легітимності політичної влади є однією з найактуальніших питань політологічного дискурсу, підтвердженням чому наявність широкого кола джерел та наукової літератури. Якщо питання теоретичного обґрунтування легітимності політичної влади адекватно відображено в працях міжнародних та вітчизняних фахівців, то проблема технологій легітимації президентської влади у країнах, які перебувають у стадії переходу від авторитаризму до демократії, потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Вітчизняними науковцями у цьому напрямі зроблено лише перші кроки. Наявні праці переважно не містять комплексного підходу до питання визначення теоретичних засад використання технологій (де)легітимації глави держави в Україні, їх суспільно-політичної детермінації та лише фрагментарно висвітлюють проблеми їх інституалізації на національному рівні.

Проблема технологічної складової (де)легітимації президентської влади в умовах демократичної трансформації України передбачає необхідність її подальшого дослідження за такими напрямками. По-перше, виявлення кореляції застосування технологій (де)легітимації президентської влади з формою правління та політичним режимом. По-друге, подальше вивчення інституційного середовища, в умовах якого відбувається (де)легітимація влади, оскільки в умовах демократичної трансформації зазначена інституційна структура має тенденцію до ускладнення й збагачення. По-третє, актуальною залишається проблема дослідження шляхів імплементації демократичних норм, практик і процедур проведення виборів на національному рівні відповідно до європейських стандартів, як запоруки легітимності вищих органів влади. По-четверте, потребує подальшого вивчення проблема використання новітніх форм і засобів делегітимації

президентської влади в умовах глобальних викликів сучасності та розвитку ІТ-технологій.

2. Визначення змісту теоретичних підходів дослідження політичного процесу в контексті технологічного виміру (де)легітимації президентської влади обумовлено його структурними і темпоральними характеристиками, які, своєю чергою, детерміновані простором, часом, а також соціокультурними традиціями функціонування влади. Так, високий рівень персоніфікації української політики робить логічним висновки про те, що особа глави держави фактично уособлює собою інститут президентства.

Процес набуття і здійснення президентської влади передбачає проходження трьох субпроцесів – легітимація, легітимне функціонування, делегітимація і трьох станів – долігітимний (вихідний), легітимний та нелегітимний. Успішному вирішенню дослідницьких завдань сприяло виокремлення двох періодів в межах яких застосовують специфічні політичні технології: електоральний та позаелекторальний.

Аналіз політичного процесу як сукупності субпроцесів, дав змогу розглядати процеси (де)легітимації президентської влади в Україні в системному зв'язку з особливостями суспільно-політичного розвитку України, характером партійно-політичної структуризації, перебігом електорального процесу, специфікою боротьби влади та опозиції тощо. Еволюція змісту політичного процесу в Україні від ідеократичного до технологічного (початок 2000-х рр.) знаменувала перехід від боротьби ідей (комунізм vs націоналізм) до боротьби технологій із наростаючою динамікою цільового впровадження інформаційно-маніпулятивних технологій. Аналіз концептуальних підходів щодо сутнісних характеристик легітимності політичної влади в сучасних умовах засвідчує органічний зв'язок процесів легітимації політичної влади й демократизації суспільних відносин.

3. Проблема (де)легітимації президентської влади в Україні має комплексний характер, що й обумовило застосування полідисциплінарної методології наукового аналізу. Зазначена методологія передбачала

використання принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання багатьох наук: політології, соціології, історії, філософії, права, психології, державного управління тощо.

Значну увагу в дисертації приділено аналізу понять, які є базовими структурними елементами наукового аналізу, таких як «інститут президента», «президентська влада», «легітимність», «легітимація», «делегітимація», «технології легітимації й делегітимації», «нелегітимний» і «долегітимний» стани тощо. Усі вони розкривають специфіку застосування, умови, принципи, процедури та механізми технологій (де)легітимації. Водночас їх авторська інтерпретація розширює простір наукового пізнання, сприяє відкриттю нових аспектів перебігу політичного процесу в Україні.

4. Криза легітимності президентської влади в Україні, яка має тенденцію до перманентного відтворення, обумовлена недосконалістю нормативно-правової бази функціонування державного механізму, порушенням принципу розподілу влад, відсутністю надійних механізмів стримування й противаг тощо. Нормативно-правову базу легітимації Президента України складає сукупність законів та інших політико-правових актів, які загалом визначають форму правління України як республіки. Найбільш повно спосіб зайняття та заміщення посади глави держави, його повноваження, механізми і процедури здійснення влади тощо, закріплені в Конституції України. Водночас необхідним є прийняття нового закону про Президента України, де було б враховано сучасні суспільно-політичні реалії й тенденції світового розвитку держави та суспільства.

Забезпеченню легітимності діючих президентів сприяє вдосконалення вітчизняного законодавства про вибори глави держави, де спостерігається стійка тенденція до його демократизації та відповідності європейським стандартам. Послідовність дій України у цьому напрямі засвідчує прийняття Виборчого кодексу України. Врахування європейського демократичного доробку щодо використання електоральних технологій відкриває нові

можливості для розвитку політичних процесів, у тому числі й у сфері легітимації президентської влади.

5. Інституційну структуру легітимації владних повноважень та особи глави держави в Україні характеризує гібридний характер інституту президентства, котрий, з одного боку, має риси класичних президентських і напівпрезидентських республік, а з іншого – до останнього часу зберігав (і частково продовжує зберігати) рудименти організації влади за часів панування КПРС, де президент виступає у ролі прототипу Генерального секретаря, Адміністрація/Офіс президента – ЦК КПРС, обласні і районні державні адміністрації – обкомів і райкомів партії. Визнання стану існування інституту президентства в Україні як кризового, актуалізує потребу реформування відповідно до потреб часу не лише інституту місцевого самоврядування, а й усієї інституційної структури центральних і вищих органів влади.

Легітимація Президента України значною мірою залежить від наявності потужних пропрезидентських партій й більшості в парламенті, що, як правило, має місце у політичному житті України. Натомість явище когабітації, коли президент за умов опозиційної щодо нього парламентської більшості втрачав право визначального впливу на призначення прем'єр-міністра і був змушений вносити на розгляд парламенту ту кандидатуру, яку йому пропонувала парламентська більшість, поширення не отримало.

6. Початок активного застосування на виборах Президента України технологій делегітимації припадає на кінець 1990-х рр., що пов'язано із загостренням політичної боротьби, розвитком ринкових відносин, виходом на політичну арену регіональних політичних еліт, утворенням фінансово-промислових груп і кланів, які через систему партійного представництва, депутатський корпус, підтримки «свого» президента тощо намагалися захистити корпоративні інтереси або примножити власні статки.

Зміст і спрямованість політичних технологій в електоральних циклах кінця 1990 – початку 2000-х рр. значною мірою визначав чинник ідейно-

політичного протиборства між комуністичним і національно-патріотичним таборами. У цей час започатковано найбільш небезпечну технологію мобілізації виборців за чинниками етнокультурної (мова, віра) та світоглядної (Схід, Захід) ідентифікації, що мимоволі розколювало Україну за регіональним поділом. Її уособленням стали наслідки Помаранчевої революції, коли зміст політичної боротьби у найближчі роки визначала дихотомія «помаранчеві – біло-блакитні». Іншою характерною ознакою зазначених виборів стало активне використання адміністративного ресурсу, «брудних технологій» й масового фальшування результатів виборів.

7. Застосування технологій делегітимації інституту Президента України на виборах 2010, 2014 і 2019 рр. не вписуються в єдину парадигму і має не багато спільних знаменників, оскільки вибори проходили за різних суспільно-політичних умов й обставин, де визначальним став чинник російської агресії та окупації частини української території. Водночас зазначені вибори на відміну від попередніх характеризувало загалом зменшення обсягів використання адміністративного ресурсу, фальшувань, «брудних» технологій тощо з одночасним розширенням використання ІТ-технологій, простору віртуальної комунікації, створення мережевих структур тощо.

Як показують результати соціологічних моніторингів, рейтинги довіри до одних президентів корелюють з рейтингами недовіри до інших. Чим нижчий рейтинг мав колишній президент, тим вищий має наступний. Практично ні одному із президентів України не вдалося зберегти свій початковий рейтинг наприкінці каденції як глави держави.

Таким чином, підтверджується гіпотеза дисертації про те, що специфікою застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі є їх негативний вплив не лише на особу конкретного політика, але й на інститут глави держави як такий, довіра до якого падає разом із падінням рейтингів довіри до конкретного президента.

8. Масштабність фігури та інституту президентства в Україні обумовлює форми та зміст технологій їх делегітимації з боку контреліти. Технологічні прийоми, засоби, зміст і напрями делегітимації Президента України в позалекторальних процесах значною мірою ідентичні тим, що використовують під час виборчих перегонів, крім тих, що безпосередньо впливають на результати підрахунку голосів, зокрема фальшування, маніпуляції з виборчими бюлетенями, виборчою документацією тощо.

Розмах кампаній, спрямованих на підрив авторитету глави держави, його дискредитацію в очах громадськості, визначають «градус» боротьби між політичними угрупованнями, рівень згуртованості опозиції, чинник міжнародного втручання тощо. Показово, що такі кампанії набувають обертів за рік-два до чергових президентських виборів. Інколи масштабність антипрезидентських виступів, її технологічна складова обумовлені непередбаченими й недалекоглядними діями та вчинками президента та його найближчого оточення. Найбільш масштабними виступами проти кандидата в президенти та діючого глави держави стали події Помаранчевої революції й Революції Гідності, які поклали край президентським амбіціям В. Януковича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Директ-Медиа. 2007. 425 с.
2. Алексєєнко І. Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів: автореф. дисс. ... д. політ. н., спец.: 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Дніпропетровськ, 2011. 35 с.
3. Аналіз стану законодавчої бази про вибори Президента України: напрями та шляхи удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) / Вищій адміністративний суд України. Київ, 2015. 56 с.
4. Афанасьєва М. Виборча інженерія в Україні: монографія. Одеса: Юрид. літ-ра, 2014. 384 с.
5. Бабкіна О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. № 3. С. 36–50.
6. Баронин А., Колпаков А. Правила игры в игре без правил. Предвыборные технологии в Украине. Praha: Granda Publishing. 2006. 188 с.
7. Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навч.-метод. посібник. Київ: МАУП, 2001. 216 с.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
9. Бережанський Г. Співвідношення легітимності та легальності державної влади: теоретико-правовий аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 7. С. 36–42.
10. Бистрицький Є. Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 49–59.

11. Бистрицький Є. Проблема легітимації *Українська державність у XX сторіччі. Історико-політичний аналіз*. Київ: Політ. думка, 1996. С. 318–320.
12. Бортнікова А. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
13. Бортніков В. «Помаранчева революція на Волині»: історія, факти документи: монографія. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 223 с.
14. Бортніков В., Чубаєвський В. Електоральна легітимація влади в умовах демократичної трансформації. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2015. № 5. S. 55–64.
15. Бостан С. Форми правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: монографічна література. Запоріжжя, 2005. 540 с.
16. Бурдые П. Социология политики / пер. з фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматка. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
17. Буркут І., Колесников О. Виборчі технології: регіональний досвід. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2009. 240 с.
18. Бурлачук В. Мас-медіа, вибори і нова реальність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 90–195.
19. Бучин М. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їх реалізації в Україні: автореф. дисс. ... д. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Львів, 2016. 40 с.
20. БЮТ: ПРУ чесні вибори не потрібні. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/01/100114_burda_vote_oh (дата звернення: 25.01.2021).
21. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілого. Київ: Основи, 1998. 534 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Бусела та ін. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

23. Вибори Президента України 1999: інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; редкол.: М. Рябець (голова) та ін. Київ, 2000. 395 с.
24. Вибори Президента України 1999. *Центральна Виборча Комісія України*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html> (дата звернення: 07.03.2021).
25. Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика: інформ.-аналіт. вид. / Я. Давидович та ін.; ред. кол.: Я. Давидович (голова ред. кол.) та ін.; Центр. вибор. комісія. Київ: Центральна виборча комісія, 2005. 607 с.
26. Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 9–10 черв. 2005 р. Київ: Атіка, 2005. 640 с.
27. Вибори Президента України 2004. *Центральна Виборча Комісія України*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html> (дата звернення: 07.03.2021).
28. Вибори Президента України 2010: інформ.-аналіт. зб. / В. Шаповал (голова ред. кол.). Київ, 2010. 892 с.
29. Вибори Президента України 2010. *Центральна виборча комісія*. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/wp0011> (дата звернення: 01.03.2021).
30. Вибори Президента України 2014. *Центральна Виборча Комісія України*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (дата звернення: 01.03.2021).
31. Вибори Президента України 2019: посібник для суддів / за ред. Ю. Барабаша. Київ: «АК-Group», 2019. 212 с.
32. Вибори Президента України 2019. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=719.html> (дата звернення: 01.03.2021).

33. Вибори, що потрясли світ. *Дзеркало Тижня*. 2004. № 48. URL: https://zn.ua/ukr/international/vibori,_scho_potryasli_svit.html (дата звернення: 12.01.2021).
34. Виборчий кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 23.01.2021).
35. Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 232 с.
36. Выдрин Д. Очерки практической политологии. Киев: Философская и социологическая мысль, 1991. 128 с.
37. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине / пер. с англ. И. Соловьева и Г. Поварова; под ред. Г. Поварова. Москва: Наука, 1983. 344 с.
38. Висоцький О. Легітимаційні технології політичних сил в Україні та їх результативність у здобутті підтримки суспільства на парламентських виборах 2012 р. *Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 194–209.
39. Висоцький О. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія. Дніпро: Інновація, 2012. 132 с.
40. Висоцький О. «Помаранчева» революція як зміна парадигм легітимаційної політики української влади. *Гуманітарний журнал*. 2004. № 3. С. 95–101.
41. Висоцький О. Сутність легітимації політики. *Політичний менеджмент*. 2004. № 4. С. 24–34.
42. Висоцький О. Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика: монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2010. 318 с.
43. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 р. Міністерство юстиції України. <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 01.03.2021).

44. Віктор Ющенко: Вірю! Знаю! Можемо! / упоряд.: А. Євтушенко, В. Дроздова, Л. Науменко. Київ: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. 436 с.
45. Вказівки прийняти «диктаторські закони» виходили від Януковича – ГПУ. *Українська правда*. 2015. 18 листопада. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/18/7089209/> (дата звернення 07.02.2021).
46. Волинський А. Стадії політичного процесу: політико-правові основи класифікації. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 41–52.
47. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець XX – початок XXI століття): кол. монографія / В. Бортніков, Н. Коцан, Н. Павліха та ін.; за заг. ред. В. Бортнікова. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 656 с.
48. В Україні створено Народну раду замість Верховної. *Українська правда*. 2014. 22 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/01/22/7010781/> (дата звернення 07.02.2021).
49. Вятр Є. Социология политических отношений / пер. з польск. В. Скляр, А. Николаев. Москва: Прогресс. 464 с.
50. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2014. 320 с.
51. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. А. Онишко / Центр гуманітарних досліджень ЛНУ імені Івана Франка. Львів: Вид-во «Літопис», 2000. 318 с.
52. Гайдай С. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці МАУП. Політичні науки*. 2017. Вип. 1. С. 85–93.
53. Гелд Д. Моделі демократії. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 155–175.

54. Герасіна Л. Методологія і праксеологія досліджень політичних процесів. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Політологія*. 2017. № 2. С. 16–28.
55. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова Львів: Кальварія, 2004. 264 с.
56. Головатий М. Мистецтво здобувати владу. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 28–43.
57. Граната для Вітренко, фальсифікації Януковича, справа педофілів. Топ-5 скандалів президентських кампаній в Україні. *ESPRESO.TV*. URL: https://espresso.tv/article/2019/03/07/granata_dlya_vitrenko_falsyfikaciyi_ya_nukovycha_sprava_pedofiliv_top_5_skandaliv_prezyde (дата звернення: 29.12.2020).
58. Даймонд Л. Три парадокси демократії. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 92–104.
59. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. Т. 1. Москва: Гос. изд. иностр. и нац. слов, 1995. 620 с.
60. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 69–75.
61. Дегтярев А. Основы политической теории: учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 1998. 239 с.
62. Декларація єднання та співпраці заради майбутнього України: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України; Декларація від 13.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-05#Text> (дата звернення: 10.02.2021).
63. Денисова, А. Технології «чорного піару» у політичних процесах сучасності: дис. ... канд. політ. наук, спец.: 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Львів, 2018. 239 с.
64. Дмитренко М. Політична система України: Розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції: монографія. Вид. 2 з доп. та змінами. Київ: Університет «Україна», 2011. 820 с.

65. Дмитричева О. «Так, Янукович!». Тому що сфальсифіковано? *Дзеркало тижня*. 2004. 18 верес.
66. Довіра громадян України до суспільних інститутів. 1–6 квітня 2018 р. *Разумков Центр*. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf (дата звернення: 08.03.2021).
67. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия. *Социологические исследования*. 1994. № 6. С. 147–156.
68. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ: ОБСЄ; Витяг, Міжнародний документ від 29.06.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082#Text (дата звернення: 14.01.2021).
69. Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі. CDL-AD (2006) 018. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2009. С. 142–197.
70. Дорога на Банкову: як до свого другого терміну прийшов Леонід Кучма. *Телевізійна служба новин*. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/doroga-na-bankovu-yak-do-svogo-drugogo-terminu-priys> (дата звернення 27.12.2020).
71. Дорош Л., Копей Ю. Особливості залучення соціальних мереж у діяльність органів державної влади (на прикладі США та України). *Humanitarian Vision*. 2020. Vol. 6, № 1. Р. 7–13.
72. Экспертный доклад: попытки делегитимации президентских выборов-2018 в России / Междунар. ин-т новейших государств. 2018. 42 с.
73. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. Ковбасюка та ін. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
74. Енциклопедія державного управління. У 8 т. Т. 1. Теорія державного управління / за ред. Ю. Ковбасюка та ін. Київ: НАДУ, 2011. 748 с.

75. Епоха Кучми: десять неоднозначних років. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/08/130809_kuchma_epoch_sx (дата звернення 09.02.2021).
76. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії. Вид. 3-є, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х част. Ч. 1. Київ: Логос, 2016. 552 с.
77. Єсімов С., Бондаренко В. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 42–49.
78. Забеліна І. Поняття та сутність політичних криз: історико-бібліографічний аналіз. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / за ред. С. Ківалова та ін.* Одеса: НУ ОЮА, 2013. Вип. 49. С. 344–353.
79. Закон України «Про вибори Президента України». Київ: Центральна виборча комісія, 2009. 130 с.
80. Зеленський порівняв Порошенка з туристом в Єгипті та кульгавою качкою. *Інформаційне агентство «Українські Національні Новини»*. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1799410-zelenskiy-porivnyav-poroshenka-z-turistom-v-yegipti-ta-kulgavoyu-kachkoyu> (дата звернення 03.02.2021).
81. Зеленько Г. Институт президентства Украины в современном историко-политологическом дискурсе Украины. *Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов*. Минск, 2017. № 7. С. 91–110.
82. Зеленько Г. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: зміст, форми, наслідки. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 2. С. 34–55.
83. Зозуля О. Конституційно-правовий статус Адміністрації Президента України: монографія. Харків: Харків юридичний, 2014. 300 с.

84. Інституціональні особливості та технології сучасних політичних процесів / уклад. Е. Афонін та ін. Київ: НАДУ, 2008. 108 с.
85. Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. Н. Хоми. Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. 766 с.
86. Йолон П. Изменения характера объектов современной научной теории и обогащение ее теоретического аппарата. *Логико-философский анализ понятийного аппарата науки*. Киев: Наук. Думка, 1977. С. 167–196.
87. Как изменялся Секретариат Президента. *PRAVO*. 2021. № 48 (414). URL: <https://pravo.ua/articles/kak-izmenjalsja-sekretariat-prezidenta> (дата звернення: 21.12.2020).
88. «Канівська четвірка» виконала зобов'язання, взяті на Тарасовій горі, вважає Олександр Мороз. *Укрінформ: національне інформаційне агентство*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/10048-kanvska-chetvrka_vikonala_zobovyazannya_vzyat_na_tara (дата звернення: 27.12.2020).
89. Кара-Мурза С. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко. Москва: Алгоритм, 2005. 293 с.
90. Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологичной парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. № 4. С. 6–27.
91. Кармазіна М. Між історією і політикою. Київ: ІПІНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 560 с.
92. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ, 2007. 365 с.
93. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Вид. 2-ге. Х., 2001. 464 с.
94. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории. Київ: Наш час, 2008. 480 с.

95. Кермон Ж. О принципе легитимности. *ПОЛИС*. 1993. № 5. С. 135–137.
96. Кіянка І. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми: автореф. дисс. ... д. політ. н., спец. 23.00.01 – історія та теорія політ. науки. Львів, 2017. 38 с.
97. Кіянка І. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: монографія. Львів: Простір, 2016. 387 с.
98. Ключник Р. Криза у політичній системі: проблеми методології дослідження. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія*. 2015. № 2. С. 105–111.
99. Князева О. Загальні тенденції інституційної довіри в сучасному українському соціумі: перезавантаження методології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 28–31.
100. Кодекс належної практики у виборчих справах. CDL-AD (2002) rev. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2008. С. 50–81.*
101. Кокорська О. Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми. *Наукові записки НаУКМА. Т. 31: Політичні науки*. Київ, 2004. С. 37–42.
102. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2011. № 2. С. 56–64.
103. Колодій А. Між демократією та олігархією: нові гравці на політичній сцені і громадська думка. *Львівщина на порозі XXI ст. Соціальний портрет: кол. монографія / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк та ін. Львів: НАН України, Ін-т регіональних досліджень*. С. 57–113.
104. Коновалець А. Один Янукович дорівнює восьми з половиною Ющенкам... *Дзеркало тижня*. 2004. 26 червн.

105. Конституція України: Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 05.05.2020).
106. Костюк Д. Роль громадянського суспільства в русі «Україна без Кучми». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2019. Т. 30. № 1. С. 17–23.
107. Кочубей Л. Виборчі технології як механізм досягнення результату. *Людина і політика*. 2003. № 4. С. 56–62.
108. Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2004. № 4. С. 57–68.
109. Кравчук Л. Виступ на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. *Голос України*. 1991. 7 груд.
110. Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. Київ: Інтелект, 2001. 192 с.
111. Кравчук Л. Коли я стану президентом, то виступатиму... *Культура і життя*. 1994. 18 черв.
112. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. 392 с.
113. «Кульгава качка» Конституції. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2009/04/03/11459_kulgava_kachka_konstitutsii.html (дата звернення 03.02.2021).
114. Кучма Л. Вірю в український народ. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2000. 504 с.
115. Кучма Л. Про найголовніше. Київ: Книга, 1999. 351 с.
116. Кучма Л. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні. Київ: Ін Юре, 2004. 384 с.
117. Кучма Л. Україна – не Росія. Москва: Время, 2003. 607 с.
118. Леонід Кравчук: «Є така держава Україна». Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / упоряд. та передм. М. Шпаковатого. Київ: Глобус, 1992. 223 с.
119. Леонід Кравчук: інтрига: повноваження майбутнього президента. *Дзеркало тижня*. 2002. 19 листоп.

120. Литвин В. Атрибути та різновиди наівпрезидентської форми правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2018. 636 с.
121. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи: автореф. дисс. ... д. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Львів, 2018. 40 с.
122. Луцький замок. 2002. 3 жовт.
123. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии. Москва: Русская панорама, 2006. 680 с.
124. Мацишина І. Дискурсні практики конструювання політичної реальності України: автореф. дисс. ... д. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Київ, 2019. 36 с.
125. Мацієвський Ю., Ковалко В. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії. Острог: Нац. ун-т «Острозька академія»; Центр політ. дослід. НаУОА, 2015. 27 с.
126. Мацієвський Ю. Політична криза: теоретичний аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Політичні науки*. 2008. Вип. 3. С. 146–161.
127. Минье Ф. История Французской революции с 1789 по 1814 гг. / пер. с фр. И. Дебу и К. Дебу; под ред. и со вступ. ст. Ю. Семёнова. Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2006. 548 с.
128. Мирзоев С. Гибель права: легитимность в «оранжевых революциях». Москва: «Европа», 2006. 232 с.
129. Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях: колективна монографія / за заг. ред. Р. Плюща. Київ: РІДНА МОВА, 2016. 808 с.
130. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колективна монографія / за заг. ред. Р. Плюща. Київ: РІДНА МОВА, 2016. 744 с.

131. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / за ред. А. Ткачука. Київ: Заповіт, 1998. 187 с.
132. Мокан В. Чинники ефективності виборчих технологій в Україні. *Гілея*: зб. наук. праць. Київ: ВІРУАН, 2010. Вип. 34. С. 333–340.
133. «Моніторинг громадської думки населення», лютий 2021. Центр Разумкова. URL: <https://smc.org.ua/monitoring-gromadskoyi-dumky-naselennya-ukrayiny-lyutyj-2021-roku-2141/> (дата звернення: 01.03.2021).
134. М'ягков М., Одешук П. Вибори 2010 в Україні: чи є підстави говорити про фальсифікації? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 3. С. 15–40.
135. Наріжний Д. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук., спец. – 23.00.02. Дніпро, 2004. 20 с.
136. Нечипоренко В. Суспільство потребує легітимності соціальних дій та інституцій, щоб інституціональний порядок мав сенс для всіх. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 62–66.
137. Нова влада: виклики модернізації / ред. кол.: І. Бураковський (голов. ред.) та ін. Київ: КІС «Консорціум незалежних експертів», 2011. 259 с.
138. Новакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 29–37.
139. Новий закон про вибори президента України: аналіз новел та окремих недоліків. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. URL: <https://parlament.org.ua/2004/05/17/novij-zakon-pro-vibori-prezidenta-ukr/> (дата звернення: 10.01.2021).
140. Новоскольцева Л. Проблема формування громадянського суспільства в незалежній Україні: монографія. Луганськ, 2012. 244 с.
141. Опозиція об'єдналась проти диктатури. Українська правда. 2011. 8 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/08/8/6467745/> (дата звернення: 11.02.2021).

142. Осипова Н. Западная социология в XX столетии: ключевые фигуры, направления и школы: научная монография. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2018. 496 с.

143. Основи громадянського суспільства та політичних знань: навч. посіб. / В. Бортніков, О. Ярош, С. Байрак та ін.; за заг. ред. В. Бортнікова. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 456 с.

144. Основні результати загальнонаціонального опитування за результатами президентських виборів в Україні. 19 травня – 1 червня 2019 року. *Міжнародна фундація виборчих систем*. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/vibori-prezidenta-ukraini-2019.html (дата звернення: 11.02.2021).

145. Остапець Ю., Ільтьо Г. Вплив президентських і парламентських виборів 2019 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи України. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 26. С. 159–170.

146. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.

147. Остапець Ю. Інформатизація суспільства як фактор трансформації державної політики в сфері соціальної безпеки. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 28–33.

148. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення: 01.02.2021).

149. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. 4–9 листопада 2016 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-hromadianamy-sytuatsii-v-kraini-stavlennia-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-oriiientatsii> (дата звернення: 07.03.2021).

150. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади. 6–11 вересня 2019 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsi>

ologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady (дата звернення: 07.03.2021).

151. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків (соціологія). 4–9 жовтня 2019 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv> (дата звернення: 07.03.2021).

152. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків (соціологія). 1–7 листопада 2019 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-2> (дата звернення: 07.03.2021).

153. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020р. соціологія). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення: 07.03.2021).

154. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян. 24–29 квітня 2020. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-kviten-2020r> (дата звернення: 07.03.2021).

155. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до політиків, електоральні орієнтації громадян. 17–24 червня 2020 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-cherven-2020r> (дата звернення: 07.03.2021).

156. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян. 30 жовтня – 5 листопада 2020 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (дата звернення: 07.03.2021).

157. Оцінка ситуації в країні, довіра до політиків, електоральні орієнтації громадян. 29 січня – 3 лютого 2021 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-sichen-liutyi-2021r> (дата звернення: 07.03.2021).

158. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян. 5–9 березня 2021 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r> (дата звернення: 07.03.2021).

159. Парсонс Т. О социальных системах / пер. с англ. В. Чеснокова. Москва: Академический проект, 2002. 832 с.

160. Перебийголова Н. Технології деміфологізації українського виборчого процесу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. № 4. С. 157–173.

161. Перегуда Є. Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013. 408 с.

162. Передвиборча програма кандидата в Президенти України Петра Порошенка «Жити по-новому». 2014. *Конституанта*. URL: https://constituanta.blogspot.com/2014/10/2010_27.html (дата звернення: 10.11.2020).

163. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Віктора Андрійовича Ющенка «Якою я бачу Україну». 2004 р. *Конституанта*. URL: https://constituanta.blogspot.com/2014/10/2004_24.html (дата звернення: 10.11.2020).

164. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. *Зе! Комада*. URL: <https://program.ze2019.com/> (дата звернення: 15.09.2020).

165. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Леоніда Даниловича Кучми «Запобігти національній катастрофі, через порядок и порядність – до згоди і добробуту». 1994 р. *Конституанта*. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 15.09.2020).

166. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Леоніда Даниловича Кучми. 1999 р. *Конституанта*. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1999.html> (дата звернення: 15.09.2020).

167. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Леоніда Макаровича Кравчука «Нова Україна» 5 «Д». 1991 р. *Конституанта*. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1991.html> (дата звернення: 15.09.2020).

168. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Януковича В. Ф. «Україна для людей». 2010 р. *Конституанта*. URL: https://constituanta.blogspot.com/2014/10/2010_25.html (дата звернення: 15.09.2020).

169. Питання забезпечення діяльності Президента України: Указ Президента України № 417/2019 від 20 червня 2019 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4172019-27609> (дата звернення: 05.07.2020).

170. Питання Регіональних приймалень Президента України: Розпорядження Президента України; Положення № 1088/2005-рп. від

10червня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1088/2005-%D1%80%D0%BF/sp:max100#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

171. Пів року в умовах пандемії: що змінилося в настроях та електоральних уподобаннях українців (липень 2020р.). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/piv-roku-v-umovakh-pandemii-shcho-zminylosia-v-nastroiakh-ta-elektoralnykh-upodobanniakh-ukraintsiv-lypen-2020r-sotsiologiiia> (дата звернення: 07.03.2021).

172. Підсумки-2019: громадська думка (соціологія). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidsumky2019-gromadska-dumka> (дата звернення: 07.03.2021).

173. Підсумковий звіт за результатами громадського спостереження ОПОРИ під час позачергових виборів Президента України 2014 року. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/news/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh> (дата звернення: 02.04.2020).

174. Плахотнюк Н., Мельниченко В. Інститут президентства в Україні: становлення і розвиток. Київ: Вид. дім «Максимум», 2004. 224 с.

175. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року: інформ.-аналіт. вид. / М. Охендовський, А. Магера, Ж. Усенко-Чорна та ін. Київ: ВАІТЕ, 2016. 456 с.

176. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. *Офіційний сайт ЦВК*. URL: <https://cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (дата звернення: 01.03.2021).

177. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Гаркуша, С. Біла, В. Верстюк та ін.; В. Литвин та ін. (ред. кол). Київ: Ніка-Центр, 2008. 988 с.

178. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 462 с.

179. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика. Підручник для вузів / А. Колодій, Л. Климаська, Я. Космина, В. Харченко. За наук. ред. Антоніни Колодій. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.

180. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 137–146.

181. Положення Про Адміністрацію Президента України: Указ Президента України № 203/2003 від 6 березня 2003 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U203_03?an=12 (дата звернення: 01.07.2020).

182. Полторак В. Політичний маркетинг та організацій виборчих кампаній. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 1. С. 61–79.

183. Порошенко вже навіть не кульгава качка, а мертвий гусак, – Шуфрич. *Українські новини*. URL: <https://ukranews.com/ua/news/631650-poroshenko-vzhe-navit-ne-kulgava-kachka-a-mertvyj-gusak-shufrych> (дата звернення 03.02.2021).

184. Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України 20 жовтня 2020 р. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717> (дата звернення 08.02.2021).

185. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. Київ: Інформ.-вид. центр Держкомстату України. 478 с.

186. Почепцов Г. Політтехнології в загальній систематиці технологій впливу. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Спец. вип. С. 6–20.

187. Почепцов Г. Революция.com. Основы протестной инженерии. Москва: Европа, 2005. 532 с.

188. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта; за ред. Г. Курта та ін. Київ: Заповіт, 2005. 148 с.

189. Президент України. Бібліографічний покажчик (1991–1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України. Від. інформ. бібл. забезпечення. Упоряд.: Е. Афонін, Т. Яковлева, І. Душ, Ю. Левенець, О. Рафальський. Київ, 2000. 272 с.

190. Про Адміністрацію Президента України: Указ Президента України № 1220/96 від 14.12.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1220/96/ed19961214#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

191. Про вибори Президента України: Закон України № 474-XIV від 5 березня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 237.

192. Про вибори Президента України: Закон України № 474-XIV від 5 березня 1999 р. Зі змінами включно 2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14>. (дата звернення 09.01.2021).

193. Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України № 742-VII від 21 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text> (дата звернення: 16.03.2020).

194. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, [...]: Закон України № 723-VII від 16.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-18#Text> (дата звернення 05.02.2021).

195. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: Закон України № 721-VII від 16.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-vii#Text> (дата звернення 05.02.2021).

196. Про внесення змін до Конституції України: Закон України № 2222-IV від 08.12.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-IV#Text> (дата звернення: 20.01.2021).

197. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України № 2680-VIII від 07.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> (дата звернення: 15.01.2021).

198. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження: Закон України № 725-VII від 16.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-18#Text> (дата звернення 05.02.2021).

199. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України: Закон України № 724-VII від 16.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-18#Text> (дата звернення 05.02.2021).

200. Програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка. Велика держава вільних і щасливих людей. *LB.ua*. URL: https://rus.lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra (дата звернення 01.02.2021).

201. Програми кандидатів: у чому відмінність обіцянок Порошенка і Зеленського. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/програми-кандидатів-у-чому-відмінність-обіцянок-порошенка-і-зеленського/a-48276322> (дата звернення 01.02.2021).

202. Про граничну чисельність працівників Секретаріату Президента України: Розпорядження Президента України № 464/2005-рп від 10 березня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464/2005-%D1%80%D0%BF/sp:max100#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

203. Про державний реєстр виборців: Закон України № 698-V від 22 лютого 2007 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/698-16> (дата звернення: 03.08.2020).

204. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення: Постанова Кабінету Міністрів України № 943 від 24 липня

2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.09.2020).

205. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України № 317-VIII від 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20190228#n2> (дата звернення 31.01.2021).

206. Про місцеві державні адміністрації: Закон України № 586-XIV від 9 квітня 1999 р. ред. від 06.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>. (дата звернення: 25.01.2021).

207. Про невідкладні заходи щодо забезпечення законності при виготовленні виборчих бюлетенів для повторного голосування з виборів Президента України: РНБО; Рішення від 25.01.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-10#Text> (дата звернення: 25.01.2021).

208. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент): Закон України від 10.09.2019 № 39-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text> (дата звернення 04.02.2021).

209. Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України: Постанова Верховної Ради України від 27.11.2004 № 2214-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2214-15#Text> (дата звернення: 20.01.2021).

210. Про Положення про Офіс Президента України: Указ Президента України № 436/2019 від 25 червня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text> (дата звернення: 11.01.2021).

211. Про Положення про порядок реєстрації та статус офіційних спостерігачів на виборах Президента України: Постанова Центральної виборчої комісії виборчої комісії № 59 від 28.05.99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0059359-99#Text> (дата звернення: 26.05.2020).

212. Про Президента України і порядок припинення його повноважень: Проект закону України № 7248 від 31.10.2017. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH5LC00A.html (дата звернення: 26.05.2020).

213. Про Президента Української РСР: Закон Української Радянської соціалістичної республіки № 1295-XII від 5 липня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12> (дата звернення: 29.08.2020).

214. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України: Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 № 757-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text> (дата звернення: 30.01.2021).

215. Про оприлюднення результатів виборів Президента України: Центрвиборчком: Постанова № 1265 від 24.11.2004. URL: <https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-oprilyudnennya-rezultativ-viboriv-prezidenta-ukraini.html> (дата звернення: 20.01.2021).

216. Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України : Центрвиборчком; Постанова від 24.11.2004 № 1264. URL: <https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-rezultati-viboriv-prezidenta-ukraini-21-listopada-2004-roku-ta-obrannya-prezidenta-ukraini.html> (дата звернення: 20.01.2021).

217. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України № 5/2015 від 12 січня 2015 р. *Офіційний вісник Президента України*. № 2. 20.01.2015. Ст. 154.

218. Про структуру Адміністрації Президента: Указ Президента України № 1221/96 від 14 грудня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1221/96#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

219. Про структуру, штати та оплату праці працівників Адміністрації Президента України : Розпорядження Президента України № 15/91-рп

від 31.12.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/91-%D1%80%D0%BF/sp:max100#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

220. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12/ed19990827#Text> (дата звернення 02.01.2021).

221. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_535#Text (дата звернення: 13.01.2021).

222. Про штатну чисельність апарату Адміністрації Президента України: Розпорядження Президента України; Структура № 7/94-рп від 27.01.1994 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7/94-%D1%80%D0%BF/sp:max100#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

223. Рада відновила дію Конституції 2004 року постановою, бо Янукович не підписав Закон. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25273333.html> (дата звернення: 05.01.2021).

224. Рейтинг довіри до президентів України. *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtynhy-doviry-prezydentiv-ukrayiny> (дата звернення: 01.03.2021).

225. Резнік В. Реконцептуалізація легітимації у контексті теорії структурації Е. Гіденса. *Соціальні виміри суспільства*: зб. наук. праць. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. Вип. 10. С. 28–38.

226. Резнік О. Соціальна легітимація української державності: методологічні і методичні проблеми вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 1. С. 50–62.

227. Рибак І. Делегітимація. *Політологія*: навч. енциклопед. словник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за ред. Н. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. С. 118–120.

228. Рибак І. Інформаційно-маніпулятивні технології політичної делегітимації в Україні: позаелекторальний контекст. *Науковий часопис НПУ*

імені М. П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Спец. вип. С. 406–412.

229. Рибінська І. Розбираємо програму Порошенка: яким обіцянкам не судилося здійснитися. *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/04/10/stattja/polityka/rozbyrayemo-prohramu-poroshenka-chy-vsim-obicyankam-sudylosya-zdijsnytysya> (дата звернення: 01.03.2021).

230. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. 7–14 лютого 2019 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 07.03.2021).

231. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. 21–26 березня 2019 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 07.03.2021).

232. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Євгена Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.

233. Розік М. Мобілізаційні чинники електоральної участі громадян України на парламентських виборах 1998–2019 рр.: автореф. дисс. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львів, 2020. 20 с.

234. Романюк А., Мельник В. Інститут когабітації та політичні наслідки його реалізації в Україні. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. 2009. № 17. С. 69–73.

235. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія. Чернівці : Рута, 2007. 472 с.

236. Рябов С. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): дис... д. філософ. н., спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київ, 1997. 424 с.
237. Рябов С. Легітимація. *Політологія: словник понять і термінів*. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Видав. дім «КМ Академія», 2001. С. 128.
238. Савченко В., Шестаковська Т. Наукове дослідження: задум, реалізація, результати: монографія. Мена: Номінант, 2013. 256 с.
239. Сакрієр О. Технології конструювання іміджу лідера політичної партії у парламентських виборчих кампаніях України: автореф. дисс. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Чернівці, 2012. 20 с.
240. Сахань О. Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2009. № 1. С. 209–220.
241. Серета О. Види та форми легітимізаційного процесу: розвінчування теорії легітимізації. *Вісник Київського національного університету. Соціологія, Психологія, Педагогіка*. 2004. № 20–21. С. 4–6.
242. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. *Преступная толпа*. Москва: Ин-т психол. РАН, Изд-во «КСП+», 1998. С. 11–116.
243. Симоненко О. Інформаційні основи у формуванні іміджу сучасних політичних лідерів України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2014. № 2. С. 352–364.
244. Скиперских А. Легитимация и делегитимация постсоветских политических режимов: монография. Елец: ЕГУ им. И. Бунина, 2006. 142 с.
245. Соснюк Є. Концепції політичної ідентичності в соціальних науках. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 118–135.

246. Специфіка виборчих технологій: порівняльний аналіз 1998–2002 років. URL: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc03-2002-07> (дата звернення: 02.03.2020)

247. Спільний висновок ОБСЄ/БДПІЛ і Венеціанської Комісії Ради Європи щодо Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24 липня 2009 р. URL: www.osce.org/documents/2009/10/10/40858_en.pdf (дата звернення: 06.04.2020)

248. Спільний проміжний висновок щодо Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» : Висновок № 823/2015 / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2015\)041-ukr&lang=en](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2015)041-ukr&lang=en) (дата звернення: 03.02.2021).

249. Справа «Салов проти України» (Заява № 65518/01): Рада Європи, Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа від 06.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text (дата звернення 29.12.20).

250. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон; пер. с англ. А. Богдановского и Л. Галкиной; под ред. М. Ильина и др. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.

251. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. 21–26 квітня 2017 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> (дата звернення: 07.03.2021).

252. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. 6–11 жовтня 2017 р. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press1017.pdf> (дата звернення: 07.03.2021).

253. Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів: монографія / Воловик В., Лепський М., Гугнін Е. та ін.; за заг. ред. М. Лепського. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 428 с.

254. Стрелков В. Делегітимація президентської влади в електоральному та позаелекторальному періоді політичного процесу. *Сучасна політична наука: нові виклики та контексти (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)*: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (11 грудня 2020 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова, відп. за вип. А. М. Сабара, Г. В. Іленьков. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. С. 209–211.

255. Стрелков В. Державні комунікації в українському інформаційному просторі. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 210–212.

256. Стрелков В. Конкретно-науковий рівень методології дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (1–4 грудня 2020 р.) / за ред. проф. Є. І. Сокола. Харків: НТУ «ХПІ», 2020. С. 396–397.

257. Стрелков В. Конфігурація делегітимаційного процесу та деініціалізація президентської влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 77–81.

258. Стрелков В. Методологія дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Літопис Волині*: всеукр. наук. часопис. 2020. Вип. 22. С. 83–87.

259. Стрелков В. Місце та роль делегітимації президентської влади в політичному процесі. *Регіональні студії*. 2020. № 22. С. 47–50.

260. Стрелков В. Політичні технології та політичний акціонізм. *Основи громадянського суспільства та політичних знань*: навч. посіб. / В. І. Бортніков, О. Б. Ярош, С. О. Байрак та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 348–358.

261. Стрелков В. Практика застосування делегітимаційних технологій: законодавчий аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2018. № 5. С. 153–158.
262. Стрелков В. Системний підхід до дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (15 грудня 2020 р.) / відп. ред. Зінченко М. О., Голуб Г. С. Луцьк, 2020. С 343–345.
263. Стрелков В. Технології делегітимації президента в контексті виборчої кампанії 2019 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 26. С. 195–200.
264. Стрелков В. Технологічний вимір легітимації та делегітимації політичної влади в працях Макса Вебера. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 травня 2020 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 332–334.
265. Стрелков В. Чинники агрегації процесу делегітимації президентської влади. *Політикус*. 2020. Вип. 6. С. 58–62.
266. Суменко Л. Англо-русский словарь по информационным технологиям. Москва: ГП ЦНИИС, 2003. 782 с.
267. Сучасний виборчий PR / В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та ін. Сєверодонецьк: Вид. дім «ЕВРИКА», 2001. 480 с.
268. Сучасний тлумачний словник української мови / за ред. В. Дубічинського. Харків: Вид-во «Школа», 2006. 1008 с.
269. Телешун С. Українські політичні реалії і політичні технології. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. Спецвипуск: Політичні технології. С. 4–6.
270. Теоретические основы системного анализа / Новосельцев В. и др.; под ред. В. Новосельцева. Москва: Майор, 2006. 592 с.

271. Титаренко О. Технології як складова публічної політики та управління. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Спеціальний випуск. С. 26–33.
272. Тодика Ю., Яворський В. Президент України: конституційно-правовий статус: монографія. Харків: Факт, 1999. 256 с
273. Томенко М. Україна: історія Конституції: навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.
274. Третяк О. Публічна сфера політики демократичного суспільства (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дисс. ... д. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Дніпропетровськ, 2012. 32 с.
275. Тупчієнко Л. Політичні технології: «за» і «проти». *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Спеціальний випуск. С. 20–26.
276. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Рубана. Київ: НІСД, 2009. 655 с.
277. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А. Єрмолаєва. Київ: НІСД, 2010. 528 с.
278. Україна 2014–2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки). *Разумков Центр*. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2014-2015_Pidsumky.pdf (дата звернення: 07.03.2021).
279. Україна, вибори президента, 31 березня та 21 квітня 2019 р.: Остаточний звіт. *The Organization for Security and Co-operation in Europe* («OSCE»). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/441931.pdf> (дата звернення: 31.01.2021).
280. Україна, позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р.: Остаточний звіт. *The Organization for Security and Co-operation in Europe* («OSCE»). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/b/120961.pdf> (дата звернення: 30.01.2021).

281. Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / редрада: В. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. Смолій, Ю. Левенець (співголова) та ін. Київ: Парламент. вид-во, 2007. 1028 с.

282. Україна, Президентські вибори, 31 жовтня 21 листопада та 26 грудня 2004 р.: Заключний звіт. *The Organization for Security and Co-operation in Europe* («OSCE»). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/2/14674.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

283. Україна, Президентські вибори, 17 січня та 7 лютого 2010 р.: Заключний звіт. *The Organization for Security and Co-operation in Europe* («OSCE»). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/f/67845.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).

284. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип. 6. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 517 с.

285. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Ін-т соціол. НАН України, ТОВ «Соціс» – Центр соціальних і політ. дослідж.; Фонд «Демократичні ініціативи». Київ, 2004. 160 с.

286. 8 українських пісень з відвертою політичною агітацією. *Karabas LIVE*. URL: <https://karabas.live/uamusic-agitation/> (дата звернення 28.12.2020).

287. Улицький В. Опозиція не визнає результатів голосування. *Волинь*. 2004. 23 листоп.

288. Урядовий кур'єр. 2005. 12 січ.

289. Ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 10.12.2019 № 12-уп/2019 у справі № 1-9/2018(1593/15). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012u710-19#Text> (дата звернення 07.02.2021).

290. Ухвала Конституційного суду України від 28.05.2003 № 29-у/2003 у справі № 2-19/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v029u710-03/sp:max100#Text> (дата звернення: 04.03.2021).

291. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція. *Лібералізм: антологія*. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. С. 1061–1071.
292. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбала і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
293. Хан Е. Избирательная система как элемент электоральной инженерии. URL: <http://www.academia.edu/4139333> (дата звернення: 10.03.2020).
294. Цокур Є. Загальна модель та особливості легітимації політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 61–67.
295. Цокур Є. Джерела легітимності політичної влади: в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства: дисс... д. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Київ, 2011. 389 с.
296. Цокур Є. Проблеми легітимності політичної влади. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 3. С. 172–186.
297. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України / О. Лісничук, О. Сушко. Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіон. представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. 76 с.
298. Чубаєвський В. Електоральний процес як чинник легітимації політичної влади в Україні: дисс. ... к. політ. н., спец: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львів, 2016. 228 с.
299. Чубаєвський В. Технології політичної легітимації. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. праць. Вип. 4. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 166–172.
300. Чубаєвський В. Шляхи та засоби політичної легітимації влади в Україні. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 115–123.

301. Шабо Ж.-Л. Основные типы легитимности. URL: <http://www.democracy.ru/curious/democracy/legitimacy.html> (дата звернення: 10.03.2020).
302. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи. URL: http://www.aeinstein.org/wp-content/uploads/2013/10/FDTD_Ukrainian.pdf (дата звернення: 10.03.2020).
303. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
304. Шведа Ю. Псефологія: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 396 с.
305. Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту: навч.-метод. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 340 с.
306. Шевчук Р. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 31–45.
307. Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. 208 с.
308. Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України: Рішення Верховного суду України від 03.12.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
309. Юрійчук Є. Електоральна та референтна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. 480 с.
310. Ющенко Віктор. До нації. Вибрані промови / передм. М. Жулинський; упоряд. Д. Лубківський, наук. ред. Ю. Рубан. Київ: НІСД, 2010. 496 с.

311. Ющенко В. Оранжева революція завершиться інаугурацією народного Президента на Майдані Незалежності. *Урядовий кур'єр*. 2004. 23 груд.
312. Ющенко за лічені дні до виборів змінив правила гри. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2010-02-04-voa6/229298.html> (дата звернення: 25.01.2021).
313. Як голосувала Україна. *Урядовий кур'єр*. 2004. 28 груд.
314. Якщо б в неділю були вибори... *Дзеркало тижня*. 2004. № 5.
315. Ямельницький О. Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні: автореф. дисс. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Львів, 2016. 19 с.
316. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / за ред. О. Кравець; передмова П. Порошенка. Харків: Фоліо, 2005. 319 с.
317. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. 2-е изд. Москва: Республики, 1994. 527 с.
318. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963. 562 p.
319. Arendt H. Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. 240 p.
320. Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York: Harper, 1957. 310 p.
321. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World politics*. 1957. № 9(April). P. 383–400.
322. Fiorina M. Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis. *American Journal of Political Science*. 1978. Vol. 22, № 2. P. 426–443.
323. Lipset S. Political man: The social bases of politics. Garden City (New York): Doubleday, 1960. 432 p.

324. Lipset S., Shnider W. *The Confidence Gap: Business, Labor, and Government in Public Mind*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983. 434 p.
325. Simmons A. *Justification and Legitimacy. Essays On Rights And Obligations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 276 p.
326. Strelkov V. Technological measurement of delegitimation of presidential power: category apparatus of research. *KELM. Knowledge, education, law and management*. 2020. № 1. С. 254–273.
327. Ukraine, Presidential Election, 31 October and 14 November 1999: Final Report. *The Organization for Security and Co-operation in Europe («OSCE»)*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/f/15000.pdf> (дата звернення: 03.01.2021).
328. Wirthlin D. *The greatest communicator. What Ronald Reagan taught me about politics, leadership, and life*. New York: Hoboken, 2004. 224 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ

Наукові праці, у яких відображено основні результати дослідження

Фахові видання України та публікації у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Стрелков В. Конфігурація делегітимаційного процесу та деініціалізація президентської влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 77–81.
2. Стрелков В. Методологія дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Літопис Волині: всеукр. наук. часопис*. 2020. Вип. 22. С. 83–87.
3. Стрелков В. Місце та роль делегітимації президентської влади в політичному процесі. *Регіональні студії*. 2020. № 22. С. 47–50.
4. Стрелков В. Практика застосування делегітимаційних технологій: законодавчий аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2018. № 5. С. 153–158.
5. Стрелков В. Технології делегітимації президента в контексті виборчої кампанії 2019 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 26. С. 195–200.
6. Стрелков В. Чинники агрегації процесу делегітимації президентської влади. *Політикус*. 2020. Вип. 6. С. 58–62.
7. Strelkov V. Technological measurement of delegitimation of presidential power: category apparatus of research. *KELM. Knowledge, education, law and management*. 2020. № 1. С. 254–273.

Публікації в інших наукових виданнях

1. Стрелков В. Делегітимація президентської влади в електоральному та позаелекторальному періоді політичного процесу. *Сучасна політична наука: нові виклики та контексти (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)*: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (11 грудня 2020 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова, відп. за вип. А. М. Сабара, Г. В. Іленьков. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. С. 209–211.
2. Стрелков В. Державні комунікації в українському інформаційному просторі. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 210–212.
3. Стрелков В. Конкретно-науковий рівень методології дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (1–4 грудня 2020 р.) / за ред. проф. Є. І. Сокола. Харків: НТУ «ХПІ», 2020. С. 396–397.
4. Стрелков В. Політичні технології та політичний акціонізм. *Основи громадянського суспільства та політичних знань*: навч. посіб. / В. І. Бортніков, О. Б. Ярош, С. О. Байрак та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 348–358.
5. Стрелков В. Системний підхід до дослідження технологій делегітимації президентської влади. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (15 грудня 2020 р.) / відп. ред. Зінченко М. О., Голуб Г. С. Луцьк, 2020. С. 343–345.
6. Стрелков В. Технологічний вимір легітимації та делегітимації політичної влади в працях Макса Вебера. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 травня 2020 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 332–334.

Апробація результатів дисертації

Основні результати дослідження апробовано на п'яти наукових конференціях, три з яких – міжнародні, дві – вітчизняні, а саме:

1. XIV Міжнародна науково-практична конференція магістрантів та аспірантів «Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців» (м. Харків, 3–4 грудня 2020 р.).
2. IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15 грудня 2020 р.).
3. VII Методологічні читання «Сучасна політична наука: нові виклики та контексти» (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка) (м. Львів, 11 грудня 2020 р.).
4. XIV Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2020 р.).
5. IX Всеукраїнська наукова конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 28 травня 2020 р.).